

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2023 Vol. 1

**www.navoiy-uni.uz
www.goldenscripts.navoiy-uni.uz**

MUNDARIJA

MATNSHUNOSLIK. MANBASHUNOSLIK

Aftondil Erkinov

Navoiyning Metropoliten muzeyi devoni
qo'lyozmasi va uning tarkibi masalasi (905/1499-
1500-yil, xattot – Sultonali Mashhadiy) 4

Kemal Yavuz Ataman

Babürşah ve Küreselleşen Hindistan 21

ADABIYOTSHUNOSLIK

Ilyos Ismoilov

Iskandar mavzusining ilk diniy-tarixiy manbalari 35

Ülkər Baxşiyeva

Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasının
bədn-estetik xüsusiyyətləri 53

Ozoda Tojiboyeva

“Tarje’bandi Xomisa” – Alisher Navoiyga
izdoshlik mahsuli 66

LINGVISTIKA

Samixon Ashirboyev

Alisher Navoiy nasriy asarlarida qo'shma gap
transformatsiyasidagi sodda gaplar sintaksisi 79

Farhad Rahimi

Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğünün
Değerlendirilmesi 92

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

BOSH MUHARRIR

O'RINBOSARI

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)
Isa Habibeyli (Ozarbayjon)
Seyhan Tanju (Turkiya)
Almaz Ulvi (Ozarbayjon)
Benedek Peri (Vengriya)
Vahit Turk (Turkiya)
Teymur Kerimli (Ozarbayjon)
Eunkyung Oh (Koreya)
Nazef Shahrani (AQSh)
Boqijon To'xliyev
Muhammadjon Imomnazarov
Bilol Yujel (Turkiya)
Qosimjon Sodiqov
Zulxumor Xolmanova
Mustafa O'ner (Turkiya)
Nurboy Jabborov
G'aybulla Boboyorov
Kimura Satoru (Yaponiya)
Imran Ay (Turkiya)
Aftondil Erkinov
Nadir Mamadli (Ozarbayjon)
Rashid Zohidov
Otabek Jo'raboyev
Bulent Bayram (Turkiya)
Qo'ldosh Pardayev
Nodirbek Jo'raqo'ziyev
Oysara Madaliyeva
Hilola Nazirova

EDITOR IN CHIEF	
Shuhrat Sirojiddinov	
DEPUTY EDITOR IN CHIEF	
Karomat Mullakhojaeva	
EXECUTIVE SECRETARY	
Ozoda Tojibaeva	
EDITORIAL BOARD	
Karl Rechl (Germany)	
Isa Habibbeyli (Azerbaijan)	
Seyhan Tanju (Turkey)	
Almaz Ulvi (Azerbaijan)	
Benedek Peri (Hungary)	
Vahit Turk (Turkey)	
Teymur Kerimli (Azerbaijan)	
Eunkyung Oh (Korea)	
Nazif Shahrani (USA)	
Bakijan Tukhliev	
Mukhammadjan Imomnazarov	
Bilol Yujel (Turkey)	
Kasimjan Sadikov	
Zulkhumor Kholmanova	
Mustafa O'ner (Turkey)	
Nurboy Jabborov	
Gaybullah Babayarov	
Kimura Satoru (Japan)	
Imran Ay (Turkey)	
Aftandil Erkinov	
Nadir Mamadli (Azerbaijan)	
Rashid Zahidov	
Atabek Juraboev	
Bulent Bayram (Turkey)	
Kuldosh Pardaev	
Nodirbek Jurakuziev	
Oysara Madalieva	
Hilola Nazirova	

CONTENTS	
TEXTOLOGY. SOURCE STUDIES	
Aftondil Erkinov	
Navoi's manuscript of the Metropolitan Museum of Art and the question of its composition (905/1499-1500 years, calligrapher - Sultanali Mashhadi)	4
Kemal Yavuz Ataman	
Baburshah and Globalized India	21
LITERATURE	
Ilyos Ismoilov	
The first religious-historical sources of Iskander theme	35
Ulkər Bakhshieva	
Artistic and aesthetic features of Nizami Ganjavi's poem "Iskandername"	53
Ozoda Tojiboeva	
"Tarjebandi Khomisa" as a product of following Alisher Navoi	66
LINGUISTICS	
Samikhon Ashirboev	
Syntax of simple sentences in compound sentence transformation in Alisher Navoi's prose works	79
Farhad Rahimi	
The Evaluation of Nezrali's Chagatai Turkish Dictionary	92

MATNSHUNOSLIK. MANBASHUNOSLIK
TEXTOLGY. SOURCE STUDIES

Navoiyning Metropoliten muzeyi devoni
qo'lyozmasi va uning tarkibi masalasi
(905/1499-1500-yil, xattot –
Sultonali Mashhadiy)

Aftondil Erkinov¹

Abstrakt

Ushbu maqolada Alisher Navoiyning Nyu York shahrida joylashgan Metropoliten muzeyida saqlanayotgan devoni qo'lyozmasi tarkibi haqida so'z boradi. Mazkur devon mashhur xattot Sultonali Mashhadiy tomonidan 905/1499-1500-yili Hirotida ko'chirib tugallangan. Devon Navoiy va Mashhadiy o'rtasidagi so'nggi ijodiy hamkorlik natijasi sifatida ahamiyatlidir. Maqolada mazkur devonning tarkibiga oid matnshunoslik mulohazalari bildiriladi.

Kalit so'zlar: *Metropoliten muzeyi, Hirot, Sultonali Mashhadiy, terma devon, "Navodir un-nihoya".*

Kirish

Alisher Navoiy devonini 870/1465-1466-yili Temuriylar saroyining mashhur xattoti Sultonali Mashhadiy ko'chirib tugalladi. Bu Navoiy she'rlarining hayotligi davridagi bizga ma'lum eng dastlabki qo'lyozma nusxasi edi. Navoiyning eng so'nggi qo'lyozma devonini ham Sultonali Mashhadiy 905/1499-1500-yili Hirot shahrida ko'chirib tugallaydi. Mazkur qo'lyozma hozirgi kunda Nyu York shahrida joylashgan Metropoliten san'at muzeyida saqlanayotganidan xabarimiz bor edi. Ammo uning o'zini ko'rib,

¹*Erkinov Aftondil Sodirxonovich* – filologiya fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi huzuridagi O'zbekistonga oid xorijdagi madaniy boyliklarni tadqiq etish markazi, Metropoliten muzeyi tadqiqotchisi, Nyu York, AQSh.

E-pochta: erkinov@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-9284-4443

Iqtibos uchun: Erkinov, A.S. 2023. "Navoiyning Metropoliten muzeyi devoni qo'lyozmasi va uning tarkibi masalasi (905/1499-1500-yil, xattot – Sultonali Mashhadiy)". *Oltin bitiglar* 1: 4–20.

tarkibi bilan batafsil tanishishga endilikda muvaffaq bo'lindi. Navoiy ham mana shu davrda Hirot shahrida bo'lganligi hamda 1501-yili 3-yanvarda dunyodan o'tganligi hisobga olinsa, bu shoirning o'zi ko'rgan, devonning tartiblanishi jarayonida Sultonali Mashhadiy bilan amalga oshirgan eng so'nggi adabiy hamkorligi natijasi bo'lishi ehtimoli katta. Mazkur jihat qo'lyozmaning ilmiy ahamiyatini oshiradi.

Nihoyat, ko'pdan buyon orzu qilingan maqsadga yetish imkoni paydo bo'ldi: Navoiy umri so'ngida ko'chirilgan ayni devon qo'lyozma bilan tanishish sharafiga Amerika Qo'shma shtatlari Metropoliten muzeyi ilmiy stipendiyasini qo'lga kiritish orqali mussar bo'ldik. Mazkur maqolamiz mana shu qo'lyozma xususiyatlari haqida dastlabki ma'lumotlarni keltirishga bag'ishlanadi (bundan keyin maqolamizda mazkur devonni shartli ravishda Metropoliten devoni deb ataymiz).

Qo'lyozmaning istoriografiyasi

Bu qo'lyozma haqida matnshunos olim Hamid Sulaymonov (1911–1979) 1961-yili tugallagan dissertatsiyasida birinchilardan bo'lib ma'lumot bergan [Сулаймонов 1955-1961 (1), 222-224] edi¹. Olim qo'lyozma tarkibini janrlar miqdori va boshlanishi hamda oxirgi misralar asosida ko'rsatgan. Lekin qo'lyozmadagi "Zihi zuhuri jamoling..." deb boshlanuvchi g'azal o'rniga mazkur devon "Ashraqat min aksu..." g'azali bilan boshlanadi, degan (?!). Ayni vaqtda H.Sulaymonov tilga olingan dissertatsiyasi 2-tomi so'ngida Navoiy she'rlarining "Yig'ma jadvali"ni tuzgan. Unda o'zi tadqiq etgan Navoiy "Xazoyin ul-maoniy"ning 20 ta qo'lyozmasidagi she'rlar keltirilib, 20 ta qo'lyozmaning har birida o'sha she'rlar keltirilgan sahifalar raqamlari ko'rsatilgan. Shunda biz ko'rib o'tayotgan devon 18-qo'lyozma sifatida keltirilgan [Сулаймонов 1955-1961, 1-376].

Navoiyga mansub ayni devon qo'lyozmasi ilmiy jihatdan qisqa tavsiflangan va 1914-yili Amerikada ingliz tilida chop etilgan katalog nomini H. Sulaymonov dissertatsiyasida keltirmagan [Cochran, 1914]. Aftidan, olim bu katalogdan foydalanmagan yoki undan bexabar bo'lgan.

Shularga qaramay, 1914-yilgi katalog va H.Sulaymonov ma'lumotlari ko'rib o'tayotganimiz qo'lyozmaning ilk, umumiy tavsifi sifatida hozircha yagona ma'lumot bo'lib turibdi². Ular

¹ 1-ilovaga qarang.

² Dilbarxon Ahmedova ko'rsatilgan katalog tavsifidagi ma'lumotlarni qisman o'z

keltirgan ma'lumotlar katalog tavsifi janri doirasida o'z vazifasini bajargan. Biz uchun esa qo'lyozma ichidagi she'rlar va ularning matni haqidagi batafsilroq ma'lumotlar kerak. Yuqoridagi ikki tavsifda aytilishicha, Navoiy devoni qo'lyozmasi 240x150 mm hajmga ega bo'lib, uning tarkibida 863ta she'r mavjud. Bular: 818ta g'azal (3^b-234^b varaqlar), 3ta mustazod (234^b-236^a varaqlar), 1ta muxammas (236^a-237^a), 4ta tarji'band (237^a-250^b), 31ta ruboiy (251^a-254^a), 3ta qit'a (250^a-251^a), 3ta muammo (254^a). Qo'lyozma oxirida kolofon keltirilgan va unda devonning ko'chirilish sanasi, kotibi va ko'chirilish joyi haqidagi ma'lumotlar berilgan (254^a):

Bu [asar]ni faqir Sulton Ali al-Mashhadiy [Alloh] uni gunohlarini kechirsin, 905-yil hijriyda saltanat markazi bo'lmish Hirotida ko'chirdi.

كتبه الفقير سلطان على
المشهدى غفر ذنوبه فى سنة خمس
وتسعمائة الهجرية بدار السلطنة هراة

Hamid Sulaymonov mazkur devonni "Terma devon" deb atagan. Bu devondagi nechta she'r "Xazoyin ul-maoniy"da keltirilganini ko'rsatgan:

"G'aroyib us-sig'ar" – 149

"Navodir ush-shabob" – 316

"Badoye' ul-vasat" – 206

"Favoyid ul-kibar" – 189

Ko'rib o'tilayotgan devondagi 3 ta g'azal esa "Xazoyin ul-maoniy"da uchramasligini ta'kidlagan¹.

H.Sulaymonovning dissertatsiyasida keltirilgan Metropolitan devoni tavsifiga asoslanadigan bo'lsak, garchi ko'rganligini aniq aytmasa-da, olim qo'lyozma bilan bevosita tanish bo'lgan. Shunga qaramay, bu qo'lyozma bilan bog'liq turli muammoli fikrlar vujudga keladi. Ularga oid fikrlarini o'z vaqtida H.Sulaymonov bildirib o'tganida, bizga hozirda osonroq bo'lardi. Ba'zi misollarga murojaat qilamiz. Olim Metropolitan devonini "Terma devon" degan nom ostida keltiradi.

Mazkur devon haqida biz 2020-yili maqola e'lon qilib, uni tarkibiga ko'ra Navoiy "Navodir un-nihoya" devonining shoir hayotligida tayyorlangan eng oxirgi nusxasi bo'lishi mumkin degan taxminni ilgari surgan edik [Erkinov, Madaliev, 2020]. Bunda biz Metropolitan devoni qo'lyozmasidagi matnni ko'rmasdan

maqolasida keltirib o'tgan [Ahmedova 2014].

²Bunda H.Sulaymonov xulosasi o'zi nashr qilgan "Xazoyin ul-maoniy" matnidan kelib chiqqan. Yana H.Sulaymonov Metropolitan devonida mavjud degan bu 3 g'azal ayni devon qo'lyozmasida keltirilmagan (!!).

turib, Hamid Sulaymonov dissertatsiyasi 2-jildi so‘ngidagi Navoiy she‘rlarining “Yig‘ma jadvali”dan o‘rin ilgan 20ta qo‘lyozmaning 18-si sifatida keltirilgan ma‘lumotlarga suyanamiz. Navoiy she‘rlarining ayni jadvalida “Xazoyin ul-maoniy” tarkibidagi she‘rlarning 20ta qo‘lyozmasining har birida qaysi sahifada uchrashi ko‘rsatilgan. Natijada, Metropoliten devoni tarkibini H.Sulaymonov taklif qilgan umumiy jadvaldan olingan 30 betdan iborat yangi jadval yuzaga keldi. Unda 841ta she‘rning dastlabki baytlari keltirildi [Erkinov, Madaliyeva 2020]¹.

Ko‘rib o‘tilayotgan devonning boshlanishi quyidagicha:

*Zihi zuhuri jamoling quyosh kibi paydo,
Yuzung quyoshig‘a zarroti kavn o‘lub shaydo (3^b).*

Qo‘lyozmadagi oxirgi bayt:

*Ham qoshi birla orazi xush erur,
Ham ko‘zi birla qaddi dilkash erur (254^a).*

Ma‘lumki, Navoiyning “Navodir un-nihoya” va “Navodir ush-shabob” devonlarida ham ayni bayt bilan boshlanadigan g‘azal birinchi bo‘lib kelgan. Shu bois bu ikki devondan biri emasmikin, degan mulohaza ham vujudga keladi. Tarkibiga ko‘ra u “Navodir ush-shabob”ga o‘xshamasdi. Shu bois “Navodir un-nihoya” bo‘lishi mumkin, degan ehtimol ilgari surildi [Erkinov, Madaliyeva 2020; 2021]. Albatta, bunday mulohazani ilgari surish shartli edi. Sababi – devon qo‘lyozmasining asl nusxasini ko‘rmasdan fikr bildirishga to‘g‘ri kelgandi.

Nega aynan bu devon qo‘lyozmasi, uning tarkibi “Xazoyin ul-maoniy”dan keyin tayyorlanmoqda? Bu kabi savollarga javob izlash jarayonida mazkur maqola vujudga keldi.

Maqolaning boshlanishidanoq, Alisher Navoiy va Sultonali Mashhadiy o‘rtasidagi ijodiy, keng ma‘nodagi adabiy hamkorlikning so‘nggi namunasi Navoiyning Metropoliten devoni ekanligiga diqqatni qaratdik. Buni quyidagi jadval ham ko‘rsatib turibdi [Erkinov, Madaliyeva 2019]:

¹ Shu jumladan 799 g‘azal va 42 ta boshqa janrdagi she‘rlar jadvalga kiritildi. H.Sulaymonov dissertatsiyasida Metropoliten devonidagi she‘rlarni 818 g‘azal va 42 ta boshqa janrdagi she‘rlar deb ko‘rsatgan (?).

Sultonali Mashhadiy ko'chirgan Navoiy devonlari

№	Navoiy devoni nomi	Ko'chirilish sanasi	Ko'chirilish joyi	Saqlanish joyi va raqami
1.	Ilk devon	870/1465-66	Hirotda (?)	Rossiya milliy kutubxonasi (Sankt-Peterburg), №Dorn 564;
2.	Badoye' ul-bidoya	889/1484-1485	Hirotda	Sulaymoniya kutubxonasi (Istanbul), №3981
3.	Devoni g'azaliyot	898/1492-93	?	O'RSHI-1, №790 ¹
4.	Navodir un-nihoya (?)	?	Hirotda	O'RSHI-1, №1995
5.	Devon	905/1499-1500	Hirotda	Metropoliten muzeyi (Nyu York), № 13.228.20

Ko'rinib turganidek, jadvalda 5-o'rinda keltirilgan Metropoliten devoni qo'lyozmasini o'sha paytda Hirotda bo'lgan Alisher Navoiy va Sultonali Mashhadiy o'zaro maslahatlashib tugallashgan, deb hisoblasak yoki taxmin qilsak, uning ilmiy ahamiyati juda oshib ketadi. Sababi – bu devon Navoiyning o'z she'rlari ustida ishlashining eng oxirgi bosqichini ko'rsata oladi. Ya'ni, Navoiy lirik merosi laboratoriyasini (ijodxonasini) o'rganishda yakunlovchi bosqich sifatida xizmat qiladi. Navoiy va Mashhadiy ijodiy hamkorligi mazkur devon bilan o'z nihoyasiga yetadi.

Bevosita Metropoliten devoni qo'lyozmasi haqida mulohazalarga o'tamiz. Qo'lyozmadagi Navoiy devoni matni bilan bevosita tanishishdan so'ng biz uch yil avval keltirganimiz xulosani baralla aytishga hali ertaligi, oldinda hal qilinmagan bir qancha masalalar mavjudligi oydinlashdi. Ular quyidagilar:

1. Navoiy "Terma devon"lari masalasi.
2. "Navodir un-nihoya"ning asliyat matni muammosi.

1) Terma devonlar masalasi. Hamid Sulaymonov Metropoliten devonini "Terma devon" deb atagan. Xo'sh, shunday ekan, unga Navoiyning aynan qaysi she'rlari kiritilgan? Shoirning "Xazoyin ul-maoniy" lirik kulliyotidan keyin tuzilgan va undagi she'rlardan saylab olingan she'riy to'plamlar shartli ravishda "Terma devon" deb atalgan. Hozirgacha Navoiy "Terma devon"i nomi ostida 15-19 asrlar mobaynida ko'chirilgan yuzdan ortiq qo'lyozma mavjud [Хакимов 1983]. Ularning tarkibi va xos xususiyatlari, qaysi o'lchovlar asosida tuzilganligi ilmiy jihatdan deyarli o'rganilmagan. Mana shunday

¹O'RSHI – Abu Rayhon Beruniy nomidagi O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi sharqshunoslik instituti.

sharoitda Navoiy “Terma devon”i va uning boshqa nusxalardan farqi, xos xususiyati haqida fikr yuritish ancha murakkablik kasb etadi.

2) “Navodir un-nihoya”ning asliyat matni muammosi. Metropoliten devoni tarkibidagi she‘rlarni Navoiy “Navodir un-nihoya”si bilan solishtirish uchun mazkur devon asliyat matni muammosi chalkashlikka olib kelmoqda. Hozirga qadar bizga “Navodir un-nihoya”ning to‘rt qo‘lyozmasi ma‘lum. Ulardan uchtasi haqida M.Rashidova [Рашидова 2019] va Tojikistondagi bir nusxa to‘g‘risida B. Maqsudov ma‘lumot bergan [Мақсудов 2016]. “Navodir un-nihoya” devonining matni va manbashunoslik tahliliga doir ham bir qancha tadqiqotlar amalga oshirilgan [Валихўжаев 1979; 1991; Имомназаров 2017; Юсупова 2017]. Lekin ularda biz ko‘rib o‘tayotgan devonga aloqador fikr bildirilmagan. Ehtimol, ayni jihat mazkur devonni “Terma devon”lardan biri sifatida hisoblab kelinganligi bilan bog‘liq bo‘lsa kerak.

Ma‘lumki, Alisher Navoiy o‘zi tarafidan tartib berilgan 3ta devoniga debocha ham yozgani haqida “Xazoyin ul-maoniy”ning debocha qismida aytib o‘tadi. Ammo bugungi kunga qadar shoirning ikkinchi devoni – “Navodir un-nihoya”ning debochasi bilan ko‘chirilgan nusxasi topilmagan. Navoiy Metropoliten devonida ham debocha mavjud emas. Bu esa fanda “Navodir un-nihoya”ning debochasi bilan bog‘liq muammolar ham hali yechilmaganini anglatadi.

H.Sulaymonov O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida 1995-raqami ostida saqlanayotgan, Sultonali Mashhadiy Hirotda ko‘chirgan sanasiz qo‘lyozmani “Navodir un-nihoya” devoni deb hisoblagan [Навоий 1995; Suleymanov 1955-1961, (1), 70-71, 168-171]. Metropoliten devonini esa “Terma devon” deb atagan. Aftidan, H. Sulaymonov Metropoliten devonini tarkibi bilan tanish bo‘lsa-da, masalaning murakkabligini bilgani holda, ayni devon va “Navodir un-nihoya” matni masalalariga maxsus to‘xtab o‘tirmagan. Bunga yana bir asos-olimning asosiy maqsadi “Xazoyin ul-maoniy” devonlari tarkibi, matnini tiklash, kitobxonlarga Navoiy she‘riyatining asosiy, yaxlit matnini tayyorlab tezroq yetkazishdan iborat bo‘lgan. “Ilk devon”, “Badoye’ ul-bidoya”, “Navodir un-nihoya” kabi devonlar matni nashri masalasiga ko‘p diqqat qilmagan. Masalan, “Ilk devon”ning faksimile nashri bilan cheklangan. H. Sulaymonovning Navoiy devonlari, xususan, “Xazoyin ul-maoniy” matni ustidagi tadqiqoti va ayni asar matnining dastlabki nashridan chorak asrdan ko‘proq vaqtdan keyin

“Badoye’ ul-bidoya” va “Navodir un-nihoya”ning matnlari nashrlari Qo’lyozmalar instituti (1978–1998) tomonidan amalga oshirildi.

Hamid Sulaymonov “Navodir un-nihoya” deb atagan qo’lyozmani Metropoliten devoni tarkibi bilan dastlabki solishtirish ba’zi xulosalarga olib keldi. O’sha “Navodir un-nihoya”da 628ta, Metropoliten devonida esa 800ta g’azal bor. Ko’rinishidan, 628ta g’azalga yana 172tasi qo’shib, Metropoliten devoni vujudga kelgandek. Bu ikki qo’lyozmadagi Navoiy devoni tarkibi bir-biri bilan solishtirilganda, H.Sulaymonov “Navodir un-nihoya”sidagi 630ta g’azalning barchasi emas, chamasi 450tasi Metropoliten devoniga o’tgan bo’lib chiqdi. Demak, Metropoliten devonini shakllantirishda, shartli olsak, taxminan 450dan ortiq g’azal H. Sulaymonov “Navodir...”idan olingan. Qolgan taxminan 350ga yaqini bu devondan tashqaridan, masalan, “Xazoyin ul-maoniy”dan olingan H.Sulaymonov “Navodir...”i biz o’ylaganchalik Metropoliten devoni uchun asosiy manba bo’lmagan ko’rinadi. Chunki ko’p she’rlar (salkam yarmi – 45%) H. Sulaymonov tayyorlagan “Navodir...”ga tashqaridan olib qo’shib, Metropoliten devonini vujudga keltirgan. Balki shuning uchun H.Sulaymonov Metropoliten devonini “Terma devon” deb atagan.

Metropoliten devoni tarkibini aniqlash jarayonida “Navodir un-nihoya” devoni matni masalasi ancha murakkab va oxirgi nuqtasiga yetmagandek ko’rindi. Yuqorida keltirganimiz nomi shartli ravishda olingan H. Sulaymonov “Navodir un-nihoya”sidan tashqari, bu devon qo’lyozmasidan keyinchalik topilgan yana bir “Navodir un-nihoya” mavjud bo’lib, u 1487-yili Abduljamil kotib tomonidan ko’chirilgan. U ham hozirda O’zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida 11675-raqami ostida saqlanadi [Navoiy, 11675].

Sultonali Mashhadiy Hirotda ko’chirgan, yuqorida ko’rib o’tganimiz “Navodir un-nihoya” qo’lyozmasi haqida birinchi bo’lib H. Sulaymonov ma’lumot beradi. Bu fikr aytilgan davr 1961-yilga to’g’ri keladi. Abduljamil kotib ko’chirgan “Navodir un-nihoya” qo’lyozmasidan H.Sulaymonov xabardor bo’lmagan ko’rinadi, uning dissertatsiyasida mazkur qo’lyozma tilga olinmagan. Abduljamil kotib qo’lyozmasi Alisher Navoiy “Mukammal asarlar to’plami” 20 tomlik nashrining 2-tomida chop etilgan “Navodir un-nihoya” devoni matni uchun asos qilib olingan¹. Bu nashr 1987-yili amalga

¹Nashrda H.Sulaymonov “Navodir un-nihoya”sidagi she’rlar bilan Abduljamil nusxasi solishtirib to’ldirilganligi aytilsa-da (Navoiy. MAT, 2-tom, 2), aslida Abduljamil qo’lyozmasi tarkibi bir necha to’ldirishlar bilangina chop etilgan.

oshirilgan. Bu nashr H.Sulaymonov nomidagi Qo‘lyozmalar instituti olimlari tomonidan amalga oshirilgan.

Demak, H.Sulaymonov Sharqshunoslik institutida 1995-inventar raqam ostida saqlanayotgan qo‘lyozmani “Navodir un-nihoya” devonining asl matni deb hisoblagan. Abduljamil kotib 1487-yili ko‘chirgan “Navodir un-nihoya”ning ushbu qo‘lyozmasi Navoiy mukammal asarlari 20 jildligining 2-jildida bu devonning asosiy matni sifatida 1995-raqamli qo‘lyozmadagi she‘rlar bilan to‘ldirib nashr qilingan. Vaholanki, “Navodir un-nihoya” devoni qo‘lyozmalari va matni bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan navoiyshunos olimlar Dilnavoz Yusupova va Oysara Madaliyevaning og‘zaki fikricha, bu ikki qo‘lyozma tarkibi bir-biriga yaqin emas. Navoiyning o‘zi tuzgan dastlabki devoni “Badoe’ ul-bidoya”dagi g‘azallarning bir qismi, bundan tashqari boshqa turli janrdagi she‘rlarning muayyan qismi deyarli o‘zgarishsiz H.Sulaymonov “Navodir un-nihoya”sida ham, asosiy diqqat markazimizda bo‘lgan Metropoliten devoni tarkibida ham keltirilgan. Bunday takrorlar g‘alati tuyuladi.

Ko‘rib o‘tayotganimiz H.Sulaymonov va Abduljamil kotib “Navodir un-nihoya”lari qo‘lyozmalaridagi g‘azallar qismining boshlanishi va oxiri bir xil. Faqat ayni bir xillikdan kelib chiqib, ular “Navodir un-nihoya”ning turli qo‘lyozmalari deb tushunilgan va birlashtirilib, 20 tomlikning 2-jildida nashr qilingan. H.Sulaymonov “Navodir un-nihoya”sidagi g‘azaldan boshqa janrdagi she‘rlar 20 tomlikka kiritilmagan. Buning sababi nashr kirishida ham ko‘rsatilmagan.

Savollar paydo bo‘ladi:

1. “Navodir un-nihoya”ning ko‘rib chiqayotganimiz ikki qo‘lyozmasida ham tugallanish bir xil – bu qo‘lyozma “devoni jadid” deb atalgan. Ammo “devoni jadid” deb nomlanishi, ya‘ni “yangi devon” degan so‘zlar aynan “Navodir un-nihoya”ni ifodalaydi deb kim kafolat bera oladi? Balki bu nom ostida Alisher Navoiy she‘rlaridan iborat bo‘lgan “Navodir un-nihoya” emas, “Terma devon” tushunilayotgandir?! Yoki aksinchadir?! Hozircha bu fikrlarning aniq javobi mavjud emas.

2. “Navodir un-nihoya” deb atalayotgan qo‘lyozmalar bilan bog‘liq noaniqliklar mavjud bir sharoitda “Navodir un-nihoya”ning yig‘ma yoki ilmiy-tanqidiy matnini yaratish masalasiga kirishish yanada ko‘proq chalkashliklarga olib kelishi mumkin.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, 20 jildlikning 2-jildida keltirilgan

matn Navoiyning hayotligi davrida ko'chirilganligi bois Navoiyning "Navodir un-nihoya" devoni yoki Navoiy she'rilaridan tashkil topgan "Terma devon" bo'lishi ham mumkin, degan fikrga olib kelmoqda. Biz Navoiy asarlari 20 tomligining 2-jildidagi nashr "Navodir un-nihoya" devonining asl matni bo'lishini va unga suyanib, ilmiy xulosalar chiqarishni juda-juda istaymiz. Ammo, dastlab, ko'rib o'tganimiz mavjud muammoli fikrlarni hal etish lozim.

Bu maqoladagi maqsadimiz – Navoiyning AQShda saqlanayotgan "Terma devon"i mohiyatan "Navodir un-nihoya"mi yoki u emasligini aniqlash edi. Biroq solishtirishga asos bo'luvchi aniq "Navodir un-nihoya" matni mavjud emasligidan kelib chiqib, "Navodir un-nihoya" matni bilan bog'liq yuqoridagi chalkashliklarni ko'rsatishga urindik. Shu munosabat bilan "Navodir un-nihoya" devoni matni aniq qaysi qo'lyozma? – degan savol hamda Metropoliten devoni qo'lyozmasi "Terma devon"ga kiradimi yo boshqachami, degan mulohazalar ham hozircha o'z yechimini topmay turibdi. Balki ko'rib o'tganimiz uch qo'lyozmalarning barchasi "Navodir un-nihoya" devonining variantlaridir? Balki terma devonlar (!) matnlaridagi turlilik alohida tadqiqotlar va Navoiy devonlarining shoir hayotligi davridagi yangi qo'lyozmalarining topilishiga katta ehtiyoj borligini ko'rsatib turibdi. Yangi tadqiqotlar haqiqatni aniqlashga yordam berar, deb ishonch bildiramiz.

Muhimi shuki, mohiyatiga ko'ra qanday nomlanishidan qat'iy nazar, Alisher Navoiyning maqolamiz diqqat markazida bo'lgan, mashhur xattot Sultonali Mashhadiy tomonidan 905/1499-1500-yili Hirotda ko'chirib tugallangan qo'lyozmasi shoir ijodxonasini o'rganishda xos o'ringa ega. U Navoiy va Mashhadiy adabiy va kitobat-qo'lyozma san'ati bo'yicha ijodiy hamkorligining so'nggi mevasidir.

Adabiyotlar

- Алишер Навоий. *Терма девон*. Котиби: Султонали Машҳадий. Метрополитен санъат музейи. ММА, № 13.228.20.
- Алишер Навоий. *Наводир ун-ниҳоя*. Котиби: Абдулжамил котиб. ЎЗРШИ асосий фонди. № 11675. 149 varaқ.
- Алишер Навоий. *Наводир ун-ниҳоя*. Котиби: Султонали Машҳадий. ЎЗРШИ асосий фонди. №1995. 207 varaқ.
- Алишер Навоий. 1987. *Наводир ун-ниҳоя*. МАТ. Йигирма томлик, иккинчи том. Тошкент: Фан.
- Аҳмедова, Д. 2018. "Алишер Навоий ижодининг Америка Қўшма Штатларида ўрганилиши". *Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари*, 224-234. Тошкент.

- Валихўжаев, Б. 1979. "Алишер Навоий мўътабар дастхат девони ҳақида". *Ўзбек тили ва адабиёти* 3: 41-43.
- Имомназаров, М. 2021. *XXI аср: Алишер Навоий лирик мероси матншунослиги муаммолари*. Тошкент: Donishmand ziyosi.
- Мадалиева, О. 2019. "Навоий девонларининг Машҳадий кўчирган қўлёзмалари". *Ўзбек тили ва адабиёти* 1: 79-86.
- Мақсудов, Б. 2016. "Наводир ун-ниҳоя"нинг янги топилган қўлёзма нусхаси". *Ўзбек тили ва адабиёти* 6: 49-52.
- Навоий дастхати* (Наводир ун-ниҳоя). 1991. Нашрга тайёрловчи С.Ғаниева. Тошкент: Фан.
- Рашидова, М. 2019. "Алишер Навоий "Наводирун ниҳоя" девонининг уч қўлёзма нусхаси ва уларнинг қиёсий таҳлили". *Мозийдан садо* 1: 20-21.
- Сулейманов Х. 1955-1961. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. В трех томах. Диссертация доктора филологических наук. Том I-II. Ташкент-Москва.
- Эркинов А., Мадалиева О. 2020. "Терма девон" ёки Навоий "Наводир ун-ниҳоя"сининг сўнгги редакцияси? (Машҳадий қўлёзмаси асосида, 905/1499-1500 йил)". *"Alisher Navoiy va XXI asr" mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy anjuman*, 19-21. Toshkent: Mashhur-Press.
- Эркинов А., Мадалиева О. 2021. "Терма девон" ёки Навоий "Наводир ун-ниҳоя"сининг сўнгги редакцияси?" *"Ўзбекистонда ислом маданияти, тарихи ва санъатини ўрганишнинг янги истиқболлари"* мавзуидаги халқаро конференция мақолалари тўплами, 637-672. edited by Mahmud Erol Kılıç and Bakhrom Abdukhaliyev; prepared for publication by Ashirbek Muminov... [et al.]. – Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture.
- Юсупова, Д. 2017. "Наводир ун-ниҳоя" фақат ғазаллардан иборат девонми?" *"Алишер Навоий ва XXI аср"* мавзуидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари, 54-60. Тошкент.
- Ҳакимов, М. 1983. *Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи*. Тошкент: Фан.
- Cochran, A.S. 1914. *Catalogue of the Collection of Persian Manuscripts, Including also some Turkish and Arabic, Presented to the Metropolitan Museum of Art, New York*. New-York: Columbia Univ.press.

Navoi's manuscript of the Metropolitan Museum of Art and the question of its composition

(905/1499-1500 years, calligrapher - Sultanali Mashhadi)

Aftondil Erkinov¹

Abstract

This article is about the manuscript of the collection of poetry of Alisher Navai, kept in the Metropolitan Museum of Art in New York. This collection was rewritten by the famous calligrapher Sultan Ali Mashkhadi in 905/1499-1500 in the city of Hirat. It is valuable because it is the product of the latest creative collaboration between Navai and Mashkhadi. Textological reasoning about the composition of this collection is given.

Key words: *Metropolitan Museum of art, Hirat, divan, Sultan Ali Mashhadi, Navadir al-nihaya.*

References

- Alisher Navoiy. *Terma devon*. Kotibi: Sultonali Mashhadiy. Metropoliten san'at muzeyi. MMA, № 13.228.20.
- Alisher Navoiy. *Navodir un-nihoya*. Kotibi: Abduljamil kotib. O'zRShI asosiy fondi. № 11675. 149 varaq.
- Alisher Navoiy. *Navodir un-nihoya*. Kotibi: Sultonali Mashhadiy. O'zRShI asosiy fondi. №1995. 207 varaq.
- Alisher Navoiy. 1987. *Navodir un-nihoya*. MAT. Yigirma tomlik, ikkinchi tom. Toshkent: Fan.
- Ahmedova, D. 2018. "Alisher Navoiy ijodining Amerika Qo'shma Shtatlarida o'rganilishi". *O'zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotini xalqaro miqyosda o'rganish va targ'ib qilishning dolzarb masalalari*, 224-234. Toshkent.
- Valixo'jaev, B. 1979. "Alisher Navoiy mo'tabar dastxat devoni haqida". *O'zbek tili va adabiyoti* 3: 41-43.
- Imomnazarov, M. 2021. XXI asr: *Alisher Navoiy lirik merosi matnshunosligi*

¹Aftondil S. Erkinov – doctor of philological sciences, Center for research of cultural assets of Uzbekistan abroad under the Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan, Metropolitan Museum, New York, USA.

E-pochta: erkinov@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-9284-4443

For citation: Erkinov, A. S. 2023. "Navoi's manuscript of the Metropolitan Museum of Art and the question of its composition (905/1499-1500 years, calligrapher - Sultanali Mashhadi)". *Golden scripts* 1: 4-20.

- muammolari*. Toshkent: Donishmand ziyosi.
- Madaliev, O. 2019. “Navoiy devonlarining Mashhadiy ko‘chirgan qo‘lyozmalari”. *O‘zbek tili va adabiyoti* 1: 79-86.
- Maqsudov, B. 2016. “Navodir un-nihoya”ning yangi topilgan qo‘lyozma nusxasi”. *O‘zbek tili va adabiyoti* 6: 49-52.
- Navoiy dastxati* (Navodir un-nihoya). 1991. Nashrga tayyorlovchi S.G‘anieva. Toshkent: Fan.
- Rashidova, M. 2019. “Alisher Navoiy “Navodirun nihoya” devonining uch qo‘lyozma nusxasi va ularning qiyosiy tahlili”. *Moziydan sado* 1: 20-21.
- Suleymanov X. 1955-1961. *Tekstologicheskoe issledovanie liriki Alishera Navoi. V trex tomax*. Dissertasiya doktora filologicheskix nauk. Tom I-II. Tashkent-Moskva.
- Erkinov A., Madaliev O. 2020. “Terma devon” yoki Navoiy “Navodir un-nihoya”sining so‘nggi redaksiyasi? (Mashhadiy qo‘lyozmasi asosida, 905/1499-1500 yil)”. *“Alisher Navoiy va XXI asr” mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy anjuman*, 19-21. Toshkent: Mashhur-Press.
- Erkinov A., Madaliev O. 2021. “Terma devon” yoki Navoiy “Navodir un-nihoya”sining so‘nggi redaksiyasi?” *“O‘zbekistonda islom madaniyati, tarixi va san‘atini o‘rganishning yangi istiqbollari”* mavzuidagi xalqaro konferensiya maqolalari to‘plami, 637-672. Edited by Mahmud Erol Kılıç and Bakhrom Abdukhaliyev; prepared for publication by Ashirbek Muminov... [et al.]. – Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture.
- Yusupova, D. 2017. “Navodir un-nihoya” faqat g‘azallardan iborat devonmi?” *“Alisher Navoiy va XXI asr”* mavzuidagi Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari, 54-60. Toshkent.
- Hakimov, M. 1983. *Navoiy asarlari qo‘lyozmalarining tavsifi*. Toshkent: Fan.
- Cochran, A.S. 1914. *Catalogue of the Collection of Persian Manuscripts, Including also some Turkish and Arabic, Presented to the Metropolitan Museum of Art, New York*. New-York: Columbia Univ.press.

**Hamid Sulaymonov dissertatsiyasidagi Metropoliten
qo'lyozmasi haqidagi ma'lumotlar**

(Сулейманов Х. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Диссертация доктора филологических наук. В трех томах. Том I-II. Ташкент-Москва, 1955-1961. С.222-224)¹

(O'zbek tiliga tarjimai)

Terma devon. Nyu-York, Metropoliten muzeyi, inventar raqami № 21², formati 24 x 15 sm, hajmi – 254 varaq, matn ikki ustunga yozilgan, bir varaqda 15 tadan qator berilgan, ko'chirilish sanasi – 905/1499-1500-yil.

Sulton Ali Mashhadiy tomonidan muallif vafotidan bir yil oldin, shoir hayotligi davrida ko'chirilgan noyob nusxalardan biri.

“Xazoyin ul-maoniy” she'rlaridan tuzilgan, ancha katta hajmdagi tipik terma devon. U yetti lirik janrda yozilgan 863 she'rdan tarkib topgan. Qo'lyozmada g'azallar guruhi “G'aroyib as-sigar”dagi birinchi g'azal bilan boshlanadi:

Ashraquat...

va “Favoyid ul-kibar”dagi so'nggi 650-g'azal bilan tugaydi:

Zihi, yo'lungda bir aftoda odam xokiy.

Devon oliy darajadagi qora siyoh bilan nastaliq xatida ko'chirilgan. Har bir g'azal tepasida arab tilida yozilgan sarlavha mavjud bo'lib, ular g'azal mavzuyini bildiradi. Qo'lyozmaning boshidan oxirigacha berilgan bu sarlavhalarning barchasi rang-barang fonda oqish rangda yozilgan va nafis gulli naqshlar bilan bezatilgan. She'rlar qizil va sabzirang bilan birga oltin rangda hoshiyalangan. Qo'lyozma qog'oziga yaxshi ishlov berilgan, u suyak rangidek ko'rinishda. Qo'lyozmaning yozilgan qismi juda mayda oltin chang bilan qoplangan.

Qo'lyozma tarkibi to'liq emas, 108^b, 148^b, 183^b, 226^b va 250^b varaqlardan keyin keluvchilari yo'qolgan. Qo'lyozma restavratsiya qilingan. Zamonaviy sahifalanishga ega. Mutaxassislar fikricha,

¹H.Sulaymonovning dissertatsiyasi rus tilida yozilgan. Undagi Metropoliten devoni haqida tavsif tarkibini ko'rsatish uchun, uni o'zbek tiliga tarjima qildik.

²Qo'lyozmaning Metropoliten muzeyidagi inventar raqami – 13.228.20.

qo'lyozma taxminan XVI asrda yangidan muqovalangan.

Qo'lyozmaning dastlabki ikki sahifasi rang-barang murakkab naqshlar bilan bezatilgan. Bundan tashqari qo'lyozma ichida 16 ta nazokat bilan ishlangan miniatyuralar (2^b, 3^a, 3^b, 17^b, 27^b, 74^a, 51^a, 85^a, 108^a, 125^a, 141^b, 153^b, 171^a, 209^b, 237^b, 245^a) mavjud. Sahifani deyarli to'liq egallagan mazkur miniatyuralar Hirot miniatyura san'atining eng go'zal namunalaridan biri bo'lib, ismi ko'rsatilmagan noma'lum rassom tomonidan chizilgan. Umuman olganda, devon qo'lyozmasi XV asr badiiy qo'lyozma san'atining durdonasi sanaladi.

Qo'lyozma bizga yaxshi holatda etib kelgan, yirtilgan, chaplashib ketgan varaqlari yo'q. Qo'lyozmaning 6-25-varaqlari qisman suv dog'lariga ega.

Qo'lyozma tarkibi:

I. G'azallar – 818 (3^b-234^b varaqlar). G'azallarning alifbo tartibida joylashishi:

ا – 53, ب – 34, پ – 1, ت – 29, ث – 5, ج – 5, چ – 4, ح – 4, خ – 7, د – 24, ذ – 2, ر – 79, ز – 26, ژ – 1, س – 30, ش – 39, ص – 4, ض – 5, ط – 7, ظ – 3, ع – 9, غ – 11, ف – 12, ق – 19, ك – 72, ل – 56, م – 62, ن – 116, و – 12, ه – 22, ی – 34.

Birinchi g'azalning boshlanishi: mazkur qo'lyozmadagi kabi № 55 (GS)

Oxirgi g'azalning oxiri: mazkur qo'lyozmadagi kabi № 55 (FC)

II. Mustazod – 3 (234^b-236^a varaqlar).

Birinchi mustazod boshlanishi: mazkur qo'lyozmadagi kabi № 55 (G'S)

Ikkinchi mustazod boshlanishi: mazkur qo'lyozmadagi kabi № 55 (NSh)

Uchinchi mustazod boshlanishi: mazkur qo'lyozmadagi kabi № 55 (BV)

III. Muxammas – 1 (236^a-237^a varaqlar), mazkur qo'lyozmadagi kabi № 55 (G'S)

IV. Tarji'band – 4 (237^a-250^b varaqlar).

Birinchi tarji'band boshlanishi: mazkur qo'lyozmadagi kabi № 55 (G'S)

Ikkinchi tarji'band boshlanishi: mazkur qo'lyozmadagi kabi № 55 (NSh)

Uchinchi tarji'band boshlanishi: mazkur qo'lyozmadagi kabi № 55 (BV)

To'rtinchi tarji'band boshlanishi: mazkur qo'lyozmadagi kabi

№ 55 (FC)

V. Qit'a – 3 (250^b-251^a varaqlar), boshlanishi: mazkur qo'lyozmadagi kabi № 55 (NSh)

VI. Ruboiy – 31 (251^a-254^a varaqlar), boshi: mazkur qo'lyozmadagi kabi № 55 (G'S), ruboiy № 22.

VII. Muammo – 3 (254a varaq), boshlanishi: mazkur qo'lyozmadagi kabi № 55, (NSh) 3-son.

Qo'lyozma oxiri:

هم قاشى بىرلا عارضى خوش ايرور
هم كوزى بىرلا قدى دلکش ايرور

Undan keyin kolofon keltirilgan:

كتبه الفقير سلطان على المشهدى غفر ذنوبه فى سنة خمس وتسعمائة الهجرية
بدار السلطنة هراة

Bu [asar]ni faqir Sulton Ali al-Mashhadiy [Alloh] uni gunohlarini kechirsin, 905-yil hijriyda saltanat markazi bo'lmish Hirotida ko'chirdi.

Ushbu qo'lyozma g'azallari "Xazoyin ul-maoniy"ning to'rt devoniga quyidagicha taqsimlangan: "G'aroyib us-sig'ar" – 149 she'r, "Navodir ush-shabob"da – 316, "Badoye' ul-vasat"da – 206, "Favoyid ul-kibar" – 189 va qo'lyozmada "Xazoyin ul-maoniy"da uchramaydigan 3 ta g'azal (49, 765, 767-raqamlar) mavjud.

Qo'lyozma she'rlarning to'liq ro'yxatga olish umumiy jadvalining 18-ustunida keltirilgan¹.

¹ H.Sulaymonov dissertatsiyasi 2-tomidagi "Yig'ma jadval" nazarda tutilyapti.



1-rasm. Alisher Navoiy. Devon. 905/1499-1500-yili, Sultonali Mashhadiy tomonidan Hirotda ko'chirilgan. Metropoliten muzeyi (Nyu York), Inventar raqami MMA. 13.228.20. 3^b varaq.
Devon unvoni (ya'ni boshlanishi).



2-rasm. Alisher Navoiy. Devon. 905/1499-1500-yili, Sultonali Mashhadiy tomonidan Hirotda ko'chirilgan. Metropolitan muzeyi (Nyu York), Inventar raqami MMA. 13.228.20. 37^a varaq. Devon sahifalaridan biri.

Babürşah ve Küreselleşen Hindistan

Dr. Kemal Yavuz Ataman¹

Özet

Türk ve İslam tarihinin çok önemli, ancak bazı ülkelerde çok az bilinen hükümdarlarından Zahirü'd-Din Muhammed Babür Şah Gazi, tarihin akışını değiştiren müstesna bir şahsiyettir. Babürlü Devletin kurucusu Babürşah, bugünkü bakış açısı ile ifade edilecek olursa “küresel/global özellikler”i taşıyan bir kişi, bir liderdir. Hükümdar, devlet adamı, yönetici, asker, komutan, edip, yazar, şair, hattat, müzisyen, bestekar, sufi ve iyi bir aile reisidir (Babürşah, “Vekayi” 1989, s. 214-215.). Kurduğu devletle Hindistan coğrafyasının sadece siyasi değil, sosyo-kültürel yapısını değiştirmiştir. Maverâünnehir havzasının ilim, irfan, siyaset, devlet, teknik, maddi, manevi birikimini Hindistan’a taşımıştır. İleri görüşlü, çok kültürlü bakış açısına, bir arada yaşama bilincine sahiptir. Bu düşüncesini ve anlayışını başarılı şekilde uygulayan mümtaz bir şahsiyet ve liderdir. Babürşah, devleti ve toplumu Türk, Moğol, Fars ve Hint Kültürü ile İslam potasında bir karışım olarak tasavvur etmiştir. Babürlüler Devleti bunu başarmışlardır. Bu karışım Anadolu coğrafyasına kadar uzanmıştır. Babürşah’ın Hindistan’da global/ küresel özelliklere sahip bir devletin temellerini attığını, dört asır bu devletin yaşadığını, Asya’yı ve dünyayı etkilediğini, Asya tarihini değiştirdiğini görmek mümkündür. Bu açıdan bazı Batılı tarihçiler Babürşah’ın dünya tarihinde müstesna bir lider olduğunu ifade etmişler, hayatını her yönüyle incelemişlerdir. Hindistan’ın entellektüel özelliklere sahip kurucu Başbakanı Nehru, Babürşah’ın Hindistan tarihinde birçok yönden önemli bir yeri olduğunu açıklıkla belirtmiştir. Bu tarihi hakikat küreselleşme sürecinde günümüz Hindistan Devleti için ilham kaynağı ve yol haritası olabilir.

Çalışmamızda Babürşah’ın kişisel özelliklerini, siyasi duruşunu, konumunu, kararlarını, uygulamalarını global/küresel perspektiften ele almaya çalışacağız. O’nun nezdinde Babürlerin devletin Hindistan’da kurdukları medeniyetin global/küresel mirası ve özelliklerini değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler: *Babürşah, Hindistan, Globalleşme/Küreselleş-*

¹Kemal Yavuz Ataman – İlahiyat Doktoru, Karabük Üniversitesi.

E-mail: kemal.ataman59@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1379-0606

Alıntı için: Dr. Kemal Yavuz Ataman. 2023. “Babürşah ve Küreselleşen Hindistan”.

Altın bitkiler 1: 21–34.

Giriş

Asya tarihinde, Timurlu Hanedanının varislerinden Zahirü'd-Din Muhammed Babür Şah Gazi'nin (ki bundan sonra Babürşah, Babür olarak zikredeceğiz), Babürşah'ın ve kurduğu Babürlüler Devletinin yeri ve önemi büyüktür. Babürşah şahsi özellikleri, amaçları, hedefleri, siyaseti, mücadeleleri, savaşları ile tarihin akışını değiştiren bir devlet adamı, güçlü ve çok yönlü bir şahsiyettir. Çalışmamız açısından değerlendirdiğimizde gerek kendisi, gerekse kurduğu devlet, ortaya koyduğu, uyguladığı toplumsal projeler küresel/global vasıfları taşımaktadır. Küreselleşmenin bariz vasıflarından birisi birlikte yaşamak ve çok kültürlülüktür. Globalleşme, insan, mal, finans, bilgi, tecrübe ve hizmetin dolaşımını, insanlar ve toplumlar arasında akışı, iletişimi, etkileşimi sağlamaktadır. Dolayısıyla bu süreçte siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel paylaşma, buluşma, dayanışma, kaynaşma ortaya çıkmaktadır. Çok kültürlü yapılar başarılı bir şekilde yöneltildiğinde çeşitlilik, zenginlikle bütünleşme toplumlar için sinerjiye dönüşmektedir. Aksi durumda, kaos, karmaşa, kargaşa, ayrışma, ötekileştirme, damgalama gibi toplumsal parçalanmalar kavga ve savaşlara yol açmaktadır. İslam Medeniyetinin etkin olduğu devletlerde, mümtaz liderler, sultanlar, padişahlar, hanlar, hükümdarlar çok kültürlü yapıları idare etmekte üstün başarılar ortaya koymuşlar, bu alanda takdir edilir maharetler göstermişlerdir. Bu şekilde İslam düşüncesinin geliştiği, güçlendiği, yayıldığı, kökleştiği görülmüştür. Maverünnehir'de, Türkistan'da, Hindistan'da kurulan Müslüman Türk Devletleri ile Endülüs, Osmanlı, Büyük Selçuklu Devletlerinde görülen başarıların önde gelen saiki budur. Batı'da bu devletlerin en önemli temsilcisi Osmanlılar ve İstanbul'un Fatihi II. Mehmed'dir. Asya'da ise bu yapılanmanın en başarılı örneği Babürşah ve Babürlüler sayılır. Babürşah'ın başarısında fikri, kültürel yapısı, eğitimi, inancı, ahlakı, azmi, gayreti etkili olmuştur. Arapların bir atasözü vardır. "İnsanlar meliklerin yolunda giderler". Babürşah'ın yaşadığı toplumu, coğrafyayı ve tarihi şekillendirdiği açıktır.

Babürlüler, Hindistan coğrafyasında halkın yaşam kültürünü, anlayışını, bilgi, görgü, adet ve ananelerini değiştirmişlerdir. Yerel ve güçlü Hint kültürü karşısında erimemiş, kendi değerler sistemi ile kuşatıcı ve bütünleştirici olmuşlardır. Babürşah'ın İslam fıkıh, tasavvuf bilgisi, anlayışı ve düşüncesinin, Babürlülerin yapılanması, ge-

nişlemesi, büyümesi ve diğer kültürlerle karşılaşmasında, buluşmasında belirleyici, düzenleyici rolü görülmüştür. Buradan hareketle global / küresel vasıflara sahip, farklılıkları yönetebilen başarılı lider ve devletlerin tarihin akışını değiştirdiğine Babürşah'ın kurucusu Babürlüler, en iyi örneklerden birisi olarak gösterilebilir.

Babür'ün yetiştigi Maverâünnahir havzası, mensup olduğu hanedan, babası vesilesiyle irtibatlı olduğu tasavvufi merkez, ayrıca ilim, irfan, kültür, edebiyat, sanat seviyesi, askerlik, komutanlık, liderlik kabiliyeti, sosyalitesi, savaşçı ruhu, farklılıkları kuşatan hasletleri önemlidir. Bunlar, devletin yönetiminde, yapılanmasında çok kıymetli, aynı zamanda evrensel, kuşatıcı, çoğulcu, katılımcı özelliklerdir. Söz konusu vasıflar topluma, devlete yerleşmiş, geleceğe aksetmiş, Hindistan'ın değişiminde ve dönüşümünde etkili olmuşlardır.

Babürşah'ın dikkat çekici özellikleri:

Babür'ü Babürname'de en iyi kendisi anlatmaktadır (Pırlanta, "Babür Şah'ın Hayatı", s.216.). Babürname tarihte hükümdarların biyografileri arasında en dikkate değer olanlarından birisidir. İlk başta Vekâyi (Olaylar) adı verilen eser, daha sonra Vâkıât-ı Bâbüri, Vâkıânâme, Tüzük-i Bâbüri, Bâbüriyye adlarıyla anılmış, en sonunda da Bâbürnâme ismiyle ün kazanmıştır. Bâbürnâme, Zahiriddin Muhammed Bâbüri'nin anılarından oluşur.

Uzmanlar, Bâbürnâme'nin ortaya çıkışıyla ilgili farklı görüşler ileri sürerler. Kitabı okuyan kişi, bazı olayların sonradan beyan edildiğini müşahade eder. Bu da yazarın eserini ömrünün son yıllarında kaleme aldığını gösterir. Uzmanların büyük bir kısmı Bâbürnâme'nin 1525-1530 yıllarında kaleme alındığı konusunda hemfikirler. Eserde 1494-1530 yıllarında Maverâünnahir, Horasan, Afganistan ve Hindistan'da meydana gelen hadiseler Bâbüri'nin hayatıyla ilgili halde beyan edilir. Bâbürnâme, babası Ömer Şeyh'in vefatının ardından 12 yaşında olan Bâbüri'nin Fergana tahtına oturması olayıyla başlar, ömrünün son yıllarında yaşanan olaylarla son bulur. Bu da Bâbürnâme'yi 15.yüzyılın sonu - 16.yüzyılın ilk çeyreğinde yukarıda adı geçen üç bölgede yaşanan olayların araştırılması konusunda önemli kaynak kılar.

Babür yazdığı bu eserle İslam medeniyetinde otobiyografi geleneğinin öncüsü olmuştur [Akün, 397]. Hayatını, düşüncelerini, kusurlarını samimiyetle, edebi bir üslupla yazmıştır. On iki yaşında tahta oturmuştur. Baba tarafından Timur, anne tarafından soyu Cengiz'e dayanmaktadır. Babür kendisini iki kuvvetli geleneğin mi-

raşçısı olarak telakki etmektedir. Timuri geleneği temsil ve tercih etmiş, Moğolları yağmacılık, bozgunculuklarından dolayı eleştirmiştir [Bayram, 174]. Hindistan'ın en kuvvetli racasını çok güçlü ordu-suna rağmen Panişad Muharebesi'nde yenmiş, ünlü Hind-Türk devletini kurmuştur. Babür, Hindistan tarihinde konvansiyonel silahları kullanan ilk hükümdardır. Bu savaşta Osmanlı savaş stratejisini uygulamış, Osmanlı topçu ustalarından faydalanmıştır [Yürük1, 278].

Bâbü, çocukluğundan itibaren savaş meydanında büyüdü. Bu ona her adımını iyice düşünerek atmayı öğretti. Bâbü, seferlerde büyük deneyim kazandı ve savaş sanatı ile ilgili *Harp İş-i* adlı eserini yazdı. Bâbü'nâme'de Bâbü'nün komutanlık faaliyeti ile ilgili anılar çoktur. Söz gelimi Hindistan'ın fethedilişi, 1526 yılındaki Panipat savaşı şöyle betimlenir: "tarih dokuz yüz onda ki (1504), Kabul vilayeti musehher boldi (zaptedildi), ol tarihten bu tariheçe hemişe Hindistan hevesi kılınır idi...

...yedi sekiz yılda (1519-1526) beş nöbet Hindistan'a çerik (ordu) tarttuk..."

Bâbü'nün hadiseleri, dost ve düşmanlarını, kendi davranışlarını samimi bir şekilde aktarması eserin bilimsel değerini artırmakla birlikte yazarın kişiliğine de hayranlık kazandırmıştır.

Asker, komutan, devlet adamı, şair, sanatkar, fikir adamı, sade bir insan, aile reisi olarak kırk sekiz yıllık ömrü, çok renkli, hareketli ve bereketli geçmiştir. Babür, bir kişide aynı anda bir araya gelmesi mümkün olamayacak kabiliyet ve değerleri bir ahenk içinde toplayabilmiş, kullanabilmiş bir hükümdardır. Bu yönüyle sadece Türk tarihinde değil, Doğu ve Batı'da büyük şahsiyetler arasında izlenen önemli bir simadır (Akün, "Babür", s.97.). Asil bir soya mensubiyeti, kararlılığı, mücadele azmi, samimiyeti sermayesi olmuştur. İnsan idare etme kabiliyeti, gerçekçiliği, tedbire riayeti, tevazusu, merhameti, ihsan sahibi olması dostlarına düşkünlüğü, güzel ahlakı başarılı olmasını sağlayan özellikleridir. İleri görüşlü, soğukkanlı, maiyetine karşı merhametli, affedici, yerine göre sert cezaları uygulamaktan çekinmeyen, spora, ava, içki alışkanlığına, bazı zaaflarına rağmen, devlet işlerini aksatmayan, halkın refahı için çalışan bir hükümdardır [Konukçu, 396]. Çok kültürlüdür, bir alfabe yazacak kadar derinliği, edebi birikimi vardır. Müzisyen, bestekar ve hattattır. Güçlü bir imanı, İslami bilgisi, tasavvufi şuuru vardır. Dervişane bir yaşantının özlemini çekmiştir. Babasının şeyhi ve Maveraünnehir'in en önde gelen Nakşi büyüklerinden Hacı Ahrar-ı Veli olarak bilinen Ubeydullah-ı Ahrar (k.s.)'ın "Risale-i Validiyye" eserinin tercümesini yapacak kadar dini, edebi bilgiye sahiptir. Bu tercüme çalışmasının

hastalığının şifa bulmasına vesile olacağına inanmış ve şifa bulmuştur. Padişahlığın kendisine rüya yoluyla Ubeydullah Ahrar (k.s.) tarafından tebşir edildiğini Babürname’de yazmaktadır (Babürşah, “Vekâyî”, c.1, s. 126) Ubeydullah Ahrar (k.s.)’a kuvvetli bağlılığı, arkasında güçlü bir manevi dinamiğin olduğunu göstermektedir (Bilkan, “Divan ve Babürname”, s.99). Ahrar(k.s.)’ın torunları Babür ile birlikte olmuşlardır [Chorikulovna, 80].

Babür’ün başucu kitabı dedesi Timur’un tarihi “Zafername”-dir. Düşünce dünyasında dedesinin çok önemli yeri vardır [Bayram, 171]. Firdevsî, Sâdî, Hâce Ubeydullah Ahrâr, Molla Câmi ve Ali Şir Nevâî’nin eserlerini okumakta, Ali Şir Nevayî ile yazıştıkları anlaşılmaktadır [Babürşah 90-91]. Babür, Babürname’yi Çağatay Türkçesi ile yazmıştır. Ali Şir Nevâî’den sonra Çağatay Türkçesi’ni en iyi kullanan kişi olarak da zikredilmektedir. Alimlere önem vermiş, seferlere alimlerle birlikte katılmıştır [Yürük 2, 801].

Babür’ün zaafı vardır. İçki ve harama olan iptilasından, zaaflarından tevbe ederek kurtulmuş, bu kararını bütün ülke sathına yaymıştır. Babür sık sık namazdan bahsetmeye, işlerini namaz vakitlerine göre ayarlamaya başlamıştır. Tasavvufa yönelişi ile birlikte saltanattan soğumaya başladığı şiirlerine yansımıştır. Esasen şehit olmak niyetiyle geldiği Hindistan’da bu toprakların fatihi olmuştur. Buna rağmen kendisini yalnız hissetmiştir. Hayatının sonuna doğru zühd içinde yaşamıştır [Bilkan, 109]. Babür, Hindistan’ı fethinin kendi başarısı değil, İlahi bir lütuf olduğunu belirtmektedir [Babürşah, 305-306]. Çocukları Hümayun ve Kamran için “Mübeyyen” isimli fıkıh kitabı yazmış, güçlü fikri, dini, fıkhi bilgiye sahip olduğunu göstermiştir.

Bâbü, Bâbürnâme’de baba-oğul, padişah-şehzade ilişkisine önem vermiştir. Tahta oturabilmek için Uluğbek gibi bilge bir babanın canına kıyan Abdulatif’i sertçe kınar. Kendisi ise çocuklarına karşı gayet şefkatli ve titizdir. Söz gelimi 1528’de Hümayun’un oğlu olduğunda evladını kutlar. Bir üstat ve bir baba olarak ona öğütler verir. Hümayun’un yazılarındaki imla hatalarından, davranışlarındaki yanlışlardan bahsederek oğluna kılavuzluk eder.

1529 yılında Hümayun hastalanınca onu Badahşan’dan Delhi’ye, Bâbü’ün yanına gönderirler. Bâbürnâme’de şu satırları okuruz: “...tabipler her niçe dâru-derman berdiler, yahşi bolmadı. Mir Ebul Kasım ki, ulu kişi irdi, arzge yetkurdi ki, uşmundak dertlerge derman budur ki, yahşi nimerselerden tasadduk (sadaka) kılmak kerek. Ta ki Tanrı teala sıhhat bergey. Mening könglümge keldi ki, Muhammed Hümayunning menden özge yahşirak nimerseki yok. Men özüm tasad-

duk bolayin, Hüda kabul kılsın.” Bâbü, hayattayken tahtını veliahtına devreden az sayılı hükümdarlardan biridir.

Çağatay Türkçesinin Hint coğrafyasında yer bulmasında rolü büyüktür. Babür’ün bu dille yazılmış “Divan”ı vardır. Onun Ali Şir Nevâî’den sonra Çağatay edebiyatının en önemli şairi olduğu pek çok ilim adamı tarafından dile getirilmiştir. Babür Divanında 119 gazel, 18 mesnevi, 210 rübâî, 50 muamma, 19 kıta, 15 tuyug, 79 matla, 7 masnu şiir, 18 nâtamam gazel, 3 nazm, 16 musarra beyit, 5 müfred, 4 mensur parça yer almaktadır. Ayrıca Farsça olarak kaleme alınmış 2 gazel, 12 rübâî, 8 kıta, 17 matla ve bir mensur parça da divanın içinde mevcuttur [Bâbur Divânı, 1995]. Divanda genel olarak aşk, tabiat, güzellik, sosyal hayat, ahlak ve tasavvuf gibi konularda şiirler yer almaktadır. Divanın beş nüshası bulunmaktadır. Bunlar İstanbul Üniversitesi kütüphanesi, Paris Biblioteque Nationale, Topkapı Sarayı Revan Kitaplığı, İstanbul 100. yıl Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet yazmaları ve Hindistan Nevvab Kütüphanesi’ndedir.

Nesir ve şiirde önemli eserler ortaya koymuştur. “Aruz Risalesi” isimli eserinde yer alan bazı aruz kalıplarının bizzat Babür tarafından geliştirilmiş olması dikkat çekicidir [Bilkan, 105-106]. Risalede beş yüzden fazla vezne yer verilmiştir. Eserin Paris Biblioteque Nationale’deki nüshası Fuad Köprülü tarafından ortaya çıkarılmıştır. Eserin bir diğer nüshası ise Tahran’da 1525 yılında kopyalanmıştır [Yusupova, 88-96].

Farsça edebiyatının önde gelen eserlerinin Hint coğrafyasına taşınmasında önemli bir yeri vardır [Chorikulovna, 80]. Birçok Farsça eser asırlar boyunca Hindistan coğrafyasına girmiştir. Mevlana Cemaleddin-i Rumi’nin Mesnevisi bunların başında gelmektedir. Farsça eserler toplumun gelişmesi ve İslam’a ısınmasında, etkili olmuşlardır. Babür iyi bir gözlemcidir. Hindistan coğrafyasını, mevsimlerini, arazisini, şehirlerini başarılı bir tarzda Babürname’de anlatmaktadır. O’nun iyi bir şehir tarihçisi olduğu görülmektedir [Avcı 2020, 602]. İbn-i Haldun’un Mukaddimesi’ni andıran gözlemleri, değerlendirmeleri Hindistan Medeniyeti, coğrafyası hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermektedir [Bayram, 181].

Babür’ün Hindistan üzerinde etkileri

İslam dini Hindistan’a Sahabe-i Kiram zamanında ulaşmıştır. Gazneliler Hindistan’da Sultan Mahmud ile geniş bir coğrafyaya hükmetmişlerdir. Delhi’de kurulan Türk Devletleri Hindistan’da uzun bir süre etkili olmuşlar, İslam’ı temsil etmişlerdir. Hindistan’da kapsamlı ve köklü bir Türk-İslam varlığı, tesiri ise Babürlüler’le

kendisini göstermiştir. Babürlü Devletin kurucusu Babür'ün kısa bir sürede ortaya koyduğu çalışmalar, girişimler yeni bir devri başlatmıştır. Kendisinden sonra gelen Babürlü Sultanları eliyle Hindistan'ın ve Asya'nın kaderi değişmiştir. Bu değişimin mimarı şüphesiz Babür'dür.

Hindistan'ın kurucu Başbakanı, entelektüel yapısıyla bilinen Nehru'nun yazdığı kitaplarda Babür hakkında objektif, çarpıcı gözlemler ve tespitler vardır. "Discovery of India (Hindistan'un Keşfi)" and "A Look at World History (Dünya Tarihine Bakış)" isimli eserlerinde Babür hakkında şunları ifade etmektedir. "Babür, büyüleyici, etkileyici bir kişiydi. **Gerçek rönesansın örneği** bir hükümdardı. Cesur, atılgan, girişimci bir adamdı. Dünyanın en kültürlü, çekici insanlarındandı. Mezhepçi, tutucu ve bağnaz değildi. Sanatı ve özellikle edebiyatı severdi [Chorikulovna, 79]. Nehru'ya göre Bâbü, topraklarını genişletirken, dil, din ve mezhep farklılığından çatışan, iç çekişmeler içinde bulunan küçük devletleri bir bayrak altında toplamış, birlik ve düzeni temin etmiş, insanlara huzurlu, barış içinde bir hayatı sunmayı amaç edinmiş, bunu sağlamıştır [Amber, 40].

Nehru The Discovery of India isimli kitabında, Babür'le Hindistan'ın büyük gelişmeler yaşadığını, kültür ve sanatta, mimarlıkta, medeniyetin bütün alanlarında ilerlemelerin olduğunu belirtmiştir [Pırlanta, 233]. Türkler geldiklerinde Hindistan, tapınak ve anıtlarla dolu bir yerdi. İki milyonu aşkın tanrı idolü vardı. Türkler, İslamiyet'i, cami ve türbe kültürünü Hindistan'a getirmişlerdir [Demirel, 96]. Batılıların gözünde Müslüman Türkler, yerli toplumu kılıçla din değiştirmeye zorlamamışlardır. Türkler, halka karşı Avrupa'daki çağdaş Hristiyan hükümdarların hepsinden daha liberal davranmışlardır" [Atay, Hind, 34]. Batılı bazı tarihçilere göre Babür, meşhur Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmed'e benzeyen bir hükümdardır. O, Maverâünnehir ve Hindistan coğrafyasında tekamül etmiş bir medeniyetin eseridir.

Bu başarıda Asya'nın iki büyük fatihi Cengiz ve Timur'un generleri Hindistan'ın fethinde Babür'ün şahsında (anne ve baba tarafı kast edilerek) birleşmiştir [Dickie, 128]. Ancak, Babür Timuri geleceği takip etmiş, Moğolları eleştirmiştir. Cengiz han töresine bağlı değildir. Moğolları yağmacı ve bozguncu olarak değerlendirmiştir [Babür, 68]. Nitekim yukarıda aktardığımız Nehru'nun tespitleri dikkate alındığında Babür'ün ırk, dil, mezhep ayırımı yapmaksızın toparlayıcı olduğu ve başarısında bunun etkili olduğu anlaşılmaktadır. Büyük İskender, Cengiz Han ve Timur dönemini iyi değerlendirdiği, kendisine has bir strateji geliştirdiği görülmektedir [Bayram, 175].

Babür'ün güçlü bir imanı, tevekkülü, teslimiyeti, tasavvufi bilinci dikkatleri çekmektedir. Kendisi Hindistan'a şehit olmak için gelmiş, padişahlığının Ubeydullah Ahrar (k.s)'ın manevi işareti ile vuku bulduğunu, başarısının ve devletin ancak Tanrı'nın İlahi bir lütfu olduğunu beyan etmiştir. Bunun farkındadır [Babür, 306].

Aslında Babür, Türkistan'a alışmıştır. Ancak kendisini Hindistan'a adanmış, ustalık, hocalık yaparak, halkı elbise giymeye, medenileşmeye alıştırmıştır. Hastane ve eczaneler açmış, cehaleti giderecek çalışmalar başlatmıştır. Timuri gelenekte önem arz eden bağ ve bahçe kültürünü Hindistan'a taşımıştır. Halkı çeşitli meyve ve sebze yetiştirmeye özendirmiş, yeni tatlarla buluşturmuştur [Kaan, Koç, 271-282]. Babür'ün başlattığı imar çalışmaları ile Türk- Hint mimarisinin en güzel örnekleri Hindistan'da inşa edilmiştir [Şahin, 139]. Babür, sadece Türk kültürünü değil, Fars kültürünü de Hindistan'a taşımıştır. Bir elinde kılıç, bir elinde kalemi olan müstesna hükümdardır [Kaan, ve Koç, 271-282]. Babür, Hindistan'ın gelişimi için siyasi dağınıklığı bertaraf etmekle kalmamış, her alanda gelişmeleri sağlamıştır. Birçok yerden ilim, sanat ve zanaat ehlini, mühendis ve mimarı getirtmiştir. İhtiyaç duyulan malzemeleri imal ettirmiş, saraylar, camiler, binalar yaptırmıştır [Kaan, Okan, Koç, 271-282].

Kabil o devirde Hindistan'ın asıl pazarıdır. Babür için ise Kabil çok önemli merkezdir. Çok kültürlü, çok dilin konuşulduğu, birçok millettten tüccarın bulunduğu Kabil ile Hindistan arasında ticari ilişkiler geliştirilmiştir [Babür, 142]. Babür'ün yaşadığı dönemlerde Hindistan zengin bir ülkedir, dünya ile ticaretin yoğun olduğu bir yerdir. Parası, altını boldur [Babür, 306]. Bu bağlamda Babür Kabil ve Hindistan ilişkilerine önem vermiştir.

Babür'ün kurduğu devlet 1857'de yıkıldığı tarihte sona ermemiştir. Zira Hindistan'ın bir çok köşesinde Babürlerin muhteşem eserleri, izleri vardır. Babür'ün çekici, büyüleyici tarafları, devletin kuruluşunda izlediği siyaset, başarı Hindistan'ın kurucu Başbakanı Nehru (1959) ve ailesini de etkisi altına almıştır. Nitekim, Nehru ve daha sonra Hindistan Başbakanı olan kızı ikinci nesil Indra Gandhi (1968), üçüncü nesil Rajuv Gandhi (1976), dördüncü nesil Rahul Gandhi (2005) Babür'ün Kabil' de bulunan mezarını çeşitli tarihlerde ziyaret etmişlerdir. Indra Gandhi oğlu ve torunu ile birlikte, Başbakan Rajuv Gandhi ise Hindistan Ulusal Kongresi Başkan Yardımcısı Rahul Gandhi (2005) dönemin Hindistan Dışişleri Bakanı ile birlikte Babür'ün kabrini ziyaret etmişlerdir. Bu ziyaretler Hindistan'da bazı kesimler tarafından şiddetli bir şekilde eleştirilmiştir. Indra Gandhi'nin Babür'ün mezarında başını eğerek tazimde bulunmasına sert

tepkiler gösterilmiştir. Bu ziyaretler Babür'ün Hindistan'da nasıl bir yeri olduğunu göstermekte, Babür Medeniyetinin varlığını, derinliğini ve halen canlılığını işaret etmektedir. Nitekim Nehru'nun kitaplarında bu hakikatin altı sıklıkla çizilmektedir [Nehru, 255]. Türklerle Hintliler Hind-Türk medeniyetini birlikte kurmuşlar, yaşatmışlardır. Maalesef bu devlet İngilizler tarafından yıkılmıştır. Ancak yıkıma rağmen Hindistan'ın kurucularının, varislerinin, dört neslin Hindistan'a medeniyeti taşıyan, çok kültürlü, birlikte yaşamayı sağlayan, kimseyi dışlamayan Babür'e olan saygıları, bağlılıkları devam etmektedir.

Günümüz Hindistan'ında önde gelenler Hindistan'ın küresel statüsünü azami seviyeye çıkarmak için uğraşmışlardır. Birçok siyasi kişiliğin yanında özellikle, Nehru soyundan gelen Gandhi ailesi uluslararası sistem ve Hindistan'ın sistem içindeki yerine dair özgün dünya görüşleri ile bu gelişim ve değişim eğilimini desteklemişlerdir. Bu durumda Nehru soyunun ilham kaynağının Babür olduğu söylenebilir (Kayalı, "Yeniden Asya", s.166.). Babür'ün ölçüleri ve ilkeleri göz ardı edilerek, müslümanlar ve tarih yok sayılarak küresel/global güçlü bir konuma Hindistan'ın gelmesinin kolay olmayacağı düşünülebilir.

Sonuç

Dünya küreselleşme /globalleşme çağındadır. Küreselleşmenin muhtelif tanımları vardır. Bize göre küreselleşme/globalleşme şu şekilde tanımlanabilir: "Küreselleşme; yaratılışa uygun, sevgiye dayalı, insani ve evrensel temel değerlerin öne alınmasıyla, canlı, cansız varlıkların, çevrenin korunması, geliştirilmesi; insan, bilgi, hizmet, mal, sermaye, teknoloji, tecrübe, ahlak, sanat ve kültürün hareketi, taşınması; insanlar, toplumlar ve devletlerarası bağlantıların kurulması; insanlığa ait birikimlerin paylaşılması; insaf ve erdem sahibi kişi ve topluluklarla hak, adalet, merhamet, sevgi ve insafla yeryüzünün ıslahı, imarı ve geliştirilmesidir" (Kemal Yavuz Ataman, "Küreselleşmenin Sosyo-Kültürel Düşünce Yapısının Analizi ve Türkiye "Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2022, s.184).

Bu zaviyeden bakınca Babür'ün küresel/global bir şahsiyet olduğu, devlet yönetimi, toplum projesi ve kişisel hayatında bu vasıfları taşıdığını söyleyebiliriz. Babür, Maverâünnehir'de tekamül etmiş bir medeniyeti Hindistan coğrafyasına taşıyan, Babür devletinin mümtaz bir kurucusudur. Babür ve Babürlüler devletinin küresel/global, evrensel değerlere göre hareket ettiğini, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel yapılar arasında bir ahenk kurdukları anlaşılmaktadır. Bu ahengin arkasında İslami, İlahi, Rahmani esasları, tasavvufi izleri ve

dinamizmi havi değerler vardır. Babür'ün hayatından, eserlerinden, beyanlarından, uygulamalarından bu gerçek ortaya çıkarılabilir. Batının asırlar sonra yöneldiği çoğulcu, katılımcı yönetim tarzının Hindistan'ın farklı ırk, mezhep ve kültür coğrafyasında Babür tarafından uygulandığı, farklılıkların birlikte yaşadığı, toplumu geliştirdiği söylenebilir. Babür'ün ısrarla ve samimiyetle benimsediği değerlerin, toplumsal dayanışma, uzlaşma, değişim ve dönüşümün insanlar tarafından benimsendiği rahatlıkla tesbit edilebilir. Ayrıca O'nun çok yönlü kişiliği, devlet adamı vasfı, bilgi, kültür düzeyi, yönetim kabiliyeti, manevi dinamizmi, ilham aldığı kaynaklar, insani özellikleri dikkatlice incelenebilir.

Küreselleşme/globalleşme çağını yaşayan insanlık için, global/küresel etkileşim, birlikte, bir arada yaşama için, Hindistan'ın tarihte geçirdiği safahat misal teşkil edebilir. Maverâünnehir, Hindistan ve Anadolu'ya akan bu küresel/global anlayış ve uygulama insanlığın temel toplumsal değerler üzerinde bütünleşmesine vesile olabilir. Bir çok problem ve krizle içi içe olan Hindistan ve Asya coğrafyasında bulunan ülkeler, toplumlar ve bütün insanlık için Babür ve Babürlüler iyi bir örnektir. Devlet adamları için de Babür'ün küresel / global özellikleri insanlığın bir arada yaşamasında, globalleşme sürecinde dikkate alınacak, insanlığı geliştirecek hasletler olabilir.

Kaynakça

- Akün, Ömer Faruk. 1991. *Babür*. DİA, c.4: İstanbul.
- Amber, Sadık. 2022. "Bâbürlü Toplumundaki Dinî Hayata Dair Genel Bir Değerlendirme". *Yeni Fikir Dergisi*. 14: 37-47.
- Arat, Reşit Rahmeti. 1987. *Vekâyî: Bâbürlü Hâtırâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ataman, Kemal Yavuz. 2022. *Küreselleşmenin Sosyo-Kültürel Düşünce Yapısının Analizi ve Türkiye*. Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi.
- Atay, Falih Rıfkı. 1943. *Hind*. Semih Lütfi Kitabevi: İstanbul.
- Avcı, Mesut. 2020. "Bâbürnâme'de Hindistan Örneğiyle Şehir Tarihçiliği". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7(1): 601-626.
- Bâbur. 1995. *Divân*, Ankara: Aratupk Kultur Merkezi Yayını.
- Bâbürlü Şah, 1970. *Bâbürnâme Cilt 3*. İstanbul: Devlet Kitapları.
- Bâbürlü Şah. 1989. *Bâbürnâme ve Bâbürlü hayatı Cilt 1*. İstanbul: Devlet Kitapları.
- Bayram, Fatih. 2004. "Garip bir memleket, garip bir sultan: Bâbürnâme'deki Hindistan". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 169-191.
- Bilkan, Ali Fuat. 2002. "Divân ve Bâbürnâme Işığında Bâbürlü Hindistan Hayatı". *Bilig* 21: 97-116.
- Demirel, Şengül. 2012. "Hindistan'da Türk İzleri". *Türkbilim* 9(6): 75-81.

- Dickie, James (Yakub Zaki). 1985. "The Mughal Garden: Gateway to Paradise". *Muqarnas: An Annual on Islamic Art and Architecture* 3: 128. Ed. Oleg Grabar, E.J. Brill, Leiden.
- India Facts. "Why Babur Beckons Nehru-Gandhis!" Son Güncelleme 08-01-2019 <https://indiafacts.org/why-babur-beckons-nehru-gandhis/>
- Kaan, Oktay ve Bilal Koç. 2013. "Hindistan'da Türklük Müslüman Türk İmparatorları Zahirü'd-Din Muhammed Babür Şah Gazi". *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4: 271-282.
- Kayalı, Yalçın. 2022. "Yeniden Asya Açılımı Bağlamında Geçmişten Günümüze Türkiye-Hindistan İlişkileri". *Asya-Pasifik Çalıştay: Yeniden Asya Açılımı Çerçevesinde Fırsatlar ve Zorluklar Bildiriler Kitabı*, haz., Ali Merthan Dünder ve Mehmet Özay, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınları.
- Khayrullayeva Z., Khayrullayeva X. 2021. "Babur's Exemplary Life And Deeds In The Viewpoint Of Uzbek Writers". *EPRA International Journal of Research and Development (IJRD)* 6: 12.
- Konukçu, Enver. 1991. "Babür". DİA, c.4: İstanbul.
- Nehru, Jawaharlal. 1956. *The Discovery of India*. Meridian Books Ltd., 4th Ed.
- Pırlanta, İsmail. 2016. "Life of Babur Shah and His Personality". *Journal of Faculty of Theology of Bozok University* 10(10): 215-245.
- Şahin, Hilal. 2018. "Tarihsel Bir Panorama: Hint-Türk Tarihine Dair "Babürlüler Dönemine Kadar". *Türk Dünyası Araştırmaları* 119(12): 7-142.
- Yürük, Emre. 2018. "Gelişen Teknoloji, Değişen Savaş: Babür Şah'ın Hindistan'daki Savaşlarında Ateşli Silahların Rolü". *History Studies* 10(5): 269-283.
- Yürük, Emre. 2020. "Hint Topraklarında Türk Kütüphaneciliğinin İzlerini Aramak: Kütüphanelerin Gelişiminde Babürlü Hükümdarlarının Rollerini" (1526-1707). *Türk Kütüphaneciliği*. 34 (4): 798-810.
- Yusupova, Dilnavoz. 2022. "Bobur "Aruz risolasi"ning temuriylar davri aruzshunosligida tutgan o'rni". *Meros* 1: 88-96.

Baburshah and Globalized India

Dr. Kemal Yavuz Ataman¹

Abstract

Zahir ud-Din Muhammad Babur Shah Ghazi, one of most important rulers of Turkish and Islamic history, but little known in some countries, is an exceptional person who changed the flow of history. If it is expressed from today's point of view, Babur Shah, the founder of the Baburs, is a leader, a person carrying "global characteristics". He is a ruler, statesman, administrator, soldier, commander, writer, poet, calligrapher, musician, composer, Sufi and a good family head. With the state that he established, he changed not only political but also the socio-cultural structure of Indian geography. He carried the knowledge, wisdom, politics, state, technique, material and spiritual accumulation of the Ma wara'un-nahr to India. He had a forward-looking, multi-cultural perspective and a consciousness of living together. He was a distinguished personality and leader who successfully carried out this thought and understanding. Babur Shah conceived the state and society as a mixture with Turkish, Mongolian, Persian and Indian Culture in Islam crucible. The Baburs succeeded that. This mixture extended to Anatolian geography. It is possible to see that Babur Shah laid the foundations of a state having global features in India, this state lived for four centuries and affected Asia and the world, and that changed the history of Asia. In this respect, some Western historians stated that Babur Shah was an exceptional leader in the world history, and they examined his life in every aspect. The founding Prime Minister of India, Nehru having intellectual features clearly stated that Babur Shah had an important place in the history of India in many ways. This historical truth can be a source of inspiration and a roadmap for today's Indian State in the process of globalization.

In our study, we will try to deal with Babur Shah's personal characteristics, political stance, position, decisions and practices from a global perspective. We will evaluate the global heritage and characteristics of the civilization that the Baburs established in India in his presence.

Key words: *Babur Shah, India, Globalization, Civilization, Living Together, Multiculturalism.*

¹ Kemal Yavuz Ataman – Doctor of Theology, Karabuk University.

E-pochta: kemal.ataman59@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1379-0606

For citation: Dr. Kemal Yavuz Ataman. 2023. "Baburshah and Globalized India". *Golden scripts* 1: 21-34.

References

- Akün, Ömer Faruk. 1991. "Babür". DİA, c.4: İstanbul.
- Amber, Sadık. 2022. "Bâbürlü Toplumundaki Dinî Hayata Dair Genel Bir Değerlendirme". *Yeni Fikir Dergisi*. 14: 37-47.
- Arat, Reşit Rahmeti. 1987. *Vekâyî: Bâbü'rün Hâtırâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ataman, Kemal Yavuz. 2022. *Küreselleşmenin Sosyo-Kültürel Düşünce Yapısının Analizi ve Türkiye*. Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi.
- Atay, Faliş Rıfkı. 1943. *Hind*. Semih Lütü Kitabevi: İstanbul.
- Avcı, Mesut. 2020. "Bâbü'rname'de Hindistan Örneğiyle Şehir Tarihçiliği". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7(1): 601-626.
- Bâbur. 1995. *Divân*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Bâbü'r Şah, 1970. *Bâbü'rname Cilt 3*. İstanbul: Devlet Kitapları.
- Bâbü'r Şah. 1989. *Bâbü'rname ve Bâbü'rün hayatı Cilt 1*. İstanbul: Devlet Kitapları.
- Bayram, Fatih. 2004. "Garip bir memleket, garip bir sultan: Bâbü'rname'deki Hindistan". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 169-191.
- Bilkan, Ali Fuat. 2002. "Divân ve Bâbü'rname Işığında Bâbü'rün Hindistan Hayatı". *Bilig* 21: 97-116.
- Demirel, Şengül. 2012. "Hindistan'da Türk İzleri". *Türkbilim* 9(6): 75-81.
- Dickie, James (Yakub Zaki). 1985. "The Mughal Garden: Gateway to Paradise". *Muqarnas: An Annual on Islamic Art and Architecture* 3: 128. Ed. Oleg Grabar, E.J. Brill, Leiden.
- India Facts. "Why Babur Beckons Nehru-Gandhis!" Son Güncelleme 08-01-2019 <https://indiafacts.org/why-babur-beckons-nehru-gandhis/>
- Kaan, Oktay ve Bilal Koç. 2013. "Hindistan'da Türklük Müslüman Türk İmparatorları Zahirü'd-Din Muhammed Babür Şah Gazi". *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4: 271-282.
- Kayalı, Yalçın. 2022. "Yeniden Asya Açılımı Bağlamında Geçmişten Günümüze Türkiye-Hindistan İlişkileri". *Asya-Pasifik Çalıştay: Yeniden Asya Açılımı Çerçevesinde Fırsatlar ve Zorluklar Bildiriler Kitabı*, haz., Ali Merthan Dünder ve Mehmet Özay, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınları.
- Khayrullayeva Z., Khayrullayeva X. 2021. "Babur's Exemplary Life And Deeds In The Viewpoint Of Uzbek Writers". *EPRA International Journal of Research and Development (IJRD)* 6: 12.
- Konukçu, Enver. 1991. "Babür". DİA, c.4: İstanbul.
- Nehru, Jawaharlal. 1956. *The Discovery of India*. Meridian Books Ltd., 4th Ed.
- Pırlanta, İsmail. 2016. "Life of Babur Shah and His Personality". *Journal of*

Faculty of Theology of Bozok University 10 (10): 215-245.

- Şahin, Hilal. 2018. "Tarihsel Bir Panorama: Hint-Türk Tarihine Dair "Babürlüler Dönemine Kadar". *Türk Dünyası Araştırmaları* 119 (12): 7-142.
- Yürük, Emre. 2018. "Gelişen Teknoloji, Değişen Savaş: Babür Şah'ın Hindistan'daki Savaşlarında Ateşli Silahların Rolü". *History Studies* 10 (5): 269-283.
- Yürük, Emre. 2020. "Hint Topraklarında Türk Kütüphaneciliğinin İzlerini Aramak: Kütüphanelerin Gelişiminde Babürlü Hükümdarlarının Rollerini" (1526-1707). *Türk Kütüphaneciliği*. 34 (4): 798-810.
- Yusupova, Dilnavoz. 2022. "Bobur "Aruz risolasi"ning temuriylar davri aruzshunosligida tutgan o'rne". *Meros* 1: 88-96.

ADABIYOTSHUNOSLIK
LITERATURE**Iskandar mavzusining ilk diniy-tarixiy
manbalari**Ilyos Ismoilov¹**Abstrakt**

Iskandar mavzusining genezisi uzoq o'tmish bilan aloqador bo'lib, Alisher Navoiy davriga (XV asr) nisbatan olganda ham 20 asrlik tarixga ega. Mavzuning asosini makedoniyalik mashhur hukmdor Aleksandrning (milloddan avvalgi 356 – 323-yillar) hayoti va faoliyati tashkil etadi. Aksar syujet liniyalari, qahramonlar, motivlar, epizodlar va talqinlar mazkur o'zak bilan bevosita yoki bilvosita bog'lanadi. Ammo bir guruh mutaxassislar, masala tarixini o'rgangan tadqiqotchilar mavzuning genezisi Aleksandr dunyoga kelishidan ham oldinroq deb hisoblashadi. Ularning farazicha, Tavrot (Tanax)ning uchinchi qismi – “Muqaddas yozuvlar” (Ktuvim) tarkibidagi “Daniil” (Doniyor) payg'ambar kitobida keltirilgan bir vahiy (tush) Aleksandr haqidagi ilk bashorat bo'lib, unda Aleksandrning kelajakda ulkan imperiyaga asos solishi xabar qilinadi.

Ushbu maqolada mavzuning Tavrotdagi asoslari deb qaraluvchi o'rinlari batafsil o'rganilgan, shuningdek, Tavrotning nokanonik kitoblardan “Makkabiylarning birinchi kitobi” (miloddan avvalgi II asr)da qayd etilgan Aleksandrning tarixiga oid ma'lumotlar tahlil etilgan. Mazkur ikki manbada uchrovchi ma'lumotlarning keyinchalik Sharqdagi manbalar, xamsanavislik an'anasi, xususan, Alisher Navoiy “Xamsa”sidagi talqinlar bilan qanchalik muvofiqligi yoxud transformatsiya jarayonida qanday o'zgartirishlarga uchrash sabablari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: *Aleksandr, Iskandar mavzusi, Tavrot, genesis, transformatsiya, Sharq, retsepsiya, badiiy talqin.*

Kirish

Jangnoma yoki shohnoma dunyo adabiyotining abadiy mavzulari sirasiga kiradi. Uning moyasi mashhur hukmdor, sarkarda yoki

¹*Ismoilov Ilyos Abduqayumovich* – filologiya fanlari doktori (DSc), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: ismoilov@navoiy-uni.uz

ORCID ID: 0000-0002-8077-7914

Iqtibos uchun: Ismoilov, I. A. 2023. “Iskandar mavzusining ilk diniy-tarixiy manbalari”. *Oltin bitiglar* 1: 35–52.

pahlavonlar hayoti, faoliyati bo'lib, jahon adabiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatgan, adabiyot tarixida an'ana yoki turkum asarlarni yuzaga keltirgan bunday qahramonlar u qadar ko'p emas. Tarix sahifalarida nomi abadiy saqlanib qolgan va butun dunyoda adabiy shon-sharaf qozongan ana shunday sanoqli qahramonlardan biri - Iskandar (Sharqda Iskandar yoki Iskandar Zuyqlarnayn, G'arbda esa Alexander The Great deb ataluvchi shaxs) bo'lib, Sharq va G'arb adabiyotiga birdek ta'sir ko'rsatgan bunday siymoni qayta uchratish mushkul. Aleksandr romanlarining 24 tildagi 80 dan ortiq versiyalari mavjudligining o'ziyoq mavzuning jahonda naqadar keng tarqalganini tasavvur qilishga imkon beradi [The Book of the gests... 1962, 1]. Bu qatorda Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonining borligi esa mavzu o'zbek adabiyotiga ham bevosita daxldor ekanligini tasdiqlab turadi.

Iskandar mavzusi¹ sinkretik tabiatga ega bo'lib, uning ildizlari to'rt yo'nalishdagi sarchashmalar: Iskandarning jahon-girlligi tarixiy manbalarga, payg'ambar yoki valiyliги diniy manbalarga, donishmandligi falsafa yoxud hikmat adabiyotiga hamda mavzuning ayrim motiv, epizodlari folklorga borib tutashadi. Ushbu mavzuni Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostoni misolida tadqiq etishning murakkabliklaridan biri - mazkur to'rt xil xarakterdagi ma'lumotlarning qorishiq holda kelishidir. Ularni to'g'ri tushunish va talqin etish, o'zaro farqlash uchun ularning genezisini bilish, tarixiy evolyutsiyasini kuzatish zarur. Bunda mavzuga aloqador faktlarni bilishning o'zi kamlik qiladi, shu bois tarixiy, diniy, falsafiy va folklor sujetlari, obrazlari, motivlarining badiiy adabiyotga transformatsiyasi hamda badiiy adabiyotdagi evolyutsiyasini kuzatish, muhim o'zgarishlar, farqli va o'xshash, an'anaviy va yangi jihatlarini tahlil etish, ular asosida mualliflarga baho berish kerak.

Mazkur maqsad taqozosi bilan Iskandar mavzusiga asos bo'lgan manbalarni xronologik prinsip asosida tadqiq etish ko'zlangan maqsadga olib boradi, chunki muayyan mavzu genezisi va uning badiiy adabiyotga transformatsiyasini tadqiq etish uchun xronologiya juda muhim. Ushbu mavzu tarixiga oid ilk qaydlar islomgacha bo'lgan diniy ta'limotlar (yahudiylık va xristianlik) bilan bog'liq bo'lib, ularda mavzuning ikki muhim asosi: Aleksandr va Gog-Magoglarga oid qaydlar uchraydi. Shu bois ishni mavzuning diniy asoslarining birinchisini o'rganishdan boshlaymiz. Masalaga bunday

¹Biz ish davomida "Iskandar mavzusi" deganda Iskandar tarixi, qissalari va ularning eng muhim jihatlarini nazarda tutamiz.

yondashuvning yana bir muhim jihati shundaki, keyingi davrlarda yaratilgan mavzuga aloqador tarixiy manbalar u yoki bu dinga e'tiqod qiluvchilar yoki ularning ta'siri ostidagi odamlar tomonidan yozilgan bo'lib, haqiqiy tarix aksar holda muallifning e'tiqodi, mafkurasi nuqtayi nazaridan o'zgarishlarga uchragan. Bunday o'zgarishlarni ilg'ash uchun ham asar yaratilgan tarixiy davr, muallif e'tiqodi va mafkurasini bilish zarur, ana shunda turli manbalar orasidagi qarama-qarshi jihatlar, keskin farqlarni izohlash imkoni yuzaga keladi.

Iskandar (Alexander) haqidagi ma'lumotlar xronologiyasi

Xronologik nuqtayi nazardan Iskandar (Alexander) haqidagi ma'lumotlar uchrovchi ilk diniy manba – Bibliya deb qaraladi [The Holy Bible 2000, 942 – 946]. Tavrot (Tanax) uch qism – “Musoning besh kitobi” (Tavrot), “Payg'ambarlar” (Neviim) va “Muqaddas yozuvlar” (Ktuvim)dan iborat bo'lib, Iskandar haqidagi ilk xabarlar uchinchi qism tarkibidagi “Daniil” (Doniyor) payg'ambar kitobida uchraydi.

Bobil imperiyasida surgunda yashagan, hukmdor Navuxodnasrning tushlarini ta'bir qilib saroyda e'tibor qozongan Daniil Aleksandr yurishlaridan ancha oldin yashab o'tgan bo'lsa-da, ular bir-biri bilan uchrashgan deb ishoniladi. “Daniil” payg'ambar kitobi Tavrotdagi apokaliptik kitoblarning dastlabkisi bo'lib, uning bosh g'oyasi – kelajakda insoniyat xalaskori kelishiga, Allohning hukmronligini o'rnatishiga, shundan so'ng yer yuzida butparastlar qolmasligiga ishontirish. Daniilning fikriga ko'ra, Allohning hukmdorligi to'rtta qirollik qulaganidan so'ng o'rnatiladi.

Ta'kidlash kerakki, aksar bibliyashunoslar “Daniil” kitobi Daniil payg'ambar yashagan darvdan ancha keyin yozilgan deb qarashadi. Daniil eramizdan oldingi VII – VI asrlarda yashagan, lekin filologlar kitobning tili, undagi grammatik shakllar IV asrdan keyingi davr tiliga juda yaqin ekanini tasdiqlashadi. Ko'p tadqiqotchilar bu kitobning yozilishini eramizdan avvalgi II asrda yuz bergan Makkabiylar qo'zg'aloni bilan ham bog'lashadi.

“Daniil” kitobiga xos xususiyatlaridan biri shundaki, undagi voqealar kelajak haqida sirli uslubda hikoya qilinadi, bayonda allegorik xarakter va ramziylik bo'rtib turadi. Mazkur jihatlar Aleksandr haqidagi xabarlarni tushunishda ham hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

“Daniil” kitobi umumiy 12 bo'lim (sura)dan iborat bo'lib, u ikki qismga ajratiladi: 1) 1 – 6 – tarixiy qism; 2) 7 – 12 – vahiylar va

uning ta'biri kitobi. "Daniil" kitobining 6- va 8-bo'limlari biz tadqiq etayotgan mavzuga bevosita aloqador. Xususan, Daniil 5-bo'lim so'ngida Bobil hukmdori Belshazar tushini tabirlar ekan, undan so'ng taxtga 62 yoshli Doro o'tirishini bashorat qiladi. 6-bo'limda payg'ambar Daniil va qirol Doroning munosabatlari haqida bayon qilinadi. Bu qismda Doro bilan bog'liq qaydlar uchrasa-da, Aleksandrqa aloqador ma'lumotlar kelmagan.

7-bo'lim ham bilvosita Iskandar mavzusi va undagi muhim motivlardan biri "shox" (muguz) bilan aloqador bo'lib, Sharq adabiyoti, ayniqsa, folkloridagi Iskandar Zulqarnayn haqidagi hikoyat, ertak va ayrim epizodlarda Iskandarning shoxi borligi, bu uning boshqa insonlardan mumtozligi va uni doim sir tutishga intilishi haqida hikoya qilinadi. Albatta, qadimda podshohlarga xudolar, osmonlarning homiylik qilishi, sirli kuch-qudrat sohibi sifatida qarash natijasida ularda boshqalarda uchramaydigan, noodatiy belgilar mavjud deb ishonilgan. Boshqa tomondan, xalq orasida bunday qarashlar o'z-o'zidan paydo bo'lmay, ularning muayyan asoslari ham mavjud bo'lgan. Masalan, "Daniil" kitobining 7-bo'lim (suras)ida hukmdorlik, podshoh va shox motivlari o'zaro bog'liq holda tasavvur qilinganini ko'rish mumkin. Xususan, Daniil to'rt mahluq haqidagi vahiy(tushi)ni shunday hikoya qiladi:

2. "Men tushimda bir vahiy ko'rdim. Osmonning to'rt tomonidan esayotgan qattiq shamol ulkan bir dengizni to'lqinlantirayotgan edi. 3. O'sha dengizdan bir-biriga o'xshamaydigan to'rtta bahaybat mahluq* chiqdi... 7. Bundan keyin tundagi vahiyda men qo'rqinchli, dahshatli va benihoya kuchli bo'lgan to'rtinchi mahluqni ko'rdim. U o'z qurbonlarini temir tishlari bilan g'ajib, parchalab tashlardi. Qoldiqlarini esa oyoqlari bilan bosib ezardi. Uning o'nta shoxi bo'lgani uchun, u oldingi mahluqlardan ajralib turar edi. 8. Men mahluqning shoxlarini tomosha qilib turganimda, ularning orasidan o'sib chiqayotgan yana bir shoxchani* ko'rdim. Unga joy berish uchun oldingi o'nta shoxdan uchtasi tag-tugi bilan uzilib tushdi. Bu yangi o'sib chiqqan shoxning inson ko'zlariga o'xshagan ko'zlari va takabburona gapiradigan og'zi bor edi" [The Holy Bible 2000, 942 – 944]¹.

Doniyor ko'rgan tushning ma'nosi shunday tushuntiriladi:

23. Suhbatdoshim menga shunday dedi: "To'rtinchi mahluq bu yer yuzida hukmronlik qiladigan to'rtinchi shohlikning timsolidir. Bu shohlik boshqa shohliklardan ajralib turadi. U butun dun-

¹Bibliyadan olingan ushbu va bundan keyingi iqtiboslar tarjimasi "Bibliyani tarjima qilish instituti" saytidan oldindi: URL: <http://ibtrussia.org/en/text?m=UZ-VL&l=Dan.7.1.1&g=0> (02.06.2022). Yana qarang: <http://bibliya-online.ru/kniga-proroka-daniila-glava-7/> (02.06.2022)

yoni g'ajib, ezib parcha-parcha qiladi. 24 Mahluqning o'nta shoxi — shohlikni boshqaradigan o'nta hukmdordir. Keyinchalik taxtga yangi bir hukmdor o'tiradi. Bu hukmdor oldingi o'nta hukmdordan ajralib turadi va uchta hukmdorni taxtdan tushiradi..." [The Holy Bible 2000, 942 – 944].

Birinchidan, ushbu tush Aleksandr haqida xabar kelgan bo'limdan oldingi bo'limda kelgan.

Ikkinchidan, 7-bo'limning 6-qism (oyat)i ham Aleksandr haqidagi bashorat deb qaraladi. Unda Daniil tushida to'rt boshli, qanotli bars ko'rgani va vaqti kelib hukmdorlikni unga berilishini bashorat qiladi.

Uchinchidan, tushda ko'rilgan to'rtinchi mahluq yer yuzida hukmronlik qiluvchi to'rtinchi shohlikning timsoli ekani, u mahluqning o'nta shoxi borligi, bu o'n shoxni bir yangi shoxning qo'porib chiqishi esa keyinchalik taxtga yangi bir hukmdorning chiqishiga ishora ekanligi aytilmoqda.

Umuman olganda, bu yerda *shohlik* va *shox* masalasi o'zaro bog'liq holda tasvirlangan. Yana bir qiziq jihat shuki, navbatdagi bo'limda Doro va Aleksandr haqida majoziy hikoya qilinar ekan, ular shoxli hayvonlar – qo'chqor (Doro) va taka (Aleksandr) timsolida tasvirlanadi, *shox* motivi yana bu ikki hukmdor sarguzashti bilan bog'liq holda tilga olinadi.

8-bo'limda Daniilning qo'chqor va echki haqidagi vahiy-si shunday bayon qilinadi: ¹ "Shoh Belshazar hukmronligining uchinchi yilida* menga yana bir vahiy keldi. ² Bu vahiyda men Elam viloyatidagi Shushan qal'asida*, Uloy daryosining bo'yida turgan ekanman. ³ Men daryo bo'yida bir qo'chqor turganini ko'rdim. Uning ikkita uzun-uzun shoxlari bor ekan*. Ikkinchi bo'lib chiqqan shox birinchisiga qaraganda uzunroq ekan*. ⁴ Qo'chqor o'zini g'arb, shimol va janubga urib, yo'lida duch kelgan hamma narsani suzar edi. Hech qanday hayvon unga bas kela olmas, uning qurbonlarini qutqara olmas edi. Qo'chqor xohlagan ishini qilar, kuchi tobora oshib borar edi. ⁵ Buni tomosha qilib turganimda, g'arb tomondan bir taka ko'rindi. Yelday uchib kelayotgan bu takaning tuyoqlari go'yo yerga tegmayotganday tuyular edi. Uning ikki ko'zi orasida ulkan bir shox bor edi*. ⁶ U quturganicha qo'chqor tomon yugurdi-da, ⁷ qahr-g'azab bilan unga tashlanib, suzdi. Takaning zarbasi zo'rligidan, qo'chqorning ikkala shoxi sinib tushdi. Qo'chqor takaga bas kela olmadi. Taka uni yerga yiqitib toptadi, hech kim qo'chqorni undan qutqara olmas edi. ⁸ Taka nihoyatda kuchayib ketdi, ammo kuch-qudrat cho'qqisida uning ulkan shoxi sinib tushdi. Sinib tushgan shoxning

o'rniga dunyoning to'rt tomoniga qayrilgan to'rtta katta shox o'sib chiqdi*. ... 15 Men ko'rgan vahiyni mag'zini chaqmoqchi bo'lib, boshimni qotirib turganimda, birdaniga oldimda odam qiyofasidagi allakim paydo bo'ldi. ... 18 U gapirayotganda men hushimdan ketib, yuz tuban yerda cho'zilib yotgan edim. Ammo u qo'lini tekkizib, meni turg'izib qo'ydi-da, ¹⁹ shunday dedi: eshit, men senga oxirzamon paytida sodir bo'ladigan narsalarni ayon qilaman, o'sha davrda Xudo O'z g'azabini yer yuziga sochishni belgilagandir. ²⁰ Sen ko'rgan ikki shoxli qo'chqor – bu Midiya va Fors shohliklaridir. ²¹ Taka esa Yunon shohligidir. Ikkala ko'zining orasidagi ulkan shox – bu Yunon shohligining taxtida o'tiradigan birinchi hukmdordir. ²² Sinib tushgan shoxning o'rniga chiqqan to'rtta shox — Yunon shohligi to'rt qismga bo'linishini bildiradi. Taxtga o'tirgan to'rtala hukmdor oldingi hukmdorga qaraganda zaifroq bo'ladi” [The Holy Bible 2000, 945 – 946].

Qayd etganimizdek, “Doniyor” payg'ambar kitobi ramziy-allegorik tasvir uslubi bilan ajralib turadi. Undagi “to'rt boshli bars”, “to'rt shoxli qo'chqor” allegorik tarzda Aleksandr va uning imperiyasi haqidagi bashoratlar deb qaraladi. Ushbu oyatlardagi asosiy tezis hukmdorlik bo'lib, barcha o'rinda uning “shox” (muguz, por) timsoli vositasida tasvirlangani e'tiborli. Tushning ta'birida qo'chqorning ikki shoxi Midiya va Fors shohligi, ya'ni Doro saltanatining allegorik ifodasi ekani, takaning yakka shoxi (единорог) Yunon saltanati, ya'ni Aleksandr Makedonskiy hokimiyatining allegorik ifodasi ekani ochiq aytilmoqda. Echkining peshonasidan o'sib chiqqan ulkan shoxning kuch-qudrat cho'qqisida, tezda sinib, o'rnidan dunyoning to'rt tomoniga qaragan shoxning o'sib chiqishi – Aleksandr saltanatining shiddat bilan kuchayishi, lekin uzoqqa cho'zilmasligi, uning saltanati o'zidan so'ng to'rtga bo'linib ketishiga ishora ekani bayon qilinmoqda. Tarixdan ma'lumki, Aleksandrning Yunonistondagi imperiyasi o'zidan so'ng sarkardalari Ptolemey, Kassandr, Lisimax va Selevklar tomonidan taqsimlab olingan. Bu o'rinda yana bir jihatni yodda tutish kerak, ya'ni “tarixiy dalillarga ko'ra, Fors shohi o'z qo'shinini boshqara turib, o'z boshini qo'chqorning boshi (ko'rinishidagi dubulg'a – bosh kiyim) bilan bezatgan, shundan kelib chiqilsa, qo'chqor tasviri forsiy simvolizm bilan bog'liq bo'lishi kerak” [Толкование Далласской семинарии, 27/8].

Mana shu kabi tasvir va talqinlar asosida keyinchalik Sharq adabiyotiga Iskandarning shoxi bor, ba'zan Iskandarning ikkita shoxi bor degan tasavvurlar ko'chib o'tib keng tarqalgan, yangidan-yangi yangilish tasavvurlar urchib boravergan. Bu motiv sharq xalqlari orasida, ayniqsa, Qur'on nozil bo'lganidan so'ng keng yoyildi,

bunga Qur'ondagi "Zulqarnayn" ismi sabab bo'ldi. Islom ta'limoti tushgach, Qur'onda zikri kelgan Zulqarnayn so'zini "ikki shoxli" deb, uning o'zini esa "Daniil" kitobida "bir shoxli" taka timsolida bashorat qilingan deb taxmin qilinuvchi Aleksandr bilan bir shaxs deb tushunish avj olgan, buning natijasi o'laroq sharq xalqlarida, xususan, adabiyotida Aleksandrni "Iskandar Zulqarnayn" deb nomlash, Iskandar yoki Zulqarnaynning (ikki) shoxi borligi, u haqda ilohiy kitoblarda vahiyalar kelishi uning ilohiy kuch-qudrat sohibi ekaniga ishora qilishi to'g'risida ertaklar, afsona-yu rivoyatlar yuzaga kelgan. Holbuki, Aleksandr va Zulqarnaynni bir shaxs deb qarash asossiz edi, xususan, Qur'onda Zulqarnayn so'zi "dunyoning ikki cheti, G'arb-u Sharq" ma'nosida kelgan. Oyatlarda shox (muguz) bilan bog'liq qayd yoki biror ishora yo'q. Qisqasi, shox motivi Iskandar mavzusining muhim tarkibiy qismi sifatida sharq xalqlari folklori va yozma adabiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatdi, hatto, xamsanavislik an'anasida ham unga oid qaydlar uchraydi.

Shu tariqa, "Daniil" payg'ambar kitobining biz o'rganayotgan mavzuga aloqador muhim jihatlari sifatida *masalaning hukmdorlik bilan bog'liq ekani, hukmdorlarning Alloh tomonidan tayinlanishi, shox motivi, allegorik-ramziy tasvir* kabilarni ko'rsatish mumkin. Keyingi davrlarda sharq xalqlari tomonidan yaratilgan Iskandar qissalarida ham voqealarning ramziy-majoziy tasviri alohida ajralib turadi, ya'ni iskandarnomalarda ramziy-majoziy mazmunga ega bo'lgan epizodlarning ko'pligi, bizningcha, bilvosita yuqoridagi Doro va Aleksandr munosabatlarining ramziy-allegorik tasviri bilan ham bog'lanadi.

Daniil bashoratlardagi muhim uch nuqtani alohida e'tiborga olish lozim:

1. Aleksandrning Doroni yengishi.
2. Doroning hiylasiz, xiyonatsiz Aleksandr tomonidan taslim etilishi.
3. Aleksandrning Doroni yengishi Allohning xohishi ekani.

Mazkur uch jihatning barchasi o'zak motivlar sifatida Sharqda yaratilgan Iskandar haqidagi asosiy dostonlarda saqlanib qolgan, faqat ikkinchi motiv retsepsiya jarayonida katta o'zgarishga uchragan. Ya'ni Aleksandrning Doroni yenggani va Aleksandrning g'alabasi Allohning amri ekani ijodkorlar tomonidan qabul qilingan, lekin Doroning yengilish jarayoni, uning sabablari milliy mafkura va mafaat nuqtayi nazaridan o'zgartirilgan. Sharqdagi iskandarnomalarda Doroning yengilishi masalasi "xiyonat" motivi orqali izohlanadi. O'z navbatida, xiyonatning yuz berishi ham ikki yo'sinda:

xiyonatkorlarning shaxsiy tashabbusi va Iskandarning fitnasi tarzi-da talqin etiladi. Bu o'rinda Doroning yengilishi masalasiga xiyonat motivining qo'shilishi qiziq. Bu savolning javobi u qadar qiyin emas, bunda milliy mafkura va manfaat, mag'lub tomonning mag'lubiyatni tan olmaslikka urinishi, o'z obro'sini saqlashga intilishi ochiq ko'rinib turibdi. Ushbu masalaga "xiyonat" motivining aynan sharqlik (fors)lar tomonidan qo'shilgani esa bu fikrni yanada quvvatlaydi. Masalan, ko'plab fors tarixchilari asarlari, shuningdek, Firdavsiy "Shohnoma"sida ham xiyonat motiviga katta ahamiyat berilgan va Doroning yengilishi o'ziga bog'liq bo'lmagan sabablar bilan izohlangan. Bu orqali "agar xiyonat bo'lmaganida, Aleksandr Doroni yenga olmasdi" degan qarashni ilgari surishadi va mag'lubiyatni xaspo'shlashga harakat qilishadi. Keyinchalik bu motiv Sharq xalqlari tarixi va adabiyotida keng tarqalib, xamsanavislik an'anasini, xususan, Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonida ham badiiy talqin etildi. Biroq Navoiyning mazkur voqeaga munosabati haqiqatga muvofiq, ya'ni Navoiy garchi Sharq tarixchilari ta'sirida xiyonat yuz berganini qayd etsa-da, Iskandarning bu voqealarga ishonmagani va bunday ishlarni qoralaganini yozadi.

Bibliyaning kanonik qismlaridan bo'lgan Daniil payg'ambar kitobida uchrovchi xabarlar tahlili mana shundan iborat, lekin bu manbadagi Aleksandrga oid xabarlar shu bilan yakunlanmaydi. Eski Ahdning nokononik (ya'ni qonunlashtirilmagan) kitoblari ham mavjud bo'lib, ular nisbatan kechroq, eramizdan avvalgi IV – I asrlarda ibroniy tilida yozilgan deb qaraladi, lekin bizga qadar yunon tilida yetib kelgan. Nokononik kitoblar ilohiy vahiyalar sirasiga kiritilmaydi, lekin yoshlikda o'qish uchun foydali deb tavsiya etiladi. Bibliyadagi o'n bir nokononik kitobining dastlabkisi bo'lgan "Makkabiylarning birinchi kitobi" ham biz o'rganayotgan mavzuga aloqadorligi bilan ahamiyatli. Yuqorida ta'kidlanganidek, tadqiqotchilar "Daniil" kitobining yozilishini eramizdan avvalgi II asrda yuz bergan Makkabiylar qo'zg'aloni¹ bilan ham bog'lashadi.

"Makkabiylarning birinchi kitobi"da Aleksandr to'g'risida quyidagi qaydlar uchraydi:

a) 1-bo'lim(sura)ning 1-9-qism(oyat)larida:

1 Kittim yurtidan chiqqan Makedoniyalik Filippning o'g'li Aleksandr Fors va Midiya shohi Doro ustidan g'alaba qozonib, birin-

¹Makkabiylar – dastlab miloddan avvalgi 166 – 160-yillarda suriyalik yunonlar zulmiga qarshi qo'zg'olonga rahbarlik qilgan Xasmoniylar sulolasidan bo'lgan Iudo Makkabiyning taxallusi. Keyinchalik bu loarivning oilasidan bo'lgan yahudiy ruhoniysi Mattafiyning boshqa o'g'illariga ham qo'llanila boshlandi; keyin Antiox Epifanni ta'qib qilishda ishtirok etgan barcha himoyachilarga nisbatan qo'llanilgan.

chi o'rinda Ellada (Qadimgi Yunon) ustidan hukmronlik o'rnatgani-dan so'ng,

2 u ko'plab urushlarni amalga oshirib, ko'plab mustahkam joylarni egallab oldi va yer yuzidagi shohlarni o'ldirdi.

3 Va u Yerning chekkalariga qadar borib, ko'plab xalqlardan o'lja oldi; yer (yuzi) uning oldida jim bo'ldi, u va uning yuragi yuk-saldi.

4 U juda kuchli qo'shin to'plab, mintaqalar, millatlar va hukmdorlar ustidan hukmronlik qildi hamda ular uning o'lpon to'lovchilariga aylanishdi.

5 U to'shakda hasta yotib, o'layotganini his qilganidan so'ng,

6 yoshligidan o'zi bilan birga tarbiya topgan xizmatkorlari-ning aslzodalarini chaqirdi va tirikligida shohligini ularga taqsimlab berdi.

7 Aleksandr o'n ikki yil hukmronlik qildi va vafot etdi.

8 Va xizmatkorlarining har biri o'z o'rnida shohlik qildi.

9 Va uning vafotidan so'ng hammasi toj kiydi, ulardan keyin ko'p yillar davomida o'g'illari ham; va yer yuzida yovuzlikni ko'pay-tirdilar [Первая книга Маккавейская, глава 6].

b) 6-bo'lim(sura)ning 1-2-qism(oyat)larida:

1 Shoh Antiox yuqori hududlardan o'ta turib, Forsda boyligi, kumush va oltinlari bilan mashhur bo'lgan Elimais shahri borligini eshitdi.

2 u yerda juda boy ibodatxona bo'lib, ichida yunonlar ustidan dastlab hukmronlik qilgan Makedoniya qiroli Filippning o'g'li Aleksandr qoldirgan oltin qoplamalar, zirh va qurollar mavjud edi (*Tarjima bizniki – I.I.*) [Первая книга Маккавейская, глава 6].

“Makkabiylarning birinchi kitobi”da kelgan Aleksandr haqidagi ma'lumotlar mana shulardan iborat bo'lib, bunda muhim faktlar sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

– Aleksandr Makedoniyalik Filippning o'g'li;

– Aleksandr Midiya-Fors qiroli Droni yenggan, Yunoniston-da hukmron bo'lgan;

– kuchli qo'shin bilan ko'plab hududlarni egallagan, shohlarni bo'ysundirgan;

– Yerning chekkalariga qadar borib, yerli xalqlardan o'lpon olgan;

– Aleksandr xastalik tufayli (sharobga berilgani uchun bezgakka chalinib [Толкование Далласской семинарии, 27/8]) vafot etgan va o'limini oldindan sezib, saltanatini sarkardalariga bo'lib bergan;

- Aleksandr 12 yil hukmronlik qilgan;
- Forsdagi Elimias shahridagi ibodatxonada Aleksandrdan qolgan oltin-kumush buyumlar va qurollar mavjud bo'lgan.

Ta'kidlash kerakki, makkabiylar voqeasi xronologik nuqtayi nazardan Aleksandr yashagan davrdan keyin, miloddan avvalgi II asrda sodir bo'lgan. Bu kitobga Aleksandr tarixiga oid birlamchi manbalardagi ma'lumotlar ko'chib o'tgan bo'lishi, tabiiy. Lekin Aleksandrning haqiqiy tarixiga oid, bizgacha yetib kelgan manbalarining miloddan avvalgi I asr va milodiy I – II asrlarga aloqador ekani inobatga olinsa, "Makkabiylarning birinchi kitobi"dagi ma'lumotlar tarix nuqtayi nazaridan qimmatli ekani ma'lum bo'ladi. Aleksandr haqidagi mazkur ma'lumotlar tarixiy xarakterga ega bo'lib, ularda Iskandar mavzusining o'zagini belgilovchi nuqtalar mavjud. Bu yerdagi birinchi muhim masala Aleksandr Filippning haqiqiy o'g'li ekanligidir. Bu haqiqat keyinchalik G'arbdagi tarixiy va badiiy asarlarda o'zgarishsiz saqlangan bo'lib, bugungi kunga qadar bu borada deyarli bahslar yo'q.

Iskandarning nasabi masalasi

Sharqda esa Iskandar (Aleksandr)ning nasabi masalasi o'ta bahsli va shubhali talqinlarga ega. Sharqdagi tarixiy asarlarda ham, badiiy asarlarda ham Iskandarning nasabiga doir bir necha xil qarashlar mavjud bo'lib, ularni yaxlitlab ikki katta guruhga ajratish mumkin:

1. Iskandar asrandi farzand.
2. Iskandar Faylaqusning haqiqiy o'g'li.

Birinchi bo'lib "asrandi farzand" versiyasini keltirishimizga sabab shuki, Sharqda nisbatan "Iskandar Faylaqusning asrab olgan farzandi" degan qarash keng tarqalgan. Bizningcha, mazkur qarash ham Doroning yengilishi bilan bog'liq to'qimalarga asos bo'lgan psixologiya va qonuniyat asosida yuzaga kelgan. Mazkur talqin, avvalo, Sharq xalqlarida mavjud bo'lgan "shoxlar ilohiy inoyat sohibi, ular nazarkarda bo'ladi" degan qarash va shu qarashdan kelib chiquvchi davlat boshqaruvining sulolaviy shaklining hosi-lasi edi. Sharq xalqlaridan bo'lgan forslarning zodagon va ruhoniy toifasida ham faqat "ilohiy inoyat"dan bahramand bo'lgan kishilargina taxtga chiqq oladi degan qarash ustuvor edi. Garchi ushbu qarash mohiyatan to'g'ri bo'lsa-da, ularning bu qarashni o'zlari-ga moslab, fors taxtiga "ilohiy inoyat"ga sazovor o'z podshohlari-mizning avlodlari chiqadi deyishi noto'g'ri edi. Aleksandr forslar-dagi bu qarashning to'g'ri emasligini Doroni yengish orqali isbotlab

qo'ydi. Natijada, forsparast tarixchilar, ijodkorlar "ilohiy inoyat" haqidagi qarashlari to'g'riligini isbotlash uchun Aleksandrni fors podshohlari avlodidan, ya'ni o'zi jang qilgan Doro bilan aka-uka deb talqin eta boshlashdi. Go'yo Doroning otasi zamonida Aleksandrning otasi Filipp o'z qizini fors hukmdoriga tortiq qiladi, ma'lum muddatdan so'ng Filippning qizi o'z yurtiga qaytarib yuboriladi. Ammo bu payt-da u homilador edi va Aleksandr tug'iladi, lekin Filipp Aleksandr Doroning o'g'li deyishdan or qilib, uni o'z farzandi sifatida tanishtiradi. Shunday qilib, Aleksandrning nasabi fors podshohlari sulolasiga mansub qilinadi va o'zlarining yuqoridagi nazariyasi barhayotligini "isbotlashadi".

Fors tarixchilarining mazkur qarashi to'g'ri emasligini Beruniy, Saolibiy kabi tarixchilar, Nizomiy, Navoiy kabi ijodkorlar o'z davrida maxsus qayd etishgan va Iskandar Faylaqusning haqiqiy o'g'li degan qarashni ilgari surishgan. Forslarning bu uydirmasi keyinchalik yangi-yangi talqinlarga asos bo'lgan, masalan, keyingi davr tarixlarida Iskandar Doroning avlodidan bo'lgan degan dastlabki qarashdagi "Doro avlodi" qismi xiralashib, Iskandar bir topib olingan bola, oddiy asrandi farzand tipidagi qarashlar yuzaga kela boshlagan. Bu haqda Banokatiy, Nizomiy, Navoiy asarlarida qaydlar mavjud. Ya'ni bora-bora Iskandarning shohlar sulolasiga mansubligi ham unutilib, u yaxshi tarbiya topgan shaxs obrazida talqin etila boshlangan.

"Makkabiylarning birinchi kitobi"da ham Aleksandrning Midiya-Fors qiroli Doroni yengishida hech qanday hiyla haqida gap yo'q. Aleksandrning Yunonistonda hukmron bo'lgani, kuchli qo'shin bilan yurishlar orqali ko'plab hududlarni egallagani, shohlarni bo'ysundirgani kabi haqiqatlar Sharq adabiyotida saqlanib qolgan, boshqa tarixiy materiallar va badiiy illyustratsiya bilan bo'lsa ham batafsil va to'g'ri talqin topgan.

Aleksandrning Yerning chekkalariga qadar borib, u yerlarda yashovchi xalqlardan o'lponlar olishi haqidagi qaydlar ham diqqatga sazovor. Bizningcha, bu qaydlar zamirida Aleksandrning Hindistonga harbiy yurishlari yotadi, bu kabi xabarlar keyinchalik Sharq adabiyotida qayta ishlanib, Iskandar mavzusining muhim tarkibiy qismlariga aylangan va Iskandarning zulmatga safari, obi hayot izlab zulmatga kirishi, dunyoning eng chetidagi g'aroyib o'lkalarga safar qilishi, u yerda turli ajoyibotlarga duch kelishi kabi tasvirlar bilan hamohang.

Makkabiylar kitobidagi Aleksandrning xastalik tufayli (sharobga berilgani uchun bezgakka chalinib) vafot etgani va u o'limini

oldindan sezgani, shu bois saltanatini sarkardalariga bo'lib bergani haqidagi faktlar ham Sharq adabiyotida yaratilgan iskandarnomalar sujetining muhim tarkibiy qismiga aylangan.

Qayd etish kerakki, Aleksandrning o'limi Bibliyaga yozilgan sharhlarda, asosan, ichkilikka berilish natijasida kelib chiqqan bezgak tufayli deb izohlangan. Masalan, "Dallas seminarining sharhi"da ayni shu fakt qayd etilgan [Толкование Далласской семинарии, 27/8]. Davrlar o'tishi bilan Aleksandrning o'limi Sharq adabiyotida, xususan, xamsanavislikda turlicha talqinlarga uchragan, jumladan, Nizomiy tarixiy haqiqatga yaqin variantni keltirib, Iskandar bezgakka o'xshash kasallik bilan kasallangani, bu xastalik bilan anchayin kurashgani haqida yozsa, Xusrav va Navoiyda Iskandarning o'limi tabiiy jarayondek tasvirlanadi va ular Iskandarning vafotini ichkilik bilan bog'lashmaydi.

Aleksandrning davlatni taqsimlashi

Aleksandrning xastalik chog'ida vafoti yaqinligini sezib, saltanatini sarkardalariga bo'lib berishi masalasiga kelsak, "Daniil" kitobida taka peshonasidagi yakka shox tezda sinib, takaning boshidan to'rtta shoxning o'sib chiqishi haqidagi xabarlar ramziy ma'noda Aleksandr hukmronligining ko'p davom etmasligi, imperiyasi to'rtga bo'linib ketishiga ishora ekani aytilgan edi. "Dallas seminarining sharhi"da bu bo'linish quyidagicha amalga oshgani ko'rsatiladi: sarkarda Ptolomeyga Misr va Kichik Osiyoning qo'shni hududlari, sarkarda Kassandrga Makedoniya va Gretsiya hududlari, Lisimaxga g'arbiy Vifiniya, Frigiya, Missiya va Kichik Osiyodagi Lidiya, srakarda Selevk uchun Iskandar imperiyasining qolgan qismlari, jumladan, Suriya, Isroil va Mesopatamiya berilgan [Толкование Далласской семинарии, 27/8].

"Aleksandrning davlatini o'z sarkardalariga bo'lib berishi" motivi ayrim o'zgarishlar bilan Sharqda yaratilgan iskandarnomalarda saqlanib qolgan. Masalan, bu motiv Navoiy dostoniga "Iskandar vafotidan avval o'z a'yonlarini chorlab, ularga davlat idorasi borasida ko'rsatmalar berishi" tarzida transformatsiya bo'lgan:

*Anga tegrukim aylabon suvni tay,
Saodat bila qo'ydi sohilg'a pay.
Su tashviridin jismi betob edi,
Salomat mizojida noyob edi.
Xayolig'a keldiki – ketmak kerak,
Bu foniy jahon tarkin etmak kerak,
Qilib elga irsol o'z dinini,*

*Tuzub mamlakat zabt-u oyinini.
Burunroqki, bo'lg'ay ishi iztiror,
Muluki tavoyifqa berdi qaror.
Aningdekki, tuzgan kibi ul muluk,
Qilib yeti yuz yilgacha bir suluk
Ki, ul mulk alarg'a qolib necha pusht,
Chiqormay alardin sipehri durusht.
Chu ul fikrdin xotirin tindurub,
Kecha-kunduz orom tutmay yurub [Navoiy 2006, 372].*

Birinchidan, Navoiy asarida “o’lim oldidan bo’lib berish” motivi saqlanib qolgan, faqat “to’rtga bo’lish” detali tushib qolgan, *ikkinchidan*, Navoiyga kelib epizodga yangi tafsilotlar qo’shilgan, jumladan, Iskandarning davlat boshqaruvi (zabt-u oyini)ni belgilab berishi, Iskandar ko’rsatmalariga amal qilishsa, mamlakat avlodlariga ham qolib, 700 yilgacha hukmronlik qilishlari va “muluki tavoyif”ning joriy etilishi. Bu yerdagi Iskandarning ko’rsatmalariga amal qilinsa, imperiyaning 700 yilgacha sarkardalar qo’lida saqlanib qolishi va “muluki tavoyif” masalasi mutlaqo yangi detallar bo’lib, ular Navoiy ijodiga Sharq tarixchilari asarlaridan ko’chib o’tgan.

“Muluki tavoyif” atamasi Sharq tarixnavisligida to’rt tabaqa Ajam shohlarining uchinchi tabaqasi bo’lgan ashkoniylarga nisbatan qo’llanadi. Bu nom Iskandarning mamlakat boshqaruvini alohida toifalarga ajratishi bilan bog’liq holda yuzaga kelgan [Dinovariy 1361 (h.), 65]. Uchinchi tabaqa bo’lgan muluki tavoyif borasida manbalarda yakdillik yo’q. Uning yuzaga kelish tarixi haqida Sharqda eng keng tarqalgan talqinga ko’ra, Iskandar Bayt ul-muqaddasga kelganda Aristotelga xat yozib, o’z saltanati, taxtining kelajagi, xavfsizligi borasida kengashadi. U yuzaga kelishi mumkin bo’lgan tahdiddan cho’chib, barcha o’zi bosib olgan hududlardagi fozillar, shahzodalar, obro’li kishilarni qatl etishni maqsad qiladi. Biroq Aristotel bu fikrning to’g’ri emasligi, bordi-yu shunday yo’l tutilsa, qo’l ostidagi xalqlarning adovati yanada kuchayishi, shu bois ularni bir-biriga bo’ysunmaydigan hokimliklarga bo’lib tashlash va shu orqali o’zaro mashg’ul qilib, vatan daxlsizligini ko’proq saqlab qolishni maslahat beradi. Iskandar Aristotelning maslahati bilan ish tutib, o’zi bosib olgan hududlarni bir-biriga qaram bo’lmagan hokimliklarga bo’lib tashlaydi va mana shu toifa tarixlarda “Muluki tavoyif” nomi bilan ataladi.

“Daniil” kitobida Aleksandrning necha yil hukmronlik qilishi aniq ko’rsatilgan emas, lekin uning “umri qisqa bo’lishi” va

u qurgan imperiya tezda sarkardalari tomonidan taqsimlab olinishi haqida bashorat mavjud edi. "Makkabiylarning birinchi kitobi"da bu masalaga aniqlik kiritilib, Aleksandr 12 yil hukmronlik qilgani haqidagi fakt keltirilgan, chunki bu kitob yozilayotgan davrda Aleksandr allaqachon yashab o'tgan, uning hayoti haqidagi tarixiy faktlar aniq edi.

Yuqoridagi har ikki ma'lumot - Aleksandrning qisqa umr ko'rish va o'n ikki yillik hukmronlik detallari Sharq tarixi, adabiyotiga ham ko'chib o'tib, saqlanib qolgan. Jumladan, Navoiy o'z dostonida Iskandarning aynan 12 yil hukmronlik qilganini yozgan emas, balki Iskandar "oz vaqt" hukmronlik qilgan degan qarashga ko'proq urg'u bergan (XV). Biroq dostonidagi dengiz safari tasvirida Iskandarning safari bir o'rinda 12 yil, bir o'rinda 13 yil davom etgani aytiladi (LXXVII). Har ikki fakt dostonning bir bobi ichida kelgan bo'lib, Navoiy talqinida bu raqamlar Iskandarning dengizdagi safari muddatini anglatadi. Bizningcha, "12 yoki 13 yillik dengiz safari" haqidagi qaydlar, aslida, "Oynayi Iskandariy"da qayd etilgan Iskandarning 12 yillik dengiz safari bilan bog'liq bo'lishi kerak [Dehlaviy 1988, 237 – 274].

Navoiyning 12 yilni faqat dengiz safariga tegishli deb qabul qilishining boshqa asoslari ham bo'lgan, masalan, Navoiy Iskandarni bahr-u barni egallagan hukmdor sifatida bilgan va amalga oshirgan ishlarini haddan tashqari ko'p deb hisoblagan, shu bois buncha ishni 12-13 yilda amalga oshirishga ishona olmagan. Navoiy bu haqda "Tarixi muluki Ajam"da shunday yozadi: "Aksar tavorixda aning umrin o'tuz olti yil va salotinni o'n uch yil bitib-durlar. Ammo maholdurkim, o'n uch yilda ul qilg'an ishcha qilsa bo'lg'ay. Amir Xisrav Dehlaviy "Oynayi Iskandariy"da aning saltanati zamonin besh yuz yildin ortuq debdur. Ammo Hazrat shayx Nizomiy quddisa sirrihu "Iskandarnoma"da iki qari ma'hud debdur... Va faqir "Saddi Iskandariy"da ul iki buzurgvor qavlini soyir muarrixlar aqvolig'a tarjih qilib, nazm adosig'a qaror beribmen. Har taqdir bila Iskandar podshohe erdikim, andin burung'i va so'ngg'i salotin bu kungacha ul qilg'on ishni qilmadilar" [Navoiy 2000, 217]. Navoiy tarixiy asarlarga tayanib Iskandar 36 yil yashab, 13 yil hukmronlik qilgan degan fikrni qayd etadi¹.

Tarixdan ma'lumki, Aleksandr miloddan avvalgi 356 – 323-yillarda yashab o'tgan, 20 yoshida taxtga chiqqan, qarib 13 yil

¹ Aleksandr Makedonskiy (356-yil 20 (21) iyul – 323-yil 10 iyun) ham juda qisqa – 33 yil umr ko'rgan va 20 yoshida taxtga chiqib, qisqa davr (13 yilda) juda katta ishlarni amalga oshiradi.

hukmronlik qilgan va Aleksandr 33 yil umr ko'rgan. Navoiy ham "Tarixi muluki Ajam"da ayni tarixiy haqiqatni deyarli to'g'ri qayd etgan. Bundan ma'lum bo'lmoqdaki, Navoiy Iskandarning yoshini tarixiy haqiqatga mos ravishda bilgan, hatto, uning qaysi davrda yashab o'tganini ham aniq tasavvur qilgan. Masalan, "Farhod va Shirin" dostonining xotimasida shahzoda Abulfavoris Shohg'aribga nasihatlari mavjud. Unda Iskandarning yoshiga oid qiziq ma'lumot ham qayd etilgan:

*Sikandar topti chun ilm-u hunarni,
Ne yanglig' oldi ko'rgil bahr-u barni...
Iki ming yil o'tub yuz ming xiradmand,
Bo'lub hikmatlari birla barumand* [Navoiy 1991, 463].

Ikkinchi baytdagi "2000 yil"ni aniq fakt sifatida qabul qilsak va Navoiy agar o'zi yashagan davrni nazarda tutib, yuqoridagi ma'lumotni bayon qilgan bo'lsa, u Iskandarni milloddan avvalgi IV – V asrlarda yashagan deb bilishi ma'lum bo'ladi. Aleksandr Makedonskiy millodan avvalgi 356 – 323-yillarda yashagan, bu IV asrga to'g'ri keladi. Navoiyning XV asrda yashagani inobatga olinsa, adibning Aleksandr to'ziga qadar o'tgan davr – ikki ming yilni to'g'ri ko'rsatgani oydinlashadi. Mazkur dalil Navoiy tasvirlagan Iskandarning tarixiy Aleksandr Makedonskiy bilan bevosita bog'liqligini va bunga Navoiyning ongli yondashganini ko'rsatadi. Shu bois Navoiyni Aleksandrning haqiqiy tarixini bilmagan deyish (Bertels) u qadar to'g'ri emas. Muhimi, Navoiy Sharqdagi Iskandarga oid asl manba va manshalarning tarixiy Aleksandrga olib borishini yaxshi bilgan, ammo bu fikrga tayanib Aleksandr va Iskandarni aynan bir shaxs sifatida tushunish ham o'zini to'la oqlamaydi.

Xulosa

Sharqdagi Iskandar G'arbdagi Aleksandrning tegishli tarixiy-adabiy o'zgarishlarga – transformatsiyaga uchragan obrazi bo'lib, ularni o'zaro qiyoslash tarixiy Aleksandrning qanday qilib Iskandarga aylangani, bu jarayondagi shakliy va mazmuniy o'zgarishlar darajasi, ko'lami hamda maqsad va vazifalarini belgilash, turli xalqlar mafkuralari sintezini aniqlash nuqtayi nazaridangina to'g'ri.

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib aytish mumkinki, Iskandar mavzusining islomdan oldingi diniy manbalar, xususan, Tavrotdagi ildizlari, asoslari, mana shulardan iborat va ular sharqlik ijodkorlar, jumladan, Navoiy asarida yuqorida ko'rib

o'tganimiz kabi aks etgan. Bu boradagi dastlabki xulosa shuki, mavzuning ilk diniy manbalardagi asoslari Navoiy dostoniga deyarli o'zgarishsiz yetib kelgan va u diniy-tarixiy haqiqatga yaqin, balki uyg'un talqinlar yaratgan, qisqasi, mavzuning bobosyujeti Navoiy dostonida saqlanib qolgan.

Aytish mumkinki, Alisher Navoiy o'z ijodida Iskandar mavzusining imkon qadar tarixiy ildizlariga yaqin borishga intilgan. Iskandar obrazini turli rakurslarda talqin etar ekan hamisha yangilishlardan ehtiyot bo'lishga harakat qiladi va imkon qadar tasvirlayotgan obraziga oid badiiy talqinlarining tarixiy haqiqat bilan muvofiq bo'lishiga intilgan. Navoiyning bunday prinsipini qaharamonning yoshiga yondashuvi ham ko'rsatib turibdi. Yuqorida Navoiyning Nizomiy va Dehlaviy so'zlarini tarixchilar bergan ma'lumotlarga solishtirib, doston tasvirida haqiqatga yaqinini tanlaganini aytgani e'tiborga molik. Bu – Navoiy “Saddi Iskandariy”ni yozishda Nizomiy, Dehlaviylarning dostonlari bilan batafsil tanishish, Jomiy bilan shaxsan maslahatlashishidan tashqari ular bergan ma'lumotlarni tarixiy asarlar bilan solishtirib chiqqani, ularni haqiqatga yaqinlik darajasiga ko'ra saralab, ana shu asosda dostonga kiritganini tasdiqlaydi. Demak, Navoiy bu borada hech qanday masalaga ko'r-ko'rona yondashmagan, aksincha, zarur deb hisoblagan o'rinlarini o'zgartirgan, tarixiy-hayotiy hamda badiiy mantiq asosida yangilab borgan.

Adabiyotlar

- Dinovariy, Ahmad ibni Dovud. 1361 (h.). *Axbor at-tivol*. Tarjo'mayi Sodiq Nishot. Tehron: Bunyodi farhangi Ironyo
- Dehlaviy, Amir Xusrav. 1988. *Oynayi Iskandariy. Matni intiqodiy*. Bo tas'hih-u muqaddimayi Jamol Mirsaidof. Masko'v: Sho'bayi adabiyoti Xovar.
- Навоий, Алишер. 1991. *Фарҳод ва Ширин*. МАТ. 20 томлик. Т. 8. Тошкент: Фан.
- Навоий, Алишер. 2000. *Тарихи мулуки Ажам*. МАТ. 20 томлик. Т.16. Тошкент: Фан.
- Navoiy, Alisher. 2006. *Saddi Iskandariy*. Toshkent: G'G'ulom nomidagi NMIU.
- Первая книга Маккавейская*. URL: <http://bibliya-online.ru/pervaya-kniga-makkaveyskaya-glava-6/> (25.04.2021)
- The Book of the gests of Alexander of Macedon. Sefer Toledot Alexandros ha-Makdoni. A mediaeval hebrew version of the Alexander romance by Immanuel ben Jacob Bonfils*. 1962. Edited and translated with introduction and notes by Israel J. Kazis, Ph.D. Massachusetts: The mediaeval academy of America.
- The Holy Bible*. 2000. New international version. Lutterworth: Gideon.

Tojiboyeva, O. 2020. "Iskandarnoma"larning nasriy manbalari xususida". *Oltin bitiglar-Golden Scripts*, 4: 122-136.
Толкование Далласской семинарии. URL: <https://bible.by/dallas/27/8/> (14.04.2021)

The first religious-historical sources of Iskander theme

Ilyos Ismoilov¹

Abstract

The genesis of Iskandar theme is related to the distant past, and it has a history of twenty centuries even when compared to the period of Alisher Navai (15th century). The basis of the topic is the life and work of the famous Macedonian ruler Alexander (356-323 BC). Most plot lines, characters, motives, episodes and interpretations are directly or indirectly connected with this core. But a group of experts and researchers who have studied the history of the issue believe that the genesis of the topic was even before the birth of Alexander. They hypothesize that a revelation (dream) in the prophetic book "Daniel" (Doniyor) in the third part of the Torah (Tanach) – "Holy Writings" (Ktuvim) – is the first prophecy about Alexander, in which it was reported that Alexander would lay the foundation for a great empire in the future.

In this article, the fragments considered as the foundations of the subject in the Torah are studied in detail, as well as the information about the history of Alexander recorded in "The First Book of the Maccabees" (2nd century BC) from the non-canonical books of the Torah is analyzed. There were researched the compatibility of the information found in these two sources with the Eastern ones, the tradition of khamisa writing, in particular, the interpretations in "Khamisa" by Alisher Navai, or how they were changed in the process of transformation, as well as their causes.

Key words: *Alexander, Iskandar theme, Torah, genesis, transformation, the East, reception, artistic interpretation.*

References

Dinovariy, Ahmad ibni Dovud. 1361 (h.). *Axbor at-tivol*. Tarjo'mayi Sodiq

¹Ilyos A. Ismoilov – Doctor of Sciences in Philology (DSc), Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi'i.

E-mail: ismoilov@navoiy-uni.uz

ORCID ID: 0000-0002-8077-7914

For citation: Ismoilov, I. A. 2023. "The first religious-historical sources of Iskander theme". *Golden Scripts* 1: 35–52.

Nishot. Tehron: Bunyodi farhangi Ironyu

Dehlaviy, Amir Xusrav. 1988. *Oynayi Iskandariy. Matni intiqodiy*. Bo tas'hih-u muqaddimayi Jamol Mirsaidof. Masko'v: Sho'bayi adabiyoti Xovar.

Navoiy, Alisher. 1991. *Farhod va Shirin*. MAT. 20 tomlik. T.8. Toshkent: Fan.

Navoiy, Alisher. 2000. *Tarixi muluki Ajam*. MAT. 20 tomlik. T.16. Toshkent: Fan.

Navoiy, Alisher. 2006. *Saddi Iskandariy*. Toshkent: G'G'ulom nomidagi NMIU.

Pervaya kniga Makkaveyskaya. URL: <http://bibliya-online.ru/pervaya-kniga-makkaveyskaya-glava-6/> (25.04.2021)

The Book of the gests of Alexander of Macedon. Sefer Toledot Alexandros ha-Makdoni. A mediaeval hebrew version of the Alexander romance by Immanuel ben Jacob Bonfils. 1962. Edited and translated with introduction and notes by Israel J. Kazis, Ph.D. Massachusetts: The mediaeval academy of America.

The Holy Bible. 2000. New international version. Lutterworth: Gideon.

Tojiboyeva, O. 2020. "Iskandarnoma"larning nasriy manbalari xususida". *Oltin bitiglar-Golden Scripts*, 4: 122-136.

Tolkovanie Dallasskoy seminarii. URL: <https://bible.by/dallas/27/8/> (14.04.2021)

Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasının bədii-estetik xüsusiyyətləri

Ülkər Baxşıyeva¹

Özet

Nizaminin bütün əsərlərində olduğu kimi “İskəndərnamə” poemasında da milli-tarixi dəyərlərə, o cümlədən tarixi həqiqətlərin harmoniyasının qorunmasına xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Bu sırada “İskəndərnamə” poemasının baş qəhrəmanı İskəndər obrazının tarixi şəxsiyyət tipində dəyərləndirilməsi diqqətdən yayınmır. Dahi Nizami İskəndər obrazını təcəssüm edərkən millətçilik ideyalarına qarşı çıxır, Firdovsinin İskəndərə olan münasibətinin qeyri-etik millətçi ruhuna tənqidi yanaşır. Məqalədə bu cəhətə xüsusi yer ayrılış, Nizami Gəncəvinin İskəndərə olan münasibətindəki mənəvi-əxlaqi yanaşmanın reallıqları təhlil edilmişdir. Bildiyimiz kimi N.Gəncəvi Firdovsinin Şərq ədəbiyyatındakı mövqeyinə və onun “Şahnamə” poemasına yüksək dəyər vermişdir. Nizami “Şahnamə” poemasının bədii-tarixi keyfiyyətlərinin üstünlüklərindən danışsa da, tarixi reallıqların və şəxsiyyət amilinin düzgün qiymətləndirilməməsinə görə Firdovsini qınaq obyektinə çevirir. Təhlil prosesində İskəndərə münasibətdə Nizami doğruluğunun Firdovsi saxtakarlığından üstünlükləri üzə çıxarılır və Nizaminin bir türk yazarı olaraq tarixi həqiqətlərə sadıqlığı diqqət mərkəzində saxlanılır. Nəticə olaraq Firdovsinin “Şahnamə”sində İskəndərə münasibətdə formalaşmış saxta düşüncələr əhəmiyyətsizləşdirilir və bu düşüncələri Nizaminin “İskəndərnamə”sindəki real-tarixi İskəndər obrazı əvəzləyir.

Açar sözlər: Nizami, “İskəndərnamə”, İskəndər, poema, Firdovsi, tarix.

Giriş

Tədqiqatçılar Nizaminin ömrünün sonlarına doğru yazdığı “İskəndərnamə” məsnəvəsini onun yaradıcılığının yekunu sayırlar. Lakin məsələ heç də onunla bağlı deyildir ki, Nizami daha çox

¹ *Ülkər Elman qızı Baxşıyeva* – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, ADPU-nun Filologiya fakültəsinin Ədəbiyyatın Tədrisi Texnologiyası kafedrasının baş müəllimi.

E-mail: ulker.baxsiyeva@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-5994-2356

Alıntı için: Baxşıyeva, Ü. E. 2023. “Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasının bədii-estetik xüsusiyyətləri”. *Oltin bitiglar* 1: 53-65.

yaşasa idi, yeni məsnəvilər yazmayacaqdı. Əlbəttə, yaradıcı təfəkkürə malik olan insanda düşüncəsinin son anına qədər bu və ya digər şəkildə yaratmaq əşqi olur. Lakin Nizami “İskəndərnamə” ilə “Xəmsə”də nəzərdə tutduğu bədii-fəlsəfi ideya xəttini tamamlayaraq, ona yekun vurmuşdur. Bu cəhətdən, “İskəndərnamə” şairin bütün məsnəviləri içərisində istər həcm, istər ideya-məzmun, istərsə də bədii-estetik keyfiyyətləri baxımından möhtəşəm və əzəmətli abidədir.

Aleksandr Makovelskiyə görə, *“İskəndərnamə” mütəfəkkir şairin gələcək nəsil üçün yazdığı, bir növ, öyüd və vəsiyyətdir. O, bu əsərdə öz həyat təcrübəsinə və duyub düşündüklərinə yekun vurur* [Makovelski 1947, 52].

Nizaminin bütün əsərləri, o cümlədən sonuncu məsnəvisi onun həm milli, həm insani, həm şair, həm də filosof kimliyini öyrənmək baxımından əvəzsiz qaynaqdır. Bu cəhətdən, Şərq ədəbiyyatı tarixinə mənəvi-idraki kamillik harmoniyası (ahəngi, nizamı, kosmosu) gətirmək istəyən şair elə yaradıcılığının başlanğıcından Firdovsinin və digər şüubilərin ədəbiyyatda və ictimai şüurda yaratdıqları eybəcər millətçilik ideyalarına qarşı çıxmış, öz əsərləri ilə Şərq poeziyasını, Şərq bədii-fəlsəfi düşüncəsinin millətçilik ab-havasından təmizləməyə, bu düşüncənin ilahi-insani dəyərlərə xidmət etməsini istəyirdi. Bir mömin müsəlman olan Nizami Gəncəvi Allahın insanları bərabər yaratdığına, onlara eyni insani haqlar bəxş etdiyinə dərin inanc, inanmış, millətlər, irqilər, cinslər, sosial təbəqələr və s. arasındakı fərqləri Uca Allahın insan qarşısında qoyduğu sınaqlar kimi qəbul etmişdir. Sənətkar ilahi ədalətə inanmış, insanların millətindən asılı olmayaraq öz düşüncə və davranışlarında həmin ədalətə əsaslanmalı olduqlarını, yer üzündə xoşbəxtliyin yalnız ilahi ədaləti uca tutmaqla mümkün olduğu düşünmüşdür. Sənətkarın öz qəhrəman obrazlarında təcəssüm etdirdiyi “kamil insan” xarakterinin əsas düşüncə və davranış ölçüsü ilahi ədalətdir. Lakin Nizaminin ədəbiyyat məkanına qədəm qoyduğu vaxtda Şərq ədəbiyyatı və ictimai düşüncəsində milliyyətçilik, milli eqoizm düşüncələri dərinə kök salmış, islami ümmətçilik, yəni hamınının milliyyətdən asılı olmayaraq insan olması ideologiyası real olaraq arxa plana keçmişdi. Bu vəziyyətin yaranmasında Firdovsi çox böyük rol oynamışdı. Çünki Firdovsi adi bir sənətkar olmamış, istedadı, bədii yaradıcılıq qabiliyyəti ona “Şahnamə” kimi, sözün həqiqi mənasında, nəhəng bir abidəni meydana çıxartmağa imkan vermişdi. Firdovsi bu əsəri ilə Şərq epik şeir tarixində müsbət və mənfi olmaqla iki dərin və silinməz

istiqlal, əbədi yaratmışdır:

Birincisi, o, şahların tarixindən elə bir əsər yazmışdır ki, bu əsər yüzillər boyunca digər "Şahnamələr" üçün mənbə, qaynaq və nümunə rolunu oynamışdır. Bu, Firdovsinin Şərq ədəbiyyatı tarixində inkarolunmaz müsbət xidmətidir.

İkincisi, o, "Şahnamə" kimi nəhəng bədii sənət abidəsini əsasən iki etnos – ərəblərə və türklərə qarşı nifrət və kin qaynağına çevirməklə Şərq ədəbiyyatında son dərəcə eybəcər, antihumanist bir ədəbi yolu əsrlər boyunca davam edən ənənəyə çevirmişdir.

Əvvəlki hissələrdə qeyd etdiyimiz kimi, bir sənətkarın öz milli tarixini, etnik-mədəni köklərini, milli kimliyini tərənnüm, təbliğ etməsi, ucaltması onun insani və ədəbi haqqıdır. Bu cəhətdən heç kəs Firdovsini İran şahlarının tarixindən əsər yazmaq məsələsində qınaya bilməzdi. Əksinə, onun bu niyyəti böyük və müdrik türk hökmdarı Sultan Mahmud Qəznəvi tərəfindən alqışlanmış və o, Firdovsinin yazacağı əsərin hər bir beytinə bir qızıl vəd etmişdi. Bu, o demək idi ki, Firdovsinin yaşadığı zamanda türk hökmdarları sənətə ədəbiyyata, incəsənətə, mədəni inkişafa xidmət edən fəaliyyətlərə yüksək qiymət verir və müəllifləri maddi cəhətdən dəstəkləyirdilər. Lakin əsər başa gələndən sonra Sultan Mahmud Qəznəvi həmin əsərin hər beytinə bir dəyərsiz mis pul verməyi əmr etmişdir. Səbəbi o idi ki, Firdovsidən tarixdə gəlib-getmiş şahlar haqqında mədəni-əxlaqi, fəlsəfi-idraki baxımdan yüksək dəyərə malik əsər gözləyən sultan nəticədə millətçilik şüuru ilə zəhərlənmiş, ərəblərə və türklərə nifrət, kin saçan bir əsərin meydana çıxmasına şahid olmuşdur. Təbii ki, Şərq ictimai-mədəni düşüncə tarixində məşhur olmuş "türk ədaləti" əxlaqının daşıyıcısı olan Sultan Mahmud Qəznəvi Firdovsinin bu əsərini heç vaxt alqışlaya bilməzdi. Çünki bu əsər Şərq dünyasının siyasi, ictimai, milli, mədəni, etnik-mədəni sabitliyinə deyil, düşmənçiliyə xidmət edirdi.

Nizami sənət meydanına atılarda qarşısında "Şahnamə" kimi antimilləti bir abidə var idi. Məhz bu abidə ona tarix və ədəbiyyat qarşısında öz yerini, rolunu və missiyasını müəyyənləşdirməkdə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. Şair öz qarşısına "Şahnamə"nin ədəbiyyat tarixində, bədii-estetik düşüncədə yaratdığı antihumanist və antimilləti ənənəni aradan qaldırmaq, Şərqin üç böyük etnosunu – ərəbləri, farsları və türkləri, o cümlədən dünyanın bütün xalqlarını bir-birinə düşmən edən əsər yox, onları mədəni vəhdətə, birliyə gətirən əbədiyaşar əsər yaratmaq məqsədini qoymuş və "Xəmsə" ilk növbədə məhz bu məqsədin məhsulu kimi meydana çıxmışdır. "Xəmsə"yə daxil olan məsnəvilərin mövzu və süjetlərinin, demək

olar ki, hamısının “Şahnamə”dən götürülməsi, yaxud onların bu və ya digər şəkildə “Şahnamə” ilə əlaqələnməsinin səbəbi budur. Nizaminin şah obrazlarının “Şahnamə” ilə səsələnməsinin də əsasında bu durur. Şair bütün “Xəmsə” boyunca öz qəhərmanlarını Firdovsinin eyni qəhrəmanları ilə müqayisə etmiş, bunların fərqli bədii-estetik niyyət və məqsədlərə xidmət etdiyini vurğulamışdır. Nizami “Xəmsə”nin nümunəsində yeni “Şahnamə” yaratmış və bunu əsərlərində daim bəyan etmişdir. Böyük mütəfəkkir “İskəndərnamə” əsərində öz məsnəvisini dəfələrlə “Şahnamə” adlandırmışdır. O, məsnəvinin əvvəlində bu barədə geniş şəkildə bəhs açmış, Firdovsi “Şahnamə”si ilə öz “İskəndərnamə”si arasındakı bədii-estetik, ideya-məzmun fərqlərini bədii dillə şərh etmişdir.

Şair məsnəvinin birinci kitabı olan “Şərəfnamə”nin “Öz nəfsinə öyüd və nəsihət” adlı hissəsində deyir:

*Dastanı sevənlər, şeiri duyanlar
Nəğmələr dinləmir bir çox zaman var.
Yazmalı elə bir uğurlu dastan
Onda bir incəlik duysun oxuyan.
Bildim ki, bu naxış bəyənər dostlar,
Verdim bu dastanı yazmağa qərar [Gəncəvi 1982, 42].*

Şairin bu misraları o qədər gözəldir ki, hər şey adama sadə təsir bağışlayır. Ancaq Nizami sözə məna verən, onu dərin mənalarla yükləyən şair olmuşdur. Onun hər bir sözünün, misrasının, beytinin alt məna qatı var. Bu cəhətdən, Nizami yuxarıdakı beytlərdə məsnəvinin yazarkən əsaslandığı yaradıcılıq prinsiplərini əks etdirmişdir.

Şairə görə, epik əsərlər yazan şairlər daha çox tarixi nəzmə çəkmək yolu ilə gedirlər. Onlar bu zaman yaratdıqları obrazı daha çox tarixi prototiplərə oxşatmağa çalışır, onlara lirik-psixoloji cizgilər vururlar. Nizami bu cür obrazlaşdırmanı qəbul etmir. Şairə görə, epik əsərlərin qəhrəmanları tarixi, yaxud əfsanəvi prototiplərin təkrarı, kalkası olmamalı, həmin prototiplər əsasında yeni obrazlar, xarakterlər yaradılmalıdır. Yəni Nizamiyə görə, sənətkar ölüb-getmiş, yaxud əfsanə və rəvayətlərin yaddaş faktına çevrilmiş prototipləri canlandıraraq diriltməlidir. Bunun üçün isə obrazı prototipin mexaniki təkrarı şəklində deyil, canlı xarakter şəklində yaratmaq lazımdır. Bu isə sənətkardan tarixə təkcə epik təsvir prizmasından deyil, eyni zamanda lirik-psixoloji cizgilər mövqeyindən yanaşma tələb edir.

Nizami yuxarıdakı beytlərdə özünə qədərki epik ədəbiyyatın bədii-estetik prinsiplərindən imtina etdiyini bəyan etməklə özünü yeni prinsiplərini ortaya qoyur. O, bu cəhətdən Firdovsini köhnə epik

ənənənin, özünü isə yeni epik ənənənin nümayəndəsi kimi təqdim edir:

*Doğrular yanında varmıdır bundan
Daha xoş simalı, sevimli dastan?
Başqa dastanları arasan bir az,
Millətlər yanında doğru sayılmaz.
Kəskin qələmlərlə ciddi yazılan
Bu dastanda yoxdur azacıq yalan.
Kəskin qələmlərin gücüylə bu gün
Başqa dastanlara olmuşdur üstün [Gəncəvi 1982, 42].*

Şairə görə, bədii əsərin əsas estetik prinsiplərindən biri onun həqiqəti bəyan etməsidir. Bədii əsər yalanı yox, doğrunu tərənnüm və təbliğ etməli, bununla da oxucuları çaşdırmamalı, onların mənəviyyatını yalanla deyil, həqiqətlə qidalandırmalıdır. Nizami belə hesab edir ki, ona qədər İskəndər haqqında yazılmış əsərlərdə çoxlu yalanlar vardır. Şair bununla konkret olaraq Firdovsinin yaratdığı İskəndər obrazını nəzərdə tutur. Nizamiyə görə, Firdovsinin İskəndər obrazı və tarixi "Millətlər yanında doğru sayılmaz". Bu misranın məna yükü çox dərinidir. Şair bununla Firdovsinin İskəndər obrazının təcəssüm etdirdiyi idealların başqa millətlər, xalqlar tərəfindən həyat həqiqəti kimi qəbul edilməsinin mümkünsüz olduğunu söyləyir. Burada məsələ İskəndər haqqındakı süjetin həqiqətə nə dərəcədə uyğun gəlib-gəlmədiyi ilə yox, Firdovsinin bu obrazla nə demək istədiyi, həmin obrazda təcəssüm etdirdiyi müəllif ideyası ilə bağlıdır. Firdovsi İskəndəri tarixdə mənfi rol oynamış fəth kimi təqdim etmiş və bir fars millətindən olan müəllif kimi ona öz nifrətini ifadə etmişdir. Nizaminin "Millətlər yanında doğru sayılmaz" misrası Firdovsinin İskəndər obrazını farslardan başqa digər xalqların sevəcəyi, qəbul edəcəyi ideal kimi yaratmadığını göstərir. Nizamiyə görə, İskəndər tarixən necə bir insan və hökmdar olmasından asılı olmayaraq, Firdovsi onu insanlığa, humanizmə, xalqlar arasında birliyə və vəhdətə xidmət edən obraz kimi yaratmalı idi. Mütəfəkir şair bununla ədəbiyyatın missiyasının ayrımcılıq deyil, vəhdət olduğunu bəyan edir.

Nizami daha sonra İskəndər obrazının nümunəsində öz "Şahnamə"si ("Şərəfnamə") ilə Firdovsi Şahnamə"sini açıq şəkildə müqayisə edir:

*Şahanə şərabla dolmuş bədəsi,
Adlanmış "Şahların Şərəfnaməsi".
Köhnə söz ustası, o tuslu şair
Söz gəlinlərini bəzədi bir-bir.*

*Düzdü dastanlara çox inci, gövhər,
Yenə də qaldı çox bakirə sözlər.
Yazsaydı tarixdə bütün olanı,
Çox uzun sürərdi onun dastanı.
Sevmədiklərinə etmədi hörmət,
Bəyəndiklərinə göstərdi rəğbət.
Dostlara o paydan ayırdı bir az,
Halvanı təkliddə yemək yaramaz.
Nizami bu sapa düzərkən gövhər,
Qələmdən silindi qələm görənlər.
Hansı bir incini keçirdi ələ,
Onları çəkdi öz söz çəkisiylə.
Uğurla ucaltdı "Şərəfnamə"ni,
Köhnəni bununla əylədi yeni [Gəncəvi 1982, 42-43].*

Nizami aydın şəkildə göstərir ki, Firdovsi İskəndər haqqında yazarkən bir çox məsələlərə qəsdən toxunmamışdır. Əgər o, həqiqətən "İskəndərin tarixini" yazmağı qarşısına məqsəd qoysa idi, onda onun əsəri tamamilə başqa bədii-estetik mahiyyət kəsb edərdi. Ancaq Firdovsi "Şahnamə"də İskəndərin tarixinə bir mütəfəkkir və müdrik sənətkar kimi yox, adi bir millətçi, eqoist şüubi sənətkar kimi yanaşmışdır. Firdovsi İskəndər haqqındakı qaynaqlardan öz fars-sasani maraqlarına xidmət edən faktları götürmüş, insanlığını mənafeyinə xidmət edən faktları kənara atmışdır. Lakin Nizami tarixi qaynaqlara və epik poeziyaya münasibətdə tamamilə yeni prinsiplər əsasında "Millətlər yanında doğru sayılmayan" köhnə ənənəni aradan qaldıraraq, bütün xalqlar tərəfindən qəbul edilən yeni ənənə yaratmışdır.

Böyük sənətkar İskəndər obrazını yaradarkən tətbiq etdiyi yeni bədii-estetik prinsipləri belə bəyan edir:

*Yaratmaq fikriylə yeni "Şahnamə",
Açdım hər şivədən böyük həngamə.
O heyrət verici əfsanələrdən
Şahların adına qitə çəkərkən
Zehnimdə hər güzgü parlatdımsa mən
İskəndər xəyalı keçdi önümdən [Gəncəvi 1982, 45].*

Bu misralardan aydın olur ki, Nizami öz son əsəri ilə bilvasitə "Şahnamə" yaratmaq istəmişdir. O, öz "Şahnamə"sinə qəhrəman prototipi axtarmaq üçün dünya şahları haqqında yazılı və şifahi qaynaqlara baş vurmuş, məşhur hökmdar obrazlarını bir-biri ilə müqayisə etmiş, nəhayət, İskəndərin üzərində durmuşdur. Şair açıq

şəkildə yazır ki, bütün şah obrazları içərisində onun diqqətini cəlb edən əsas sima İskəndər olmuşdur.

Nizamini İskəndər obrazının aşağıdakı cəhətləri cəlb etmişdir:

*Boş baxma sən buna, uca şəhriyar
Həm qılnc vurandır, həm də tacidar.
Xalq ona taxt-tac sahibi deyir,
Ölkələr fəth edən böyük cahangir.
Vəzirə həkimi bir şəxs olduğundan
Ona da hikmətdən yazıldı fərman.
Baxanlar görüncə onu dinpərvər,
Ona da peyğəmbər adı verdilər.
Bilənlər əkdüyü üç toxumdan mən,
Bir ağac əkərəm, həm uca, həm şən.
Canahgirliyini edərəm elan.
Hikmətlə bəzəkli söz yazaram mən,
Köhnə tarixləri tazalaram mən.
Döyərəm qapını peyğəmbərliyə,
Tanrı da bəyənmiş "peyğəmbər" deyər.
Üç qapı tikdum: üç xəzinə demək,
Çəkdim hər qapıda ayrıca əmək [Gəncəvi 1982, 45-46].*

Göründüyü kimi, Nizami İskəndəri bir şah-fateh, filosof və peyğəmbər kimi təqdim etmək istəmişdir. Bütün bu üç xüsusiyyətin İskəndərin obrazında qovuşması onun ideal şah obrazını yaratmışdır. Almaz Ülvinin (Binnətova) yazdığı kimi, dahi şairi ideal hökmdar – alicənab, qüdrətli, adil hökmdar yaratmaq fikri heç bir zaman tərk etməmişdir. Elə bir hökmdar ki, başqalarına nümunə olsun, onları öz xalqlarının taleyi barəsində düşünməyə vadar etsin, insanları iztirablardan qurtarsın, xalqın xoşbəxtliyi və firavanlığı qayğısına qalsın. *"İdeal hökmdar ideyasının əks olunması üçün Makedoniyalı İskəndər obrazı daha məqsəduyğun idi"* [Ülvi 2021, 707].

Nizami "İskəndərnamə" məsənəvisini yazmamışdan əvvəl bütün mümkün qaynaqlara baş vurmuş, yaradıcılıq axtarışları aparmışdır. Bu cəhətdən, onun İskəndər haqqındakı rəvayətlərə münasibəti bədii-estetik prinsiplər baxımından diqqəti cəlb edir. Çünki şairin həmin rəvayətlərə münasibətdə tətbiq etdiyi yanaşma prinsipləri sənətkarın eyni zamanda folklor mətnlərinə münasibətini inikas edir. Çünki İskəndər haqqında rəvayətlərin Nizamiyə hansı formada – yazılı, yaxud şifahi şəkildə çatmasından asılı olmayaraq, onlar bütün hallarda folklor mətnləridir. Yəni İskəndərin həyatı əfsanə və rəvayətlərdən ibarət qalın bir folklor

örtüyünü bürünmüşdür. Onun haqqında istər yazılı qaynaqlardakı bilgilər, istərsə də şifahi ənənədəki məlumatlar tipologiyasına görə bütün hallarda folklor mətnləridir. Çünki öz əzəmət və möhtəşəmliyi ilə insanları heyratə salmış böyük hökmdar və fatehin həyatı elə sağlığında folklorlaşmış, onun məğlub edilməz, qarşısı alınmaz sərkərdə olması haqqındakı əfsanə və rəvayətlər işğal etdiyi ölkələrə özündən qabaq gedib çatmışdır. Bu mətnlər əvvəlcə şifahi şəkildə yayılmış, sonra yazılı qaynaqlara da düşmüşdür. Yəni Nizamiyə çatan bilgilər artıq folklorlaşmış məlumatlardır. Bu mənada, Nizaminin həmin rəvayətlərə münasibəti onun bilavasitə folkora münasibəti deməkdir.

Şair məsnəvinin “Dastanın başlanğıcı” adlı hissəsində İskəndərin necə doğulmasından bəhs edərək bu barədə müxtəlif rəvayətlərin olduğunu göstərir:

*Bu dastan haqqında rəvayət çoxdur,
Hər kəsi dinlərəm, inadım yoxdur* [Gəncəvi 1982, 62].

Beytdən aydın olur ki, İskəndər haqqında olan rəvayətlər təkcə eyni bir süjetin oxşar variantları yox, həm də bir-birindən tamamilə fərqlənən versiyalardır. Nizaminin onlarda tanış olmaqda heç bir “inad göstərməməsi”, bütün rəvayətləri “səbirlə dinləməsi” buna işarədir. Yəni bu mətnlər arasında bəzən o qədər böyük fərqlər vardır ki, Nizamidən bir başqası, bəlkə də, onları kənara atardı. Necə ki, Firdovsi İskəndər haqqında “özünə sərf edən” rəvayətlərə əsaslanmış, “sərf etməyənləri” isə kənara atmışdır: “Sevmədiklərinə etmədi hörmət, // Bəyəndiklərinə göstərdi rəğbət” [Gəncəvi 1982, 43].

Nizami bu yolla gedə bilməzdi. Qəzənfər Əliyevin yazdığı kimi: “*Ümumbəşəri ideyalar tərənnümçüsü Nizami Şuubilik tərəfdarı və aludəçisi olan “Şahnamə” müəllifinin İskəndər haqqındakı rəvayətlərə olan qərəzli münasibətini duymaya bilməzdi*” [Əliyev 1982, 9].

Folklorşünaslıqda eyni bir mətnin yaxın oxşarı – *variant*, uzaq oxşarı, yəni ayarlarında böyük fərq olan oxşarı – *versiya* adlanır. Həqiqət axtarışında olan Nizami eyni bir rəvayətin bir-biri ilə yaxın olan variantlarını da, məzmun və süjet baxımından çox fərqlənən versiyalarını da “inadla” öyrənmişdir. Şairin mətnlərə bu yanaşması müasir elmi yanaşma tipologiyası baxımından bir folklorşünas yanaşmasıdır. Yəni Nizami mətnlərə münasibətdə müasir folklorşünaslıqda olduğu kimi yanaşmışdır.

Folklorşünaslıqda tədqiq olunan mətnin variantlarının, yaxud versiyalarının çox olması əlverişli hal sayılır. Çünki bu, tədqiqatçıya

mətnin məna aləminin dərinliklərinə enməyə imkan verir. Belə ki, hər bir variantda, yaxud versiyada tədqiqatçıya doğru yolu göstərəcək işarələrin olması mümkündür. Nizami də İskəndər haqqında Firdovsi kimi "Millətlər yanında doğru sayılmayan" əsər yox, məhz "doğru sayılan", yəni bütün xalqlar tərəfindən bədii-fəlsəfi, milli-ədəbi baxımdan məmnunluqla qəbul ediləcək bir əsər yazmaq üçün bütün variant və versiyalara baş vurmuşdur.

Əlbəttə, bizim bu yazdıqlarımıza etiraz oluna bilər ki, Nizami folklorşünas yox, şair idi. Lakin Nizaminin təkcə şair yox, həm də mütəfəkkir filosof, ensiklopedik bilgilərə, həmçinin dərin ədəbi-estetik savada malik alim olduğunu da unutmaq olmaz. Məhz alim təfəkkürü, yazılı tarixə və şifahi ənənəyə (folklor yaddaşına) münasibətdə dərin biliklərə sahib olması ona İskəndər haqqında yazılı və şifahi qaynaqlardakı saysız-hesabsız bilgilər arasında düzgün ədəbi-metodoloji mövqe tutmağa imkan vermişdir. Nizami müəyyənledirmişdir ki, İskəndər haqqında rəvayətlər iki əsas versiya ətrafında birləşir. Q.Əliyevin göstərdiyi kimi, onlardan birində İskəndərin sadəcə bir tərki-dünya oğlu olması və Makedoniya hakimi Feylıqus (Filipp) tərəfindən oğulluğa götürülməsi, digərində isə onun İran şahı Daranın oğlu, yəni sonralar məğlub etdiyi Daranın qardaşı olması təsdiq edilir. *"Nizami hər iki rəvayət haqqında məlumat verirsə də, lakin o təsdiq edir ki, İskəndər Feyləqusun oğludur"* [Əliyev 1982, 11].

İskəndər haqqında birinci versiya rumlara – yunanlara aid rəvayətdir:

*Belə nəql edir bu vəqəni rumlar:
Bir qadın var imiş çox yoxsul.
İkicanlı idi, tapmadı çarə,
Yurdundan ərindən düşdü avarə...* [Gəncəvi 1982, 62].

Qadın uşağı dünyaya gətirir və ölür. Makedoniya hakimi Feyləqus onu tapdıqdan sonra oğulluğa götürür və özünün vəliəhdi elan edir.

İskəndər haqqında ikinci versiya zərdüştilərə – iranlılara aid rəvayətdir:

*Zəddüştilərdə var başqa rəvayət,
Verir İskəndəri Daraya nisbət.
Vurdum tarixləri mən bir-birinə,
Baxdım Firdovsinin öz əsərinə.
Hər iki rəvayət, mənə, pozuqdur,
Uydurma sözlərdir, həqiqət yoxdur.*

*Doğrusu budur ki, bilir hər diyar,
 Feyləqusun oğludur böyük tacidar.
 Bunlarda həqiqət görmədim bir az,
 Tarixçi bunları qələmə almaz* [Gəncəvi 1982, 63].

Göründüyü kimi, Nizami istər yunanlara (rumlara), istərsə də iranlılara (zərdüştilərə) aid rəvayət-versiyanın hər ikisini saxta, həqiqətdən tamamilə uzaq, ciddi və obyektiv bir tarixçinin qəbul edə bilməyəcəyi mətnlər kimi rədd edir. Şair çoxsaylı rəvayətləri təhlil edərək, bunların İskəndər haqqında həqiqəti deyil, onları yaradan xalqların milli maraqlarını əks etdirməsi qənaətinə gəlmişdir. Başqa sözlə, həm rumlar, həm də iranlılar İskəndərin tarixini öz dövlət maraqları baxımından saxtalaşdırmışlar. Bunun əsasında o dururdu ki, İskəndərin Misiri və İrani fəth etməsini nə Misir rumları, nə də iranlılar qəbul edə bilmirdilər. Çünki onların ideologiyasına görə, Misir və İran taxtına həmin sülalələrdən olmayanlar otura bilməzdilər. İskəndər isə real olaraq hər iki dövlətin taxt-tacına sahib olmuşdu. Buna görə də, rumlar və iranlılar onun haqqında ayrı-ayrılıqda saxta rəvayətlər düzəltmişlər.

Rumların versiyası elm aləmində “Saxta Kallisfen” romanı adlanır. Bu barədə Xəlil Yusifovun araşdırmasından göründüyü kimi, həmin romanda İskəndər Misir fironlarının nəslindən olan bir adam kimi, yəni Misir taxt və tacına qanuni hüququ olan bir hökmdar kimi təqdim olunur. Guya fironlar nəslindən olan kahin Nəqtənəb Misirdən Yunanıstana qaçır. Filippin arvadı Olimpiya ilə yaxınlaşır və İskəndər ondan dünyaya gəlir. Bununla “Saxta Kallisfen” İskəndərin Misir taxt və tacına qeyri-qanuni şəkildə yiyələnmədiyini sübut etməyə çalışırdı. İranda da belə bir hadisə baş verir. İskəndər II Daranın oğlu (II Daranın Feyləqusun qızından olan oğlu – Ü.B.), III Daranın qardaşı, İran taxtının tam hüquqlu varisi, “fərr” sahibi olan bir hökmdar kimi təsvir edilir [Yusifov 1982, 170-171]. Dahi şair bu yalanları rədd edib çoxlu mənbələrə əsaslanaraq, İskəndərin Feyləqusun oğlu olması fikrinə tərəfdar çıxır. “*Bu, Nizaminin mövzuya yanaşma metodunu, həyat həqiqətlərini doğru təsvirə meyl etdiyini göstərir*” [Yusifov 1982, 173].

Göründüyü kimi, X.Yusifov Nizaminin İskəndər haqqında rəvayətlərdən istifadə zamanı tətbiq etdiyi, əsaslandığı və bəyan etdiyi bədii-estetik prinsipləri sənətkarın “mövzuya yanaşma metodu” kimi şərh edir. Bu metodun əsasında “həqiqət” durur. Həqiqət – oxucuları təsvir etdiyi əhvalatlara inandırmaq Nizaminin öz əsərlərində əsaslandığı əsas bədii-estetik meyardır. Şair bütün yazılı və şifahi qaynaqlara bu ölçüdən yanaşır. Oxucunu aldatmamaq,

onu doğru yola yönəltməyi Nizami öz sənətkar kredosu hesab edir.

Ancaq bütün bu deyilənlər Nizaminin ədəbiyyata məhz bir "tarixçi" gözü ilə baxması, yəni şahların tarixindən bəhs edərkən öz dövrünün tarix elminin nəzəri-metodoloji prinsiplərinə əsaslanması demək deyildir. Bu cəhətdən, Nizaminin "həqiqət" deyərək nəyi nəzərdə tutduğunu, daha dəqiq desək, şairin "həqiqət" anlayışının bədii-estetik məzmununun nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmaq zərurəti yaranır.

Nizami "həqiqət" dedikdə gerçəklikdə baş verən hadisələrin mexaniki şəkildə təsvirini nəzərdə tutmur. Əgər o, bu prinsiplərə əsaslanırsa idi, bədii-estetik cazibəsi ilə dünya oxucusunu heyərətə salan əsərlər yarada bilməzdi. Bu cəhətdən, Nizaminin bəyan etdiyi həqiqət anlayışı "bədii həqiqət" mənasında olan ədəbi-estetik kateqoriyadır. Həmin kateqoriyanın mahiyyəti haqqında şair öz əsərlərində dəfələrlə bəhs etmişdir. Sənətkarın "Leyli və Məcnun" əsərində baş qəhrəmanlarla bağlı yazılı və şifahi ənənədəki əfsanələr haqqında dediyi "Bu ayə olsa da aləmə bəlli, // Qəlbə gətirməyir şadlıq, təsəlli. // Şadlıqdır eyhamdır sözün arğacı, // Bunlarla düzəlir söz ehtiyacı" [Gəncəvi 1981, 48] misrələrini bir daha xatırlayaq. Nizami bu misrələrlə reallığa romantik yanaşma sərgiləyir. Başqa sözlə, yaradıcılıq üslubu etibarilə romantizm metodu ilə yazıb-yaratmış Nizamiyə görə, reallıqdan götürülmüş hər bir mövzu sənətkar tərəfindən oxucunun bədii-estetik zövqünü humanist dəyərlərlə zənginləşdirəcək üslub və dərəcədə işlənməlidir. Şair İskəndər haqqında rumların və iranlıların versiyalarını ona görə qəbul etmir ki, hər iki rəvayət bütün insanlığa deyil, şüubi-millətçi maraqlara xidmət edir. Bu cəhətdən, Firdovsi "Şahnamə"si nə qədər möhtəşəm əsər olsa da, fars-sasani "həqiqətinin" çərçivəsini aşaraq, dünya xalqlarının bədii həqiqətinə çevrilə bilmir. Bu yerdə Nizami yaradıcılığında işlənmiş "gözəl yalan" anlayışı yada düşür.

Şair "gözəl yalan" dedikdə lirik-romantik cizgilər vurlmuş həyat lövhəsini nəzərdə tutur. Onun xələfi Məhəmməd Füzulinin "Şair sözü yalan olur" ifadəsi də bu məzmundadır. Çox vaxt Füzulinin bu kəlamını hərfi mənada başa düşürlər. Burada "yalan söz" mayasında həqiqət duran bədii gözəllik deməkdir. Bu, məzmunla formanın vəhdəti anlamındadır. "Doğru" olan məzmun "yalan" olan şair fantaziyası, yəni təxəyyüldən doğulan cizgilərlə gözəl forma kəsb etməlidir. Nizami də İskəndər haqqında rəvayətləri bir folklorşünas duyumu ilə araşdıraraq, onların içərisindən həqiqət "toxumunu" (real məzmunu) axtarıb-tapmış və bu toxuma dünya oxucusunun "bədii həqiqət" kimi qəbul edəcəyi ecazkar bədii-estetik

don “geyindirərək” (forma verərək) möhtəşəm və əbədiyaşar bir sənət abidəsi yaratmışdır.

Ədəbiyyat

- Əliyev, Q. 1982. *Qəhrəmanlıq dastanı. N.Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə*. Fars dilindən tərcümə edəni Abdulla Şaiq. İqbalnamə. Fars dilindən tərcümə edəni Mikayıl Rzaquluzadə. Bakı: Yazıçı.
- Gəncəvi, N. 1982. *İskəndərnamə. Şərəfnamə*. Fars dilindən tərcümə edəni Abdulla Şaiq. İqbalnamə. Fars dilindən tərcümə edəni Mikayıl Rzaquluzadə. N.Gəncəvi. Bakı: Yazıçı.
- Gəncəvi, N. 1981. *Leyli və Məcnun*. Filoloji tərcümə Mübariz Əlizadəninidir. N.Gəncəvi. Bakı: Elm.
- Makovelski, A. 1947. “Nizaminin “İskəndərnamə” poeması haqqında”. “*Nizami*” məcmuəsi, 52-63. 4 kitabda, 4-cü kitab. Bakı: Azərnəşr.
- Ülvi (Binnətova), A. 2021. “Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə”si”. *Nizami Gəncəvi klassik və müasir tədqiqlərdə (məqalələr məcmuəsi)*, 706-714. Bakı: Elm və təhsil.
- Yusifov, X. 1982. *Şərqdə İntibah və Nizami Gəncəvi*. X.Yusifov. Bakı: Yazıçı.

Artistic and aesthetic features of Nizami Ganjavi’s poem “Iskandername”

Ülkər Baxshiyeva¹

Abstract

As in all of Nizami’s works, in the poem «Iskandername» he attached special importance to the national-historical values, including the preservation of the harmony of historical truths. At the same time, the evaluation of the character of Iskandar, the main character of the poem «Iskandername», as a type of historical personality does not go unnoticed. While embodying the image of the genius Nizami Iskander, he opposes the ideas of nationalism, criticizes the unethical nationalist spirit of Ferdowsi’s attitude towards Iskander. In the article, a special place has been devoted to this aspect, and the realities of the spiritual and moral approach in Nizami Ganjavi’s attitude towards Iskander have been analyzed. As we know, N.

¹ *Ülkər E. Baxshiyeva* – doctor of philosophy in philology, head teacher of the Department of Literature Teaching Technology of the Faculty of Philology of ADPU.

E-mail: ulker.baxsiyeva@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-5994-2356

For citation: Baxshiyeva, U. E. 2023. “Artistic and aesthetic features of Nizami Ganjavi’s poem “Iskandername”. *Golden scripts* 1: 53–65.

Ganjavi gave high value to Ferdowsi's position in Eastern literature and his poem «Shahname». Although Nizami talks about the merits of the artistic-historical qualities of the Shahnameh poem, he criticizes Ferdowsi for the incorrect assessment of historical realities and the personality factor. In the process of analysis, the advantages of Nizami's truthfulness in relation to Alexander over Ferdowsi's falsification are revealed, and Nizami's loyalty to historical truths as a Turkish writer is kept in focus. As a result, the false thoughts formed about Alexander in Ferdowsi's «Shahname» are trivialized and these thoughts are replaced by the real-historical image of Alexander in Nizami's «Iskandernamə».

Key words: *Nizami, "Iskandernamə", Iskander, poem, Ferdowsi, history.*

References

- Əliyev, Q. 1982. *Qəhrəmanlıq dastanı*. N.Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Fars dilindən tərcümə edəni Abdulla Şaiq. İqbalnamə. Fars dilindən tərcümə edəni Mikayıl Rzaquluzadə. Bakı: Yazıçı.
- Gəncəvi, N. 1982. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Fars dilindən tərcümə edəni Abdulla Şaiq. İqbalnamə. Fars dilindən tərcümə edəni Mikayıl Rzaquluzadə. N.Gəncəvi. Bakı: Yazıçı.
- Gəncəvi, N. 1981. Leyli və Məcnun. Filoloji tərcümə Mübariz Əlizadəninidir. N.Gəncəvi. Bakı: Elm.
- Makovelski, A. 1947. "Nizaminin "İskəndərnamə" poeması haqqında". *"Nizami" məcmuəsi*, 52-63. 4 kitabda, 4-cü kitab. Bakı: Azərnəşr.
- Ülvi (Binnətova), A. 2021. "Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə"si". *Nizami Gəncəvi klassik və müasir tədqiqlərdə (məqalələr məcmuəsi)*, 706-714. Bakı: Elm və təhsil.
- Yusifov, X. 1982. *Şərqdə İntibah və Nizami Gəncəvi*. X.Yusifov. Bakı: Yazıçı.

“Tarje’bandi Xomisa” – Alisher Navoiyga izdoshlik mahsuli

Ozoda Tojiboyeva¹

Abstrakt

Alisher Navoiy ijodiy merosiga izdoshlik o‘zbek adabiyotining keyingi davrlarida keng davom ettirilgan an’analardan. Jumladan, Xorazm adabiy muhitida shoirning lirik janrlardagi barcha she’rlaridan ta’sirlanish kuzatiladi. “Xamsa” dostonlarining ijodiy qayta ishlanishi va targ‘ib etilishida ham ushbu hududning o‘rni muhim. Xorazm shoirlari Navoiydan ta’sirlanib g‘azallar bitdilar, adabiy ta’sir natijasida tatabbu’, taxmis, tazmin yo‘lidan bordilar.

Iste’dodli shoir Avaz O‘tarning “Tarje’bandi Xomisa” asari Navoiy “Xamsa”si dostonlari ta’sirida yozilgan. Mazkur asarda muallif “Xamsa” dostonlari mazmuniga tayangan bo‘lsa-da, tarje’bandning g‘oyasi hamda shakliy jihatlari Alisher Navoiyning tarje’bandlariga hamohang. Shuning uchun mazkur maqolada “Tarje’bandi Xomisa” Alisher Navoiy “Xamsa”sinin dostonlari va tarje’bandlariga qiyoslab o‘rganildi.

Kalit so‘zlar: *an’ana va izdoshlik, doston, lirik janr, tarje’band, falsafiy mushohada.*

Kirish

Sharq adabiyoti tarixida buyuk shoirlar ijodidan ta’sirlanish, an’anaga izdoshlik natijasida turli shakl va mazmundagi asarlar vujudga kelgan. Mazkur asarlar adabiy janrlarning shaklan va mazmunan boyishiga olib kelgan. Ijodiy ta’sir barcha davrlarda an’analar zamirida yangiliklar sari yetaklagani, shoirlarning badiiy mahorati, iqtidorini namoyish etish yo‘lida bir maydon vazifasini o‘tagani yaxshi ma’lum. Sharq adabiyotining boy an’alaridan oziqlangan Alisher Navoiy ijodiy merosi o‘zining shakli va mavzu ko‘lamiga ko‘ra ana shunday ta’sir doirasi chegara bilmas ilhom manbai bo‘lib kelgan. Alisher Navoiydan keyingi davr adabiyotida Qo‘qon adabiy muhiti, Xorazm adabiy muhiti degan katta bir ijod

¹Tojiboyeva Ozoda Tohirovna – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: ozoda@navoiy-uni.uz

ORCID-ID: 0000-0003-4742-8357

Iqtibos uchun: Tojiboyeva, O.T. 2023. “Tarje’bandi Xomisa” – Alisher Navoiyga izdoshlik mahsuli”. *Oltin bitiglar* 1: 66–78.

maydoni Navoiyga izdoshlik masalasida vorislikni mahorat bilan o'zlashtirdi. Qo'qon adabiy muhitida lirik asarlardan iborat devon tuzish, Navoiy asarlarini ko'p nusxada ko'chirish ishlari samarali olib borilgan bo'lsa, Xorazm adabiy muhitida Navoiy an'alarini davom ettirish boshqa hududlarga nisbatan ko'proq – bir necha ko'rinishlarda namoyon bo'lishi kuzatiladi:

1. Shoir lirik merosidan ta'sirlanib g'azallar bitish, taxmislar bog'lash.

2. "Xamsa" dostonlarini nasriy yo'lda bayon qilish, dostonlar syujeti asosida mustaqil asarlar yaratish.

Alisher Navoiy ijodiy merosini targ'ib qilishda esa shoir asarlarini ko'chirtirish, xos-u avom o'rtasida navoiyxonlik, xam-saxonlik kechalarining o'tkazilishi kabi keng ko'lamdagi faoliyat ko'rinishida davom etdi. Xorazm adabiy muhitining yetuk vakillari Munis Xorazmiy, Ogahiy, Tabibiy kabi shoirlar qatorida Avaz O'tarning faoliyatida ham Alisher Navoiy ijodiga ergashish kuzatiladi. Avaz O'tar iste'dodli shoir sifatida Alisher Navoiyning ko'plab g'azallariga tatabbu'lar bitgan. Ular sirasidan, Alisher Navoiyning *Ko'nglum o'rtansun agar g'ayringg'a parvo aylasa, / Har ko'ngul hamkim sening vasling tamanno aylasa; Yo'qturur olamda ahli ishqdek bechora el, / Hajr zulmi birla xonumonidin ovora el* matla'lari bilan boshlanuvchi g'azallari Avaz O'tar ijodida o'zlashtirilib, *Ko'nglum agar g'ayr sori mayl-u taqozo aylasa, / Kuysun g'am o'tig'a o'zin g'ayrig'a shaydo aylasa; Yo'q jahon mulkida bizdek ojizu bechora xalq, / Zulm tig'i birla bo'lg'on bag'ri yuz ming pora xalq* tarzida shoirning ko'ngil kechinmalarini ifoda etib keladi. Avaz O'tar Navoiyning o'nta g'azaliga taxmis ham bog'lagan, "Faloniy" turkumidagi to'rt, olti, sakkiz va undan ortiq misralik mustaqil mundarijaga ega asarlar yozish an'anasini davom ettirgan. Ilmiy adabiyotlarda qayd etilganidek, "bu she'riy formaning namunalari dastlab Navoiy ijodida uchraydi. Bunday asarlarda obyekt qilib olingan shaxsning kimligi pardalab o'tiladi. "Faloniy" turkumi Avaz merosida ham bor"ligi shoirning hatto kichik janrlarda ham Navoiyga ergashganini ko'rsatadi [Ўзбек адабиёти тарихи 1980, 358]. Avaz O'tar "Falon" obrazi vositasida muayyan xulq-atvorga ega obrazlar tizimini shakllantirib, o'z davri muammolarini yashirin, ammo muayyan adresatlarga yo'naltirilgan tarzda ochib bergan. Umuman, Avaz O'tar Alisher Navoiy ijodidagi axloqiy, falsafiy mazmun va g'oyani chuqur o'rganib, tadrijiy davom ettirar ekan, ularni o'z davriga moslab, davr ruhiyatini singdirib borgani ko'zga tashlanadi.

Tarje'band janri va "Tarje'bandi Xomisa"

Avaz O'tar lirikada Navoiydan ijodiy ta'sirlanishi barobarida "Xamsa" dostonlariga ergashib tarje'band ham bitgan. U har besh dostonga tarje'band bog'lab, "Tarje'bandi Xomisa" deb nomlaydi. Mazkur asar Avaz O'targa xos ijod qirralarini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega. E'tiborlisi, Navoiy g'azallariga taxmis bog'lash, "Xamsa" dostonlariga ergashib masnaviyda yoki nasrda nazira dostonlar bitish odatdagi adabiy hodisa hisoblangan. Biroq yirik dostonlarga tarje'band bog'lash hodisasi Avaz O'tardan boshqa ijodkorda uchramaydi.

Avaz O'tar ijodiy merosi bo'yicha maxsus tadqiqot olib borgan M. Yuldasheva "Avazning epik an'anaga ijodiy yondashuvi va novatorligini ko'rsatuvchi bu tarje'bandlar maxsus turkum bo'lib, Navoiyga izdoshlik masalasini o'rganishda alohida o'rin tutadi", deb ta'kidlaydi [Юлдашева 2006, 79].

"Tarje'bandi Xomisa" "Xamsa" dostonlari tartibi va mazmunidan kelib chiquvchi besh qismdan tarkib topgan. Har bir dostonga alohida tarje'bandlar bitilgan. Jumladan, "Hayrat ul-abror"ga bag'ishlangan 1-qism har bir bandi 8 baytdan tashkil topgan 7 band; "Farhod va Shirin"ga atalgan 2-qism 8 baytdan tashkil topgan 7 band; "Layli va Majnun"ga bog'langan 3-qism har bandi 8 baytdan tashkil topgan 6 band; "Sab'ai sayyor" mazmunidagi 4-qism har bandi 7 baytdan tashkil topgan 6 band; "Saddi Iskandariy"ga bag'ishlangan 5-qism har bandi 7 baytdan tashkil topgan 5 banddan iborat. Tarje'band janri talabiga ko'ra, har bir band o'zaro takrorlanib keluvchi yakuniy baytdan iborat, ya'ni har besh qism o'ziga xos bo'lgan takroriy ichki tarje' baytlariga ega. Nashriy nusxalardagi asar matni yuqorida sanab o'tilgan hajmni tashkil etadi. Tadqiqotchi M. Yuldasheva asarni batafsil o'rganish uchun dastlab qo'lyozmalardagi matnni to'liq tiklash lozimligini ta'kidlaydi [Юлдашева 2006, 79]. Avaz O'tar asarlarining mukammal nashrini yaratish ishlari kelgusida matnshunoslik borasidagi tadqiqotlar zarurligini ko'rsatadi.

Alisher Navoiyning "Xamsa" dostonlari keyingi asrlarda masnaviyda, xalq dostoni yoki qissa janrida nasr va nazm shaklida ijodiy qayta ishlangan, kitobxonlar uchun soddalashtirilgan holatda nasriy bayon qilingan. Shu silsilada yirik epik voqealarni o'z ichiga olgan "Xamsa"ga tarje'band bog'lashni kutilmagan adabiy hodisa deyish mumkin. Tarje'band janriga "Xamsa" mazmunini singdirish, sig'dirish anchayin murakkab vazifa bo'lgani bois "Xamsa" dostonlarining qaysi jihatlari dostonga nisbatan katta farqqa ega

bo'lgan, kichik hajmli tarje'bandda aks etgan, degan savol tug'iladi. Epik asarga soflirik janrda javob bitish – tarje'band bog'lash shoirdan katta mahoratni talab etadi.

Avaz O'tar garchi "Xamsa" dostonlaridan ta'sirlangan, biroq syujetni aynan olmagan. Dostonlar mazmuniga janr talabidan yondashib, epik asar zahirida yotgan g'oyaviy maqsad, ibratli xulosani lirik kechinma sifatida ifodalagan. Har besh qismni ijod etishda doston mohiyatini asos qilib olib, umumlashma mazmunidagi xitob, murojaat, da'vat, ibratli xulosa mazmunidagi fikrlarini bayon qilib borgan.

Adabiyotshunos olim Y. Is'hoqov bu janrga shunday ta'rif beradi: "Tarji'band (ar: bandning qaytishi – takrorlanishi) – tarkib va hajm jihatidan o'ziga xos bo'lgan lirik janr. Tarji'band har bir bandi butun boshli g'azalga teng (7–12 va h.) va g'azal kabi qofiyalangan ko'plab bandlardan tarkib topadi. Bandlarning har biri mustaqil g'azalni eslatadi. Har bir band oxirida takrorlanib keladigan yagona bayt ularni mazmunan va usluban bog'lab turadi" [Исхоқов 2014, 217].

Tarje'band janriga mukammal ta'rif bergan Shayx Ahmad Taroziy "Funun ul-balag'a" asarida uning qofiyalanishiga ko'ra 5 xil farqli turi borligini ko'rsatadi:

1. Har bandning qofiyasi alohida bo'lib, tarje' baytlari bir xil takrorlanib keladigan tarje'band.

2. Barcha bandlar bir xil qofiyalanib, takrorlanib kelishi lozim bo'lgan tarje' baytlari esa turlicha bo'lgan tarje'band.

3. Bandlari bilan birga tarje' baytlari ham bir xil qofiyada keluvchi, tarje' baytlari qofiyadosh bo'lsa ham so'zlari aynan takrorlanmaydigan tarje'band.

4. Bandlari har biri alohida mustaqil tarzda qofiyalanadigan, faqat tarje' baytlari turlicha bo'lib, qofiyadosh bo'lib keladigan tarje'bandlar. Bunda tarje' baytning birinchi misrasi qofiyalanmaydi. Taroziy o'zaro qofiyadosh bo'lib kelgan bunday tarje' baytlar bir joyga yig'lsa, bitta bandni tashkil qilishini aytadi.

5. Bandlar qofiyasi turlicha bo'lib, tarje' baytlar ham takror bo'lmasdan, alohida qofiyalanib keluvchi tarje'bandlar. Tarje'bandning bu turida marsiya va madhlar yaratilgan [Тарозий 1996, 47–53].

Tarje'band shaklan g'azallar yig'indisini eslatishi yuqorida aytib o'tildi, shunga ko'ra qofiyalanib keluvchi qatorlar deyilganda, hammasi emas, balki g'azal tartibida *a-a*, *b-a*, *v-a* tarzida ikkinchi misraning qofiyalanishi nazarda tutilmoqda.

Shayx Ahmad Taroziy misol sifatida keltirgan forsiy va turkiy tillardagi tarje'bandlarga e'tibor berilsa, shoirlarning shaklan turfalikka intilganliklari kuzatiladi. Shoirlar o'zlarining so'z zargari sifatidagi mahoratlarini ko'rsatishga intilganlar, tarje'band janriga xos turfalik ularning ohang va mazmun ustida ishlashlari uchun shaklan yaxshi imkoniyat bergan.

Aksariyat tarje'bandlar mazmuni shoirlarning olam haqidagi tasavvurlari, umr yo'lidagi katta hayotiy tajribalaridan iborat falsafiy umumlashmalar, ibratli xulosalar bilan boyitilganini ko'rish mumkin. Demak, hajman yirikroq bo'lgan tarje'band janri g'azalga nisbatan lirik tuyg'ularni, teran mushohadalarni kengroq yoritish imkoniyatini bera oladi. Bandlar oxirida takrorlanib keluvchi tarje'baytlar esa chiqarilgan hikmatli xulosani ta'kidlash va kuchaytirish uchun xizmat qilgan.

O'zbek adabiyotida kam sonli shoirlar mazkur janrda ijod qilganlar. Tarje'band yozish an'anasi XVIII–XIX asrlar shoirlari ijodida ko'proq kuzatiladi. Avaz O'tarning asari Shayx Ahmad Taroziy misol qilib keltirgan tarje'bandning birinchi turida ijod etilgan, ya'ni unda bir xil qofiyalangan tarje'baytlar xuddi g'azal shaklidadek: a-a, b-a, v-a, g-a, d-a, y-a, y-a, **j-j** singari takrorlanib keladi. Har bir dostonga bog'langan tarje'band qismlari alohida qofiyalanish tizimiga ega. Tugallanayotgan qism yakunida shoir taxallusini qo'llab, o'z-o'ziga murojaat bilan fikrni yakunlaydi.

Shakl va mazmun uyg'unligi, badiiy mahorat masalasi

"Tarje'bandi Xomisa" Alisher Navoiyning "Xamsa" dostonlari singari voqeaband asar emas. U, asosan, lirik qahramon kechinmalari, tuyg'ulari izhoridan tashkil topgan. Lirik qahramon – shoirning o'zi – Avaz O'tardir. "Hayrat ul-abror"ga mazmunan bog'lanishi lozim bo'lgan birinchi bandda ma'shuqaning go'zalligi madh etiladi. Tarje'banddagi ushbu birinchi qism *Voqif o'l, ey oshiqi bexonumon; Ey o'zini ishq aro zor aylagan; Ey alami ishq ila qalbi g'amin; Istar esang vasl aro masrurlig'; Ey tilagan yor ila suhbat mudom; Har kim agar ishq aro maftundur; Ey bori ushshoq aro zor-u haqir* misralari bilan boshlanib, oshiq tilidan bevafo yor dardida o'zni ko'p azobga solmaslik, ma'shuqaning bevafoqligi va bunday nayranglari bisyorligi haqidagi fikrlar izhori bilan davom etadi:

*Voqif o'l, ey oshiqi bexonumon,
Behuda ko'p chekmagil oh-u fig'on.
Yor visolini tilab borho,
Qilma o'zing firoqida notavon.*

*Lablari bo'sini qilib orzu,
G'ussa chekib aylama bag'ringni qon.
Har nechakim garchi vafo aylasang,
Lek jafolar sanga aylar ayon.
Botinda dushmani joning saning,
Borchasi zohirda bo'lub mehribon.
Chashmini xunxor ekanin bilmading,
Fahm qilib la'lini mo'jizbayon.
O'zni g'ami ishqig'a aylab asir,
Shomu sahar bo'lmag'il ozurdajon.
Sho'xi jahonkim, bor erur bevafo
Zolimi bedodgaru purjafo [Аваз Ўтап 1984, 289].*

Lirik qahramon tilidan aytilgan ma'shuqaning oshiqni sarson-ovora aylaguvchi qilg'iliklarini kengroq ma'noda olamning buqalamunligi, dunyoning jabru jafolari ma'nosida ham tushunish mumkin. Shoir keyingi bandlardagi ta'riflarda husni ta'lil va o'xshatishlar yordamida yor tasvirini aniq ifodalab boradi va asarda ma'shuqa tavsifi ham birlamchi ahamiyat kasb etishi oydinlashadi:

*Ruhi mujassammu ko'rub suratini
Hayrat elin tishladi naqqoshi Chin?
Garchi ekan shaklu shamoyilda hur,
Lek bo'lub odati xashm ila kin.
Sho'xi jahonki, bor erur bevafo,
Zolimi, bedodgar-u purjafo [Аваз Ўтап 1984, 289].*

Oshiqni hijron azobida qiynagan ma'shuqaga aytar dil so'zlari, dard-kechinmalari avtointerpretasion talqinlarga ham yo'l ochadi. Shoir o'tkinchi dunyoning foniyligi, bevafoligini uqtirib *Umr sanga o'tkusidur, bilmagung / Ushbu tamannolar ila subhi shom. /Kelsa yigit joningga hayfing agar,/ Tutma alar odini, ey nek nom* deya xulosa chiqaradi. O'tayotgan umrga achinish, yoshlikning, yigitlikning qadriga yetish, undan unumli foydalanish zarurligi uqtiriladi. O'ziga shaydo etgan bu go'zal dunyoning o'tkinchiligini ta'kidlash uchun qo'llangan *Sho'xi jahonki, bor erur bevafo,/ Zolimi, bedodgar-u purjafo*" tarzidagi tarje' baytlar fikrning ta'sirchanligini yanada oshirgan.

Mantiqan, "Hayrat ul-abror" dostoni keyingi dostonlarga debocha, kirish vazifasini bajarsa, yetti banddan iborat mazkur qism tarje'bandning kompozitsion qurilishida ham keyingi qismlar uchun kirish vazifasini bajargan. O'tayotgan umrni g'animat bilish, dunyo ho-yu havaslariga aldanmaslik, husnning o'tkinchi ekanligi haqidagi

fikrlar kitobxonni navbatdagi qismlarga ruhan tayyorlaydi.

“Hayrat ul-abror”ga bag’ishlangan birinchi qismni ko’zdan kechirish jarayonida matnni aynan Navoiyning tarje’bandlariga ham qiyoslab o’tish maqsadga muvofiqdir.

Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotidagi devonlarning har biriga bittadan tarje’band kiritilgan. Avaz O’tar tarje’bandining birinchi qismi “Navodir ush-shabob” devonidan o’rin olgan *Jahon qasrig’adur su uzra bunyod, / Chu yo’q bunyodi andin bo’lmaq’il shod* deb boshlanuvchi tarje’bandga mazmuni va g’oyasi bilan ancha yaqin. Tarje’band bandlarida takrorlanib keluvchi quyidagi yakuniy baytlarda ham hamohanglik ko’zga tashlanadi:

*Baqosizdur jahon ra’nosi, valloh,
Jahon ra’nosi, yo’qkim mosivalloh.*

Alisher Navoiyning mazkur tarje’bandi sakkiz qismdan iborat va har bir qism o’n bir baytdan tashkil topgan. Asarda dunyoning bevafoqligi, o’tkinchiligi, jahon go’zalliklariga maftun bo’lib, umrni zoye qilmaslik zarurligi uqtiriladi. Qizig’i, hamma qismlar bir xil “jahon” so’zi bilan boshlanib, baytlarda ushbu mazmun mantiqan davom ettiriladi: *Jahon qasrig’adur su uzra bunyod; Jahon sho’xidin olmish Haq vafoni; Jahonkim zohir aylar lola-vu bog’; Jahon lolasidin bo’lg’il mujarrad; Jahon ra’nosi birla qilma payvand; Jahon jomi to’ladur zahri qotil; Jahon ayyorasidin tut kanora; Jahon sho’xin aruse qilg’il ixsos.* Jahonning baqosiz ekanligini eslatish bilan boshlangan mazkur bandlarning har birida fikrlar tadrijiy davom etib, yuqoridagi *Baqosizdur jahon ra’nosi, valloh, / Jahon ra’nosi, yo’qkim mosivalloh* misralari bilan yakun topadi. Badiiy adabiyotda insonning dunyo noz-u ne’matlari, o’tkinchi hoyu-havaslariga mahliyo bo’lib, uning domiga kirib borishi kelinchakning o’ziga oroyish berib, aqlni o’g’irlashiga o’xshatiladi. Alisher Navoiy ta’riflagan tushunchalar zamirida kishining nafs quliga aylanish jarayoni, o’z vaqtida undan tiyilish va ogoh bo’lish zarurligi g’oyalari yotadi.

Mazkur tarje’bandni batafsil sharhlab, tahlil qilgan akademik A. Qayumov *Jahon qasrig’adur su uzra bunyod* misrasi bilan boshlanuvchi birinchi qismdagi fikrlar O’rxun-Enasoy bitiklaridagi “Suvga suyanma” maqoliga o’xshashini aytib, asar haqida quyidagi fikrlarini bildiradi: “Bu tarji’bandning mazmuni ancha qayg’uli. Ammo bu qayg’u to’la misralarni Navoiyning dunyo ishlaridan chekinish, umidsizlikka berilishga chaqirig’i deb hisoblash bo’lmaydi. Chunki Navoiy bu she’rda dunyodagi turmushda baqo (doimiylik) yo’q ekanligini aytib, unga hirs qo’ymaslikka da’vat etmoqda. U hayot

haqiqatini ochiq ko'rsatmoqda. Inson ana shuni hisobga olgan holda o'z hayotini uyushtirmog'i lozim, deb saboq bermoqda" [Қаюмов 2014, 16–17]. Alisher Navoiyning mazkur tarje'bandida mohiyatan oshiq-ma'shuq o'rtasidagi sevgi emas, balki kengroq ma'noda dunyoga ruju qo'yib, oqibatda aldanib qolmaslik, ogoh bo'lish, nafsni tiyish, qalbni tozalash kabi fikrlar ilgari suriladi. Bu o'rinda oshiq – lirik qahramon, ma'shuq esa – dunyo. Albatta, oshiqning bunday ma'shuqaga muhabbat qo'yib, atrofida giryon bo'lishi, aslan intilishi lozim bo'lgan ishqdan uzoqlashib borishiga sabab bo'ladi va oxir-oqibatda tanazzulga yetaklaydi. Shu ma'noda Avaz O'tarning *Sho'xi jahonki, bor erur bevafo, / Zolimi, bedodgaru purjafo* tarje' bayti Alisher Navoiyning chuqur xulosaviy xotimani o'zida ifoda etgan *Baqosizdur jahon ra'nosi, valloh, / Jahon ra'nosi, yo'qkim mosivalloh* tarje' baytiga mazmunan yaqin. Albatta, Alisher Navoiyning tarje' bayti ko'p jihatidan ustunlik qiladi. Avaz O'tar tarje' bayti ham o'ziga xos mahorat hosilasi. Buyuk adib fikrlarini she'r bandlarida yoyib, dalillab, yakunda xulosani ham yasab, "valloh", "mosivalloh" so'zlari orqali shaklan va mazmunan tugal qofiya hosil qilgan. Shayx Ahmad Taroziy misol tariqasida keltirgan namunalardan ham bilish mumkinki, tarje'bandlar ishqiy mavzudan tashqari, shoirlarning inson umri va mazmuni, olam buqalamunliklari haqidagi falsafiy mushohadalarini ifoda etish uchun qulay janr hisoblangan.

Avaz O'tar asaridagi mazmunan yaqinlikni qiyoslash uchun har ikki asardan parchalar keltirib o'tamiz:

Alisher Navoiy:

*Yiroq bo'l, ey ko'ngul, bu dilrabodin,
Ki sensen shisha, oning ko'ngli xora* [Навоий 2011, 673].

Avaz O'tar:

*Kimsa jahon sho'xidin o'lsa yiroq
Tolei farxunda, humoyundur.*

Alisher Navoiy:

*Bukim yo'qtur vafosi, bas emastur,
Ki dard-u mehnatidur jovidoniy* [Навоий 2011, 668].

Avaz O'tar:

*Har nechakim garchi vafu aylasang,
Lek jafolar sanga aylar ayon.*

Ko'rinadiki, Avaz O'tar torroq ma'noda yorning vafosiz ekanligini ta'riflash orqali biz ko'ngil qo'ygan dunyo omonat,

vaqtinchalik ekaniga urg'u beradi. Alisher Navoiy esa to'g'ridan-to'g'ri jahonning boqiy emasligi, unga ko'ngil qo'yib "barcha sarmoyangni barbod" berib, pushaymon bo'lish mumkinligini har bandda turli ifoda yo'sinida, aytilgan misollar vositasida asoslaydi. Avaz O'tar garchi "Xamsa" dostonlari vazni, umumiy mazmun yo'nalishini asos qilib olgan bo'lsa-da, o'z tarje'bandini shakllantirishda ustoz shoir tarje'bandlaridan ham ijodiy foydalangan. Mavzu va g'oya, fikrni badiiy ifoda etish usullarida aynan Navoiy tarje'bandiga tayanib, "Hayrat ul-abror"ga xos falsafiy, axloqiy mazmunga yo'g'rilgan yangi tarje'bandni bitgan. Va shu bilan asarning pandnomaga xos ruhini saqlab qolgan.

Tarje'bandning "Farhod va Shirin" dostoniga bog'langan ikkinchi qismidagi yetti band to'liq ma'shuqa ta'rifi bag'ishlangan. O'n olti misradan iborat har bir band *Ayo, mahbublig' mulkini xoni; Ayo, nomehribon hur-u parizod; Ayo, dildori mahbubi barno; Ayo oromi jon sho'xi yagona; Ayo, nomehribon sho'xi sitamgar; Ayo g'uncha dahon-u gul'uzorim; Ayo dilbar, qading sarvi ravondur* tarzida yor ta'rifi bilan boshlanadi. Misralarda yorning husn-u jamoli oshiqning yurak-bag'rini tig'lagani, visol dardida holi xarob bo'lgani aytilib, bandlar yorning rahm qilishi so'ralgan bir xil tarje' baytlar bilan yakunlanadi:

*Ayo, nomehribon huri parizod
Ko'zi xunxora-u qattol-u jallod.
Demay jallod, el ko'nglin qushini
Qilurg'a sayd ikki turfa sayyod.
Sochi mushkin sunbul, ko'yi gulshan,
Ruxi gul, la'li g'uncha, qaddi shamshod.
Agar tarsobacha ermas esang san –
Bo'lurmu aylamaklik muncha bedod?
Ne yonglig' sho'x kofirbacha erding,
Qilursan ahli ding'a zulm bunyod?!
Magar bo'lmish sanga bir umr ichra –
Jafo-u javrning oyini mo'tod?
Agarchi sen erursan misli Shirin,
Vale men xayli oshiq ichra Farhod.
Tarahhum ayla ahvolimg'a izhor
Ki, hijron ranjig'a bo'ldum giriftor [Аваз Ўтар 1984, 292].*

Avaz O'tar mazkur qism uchun epik syujet emas, balki "Farhod va Shirin"dagi ishq-muhabbat mavzusini asos qilib oladi, lirik kechinmalar izhorini, ma'shuqaning ta'rif-tavsifi va oshiq holatini ifoda etishga intiladi. Bemehr parizodning ko'zlari jonni oluvchi qotil,

yo'q ular jallod emas, oshiqlar ko'ngil qushini ov qilishga chiqqan ikki ovchilardir. Sochi sunbul, qaddi shamshod yor, agar tarso sanam bo'lmasang, din ahliga munchalik zulm yetkazasan, sen misoli Shirin, men oshiqlar ichra Farhod xaylidanman, ahvolimni ko'rib rahm ayla, hijron dardiga giriftor bo'ldim, deya ta'kidlaydi. Mazkur qism boshdan-oxirigacha ma'shuqani ta'riflashda qo'l keladigan husni ta'lil, tashbeh, mubolag'a san'atlari asosiga qurilgan.

Go'zal yor ta'rifidan so'ng "Layli va Majnun" dostoniga bog'langan uchinchi qismni tarje'banddagi avj nuqta deb aytish mumkin. Sababi – unda oshiq ma'shuqa hajrida o'rtanadi, nola chekadi, dard-u nolalarini to'kishni boshlaydi. Shoir bu o'rinda o'zini Majnunning ahvoliga yaqin darajada tutadi. *Bo'ldum g'ami ishqning asiri, / Men telbau benavo ul hangom; Bulbul kibi etsam ohu afg'on, / Qurboni bo'lur edim bu soat* kabi misralar lirik qahramonning ruhiyatida kechayotgan dardni chuqurroq ifodalagan. Quyidagi misralar esa mazkur qismning umumiy ruhiyatini o'zida aks ettiradi:

*Boshimg'a kelur tuman ming ofat,
Chekmakli ishim mudom kulfat,
Topmay bori kom ila murodim,
Ko'nglumda erur g'am ila hasrat.
Gah yod qilib ruxini mehrin
Olam ko'zuma hamesha zulmat.
Ishq aro poybast bo'ldum,
Ne sudki, aylasam nadomat?!
Tushgusi boshimg'a furqatida
Har lahzada sho'rishi qiyomat.
Vaslidin esa murodi firdavs,
Do'zaxdin o'lur firoq alomat.
To bo'lg'oli ishq aro giriftor
Yuzlangusi ta'n ila malomat.
Siyminbari dahrkim, qish-u yoz
Varzish qiladur tag'oful-u noz [Аваз Ўтап 1984, 295].*

Tarje'bandning mazkur uchinchi qismi yuqoridagi birinchi va ikkinchi qismlardagi kabi bir xil boshlanma baytlar bilan boshlanmaydi, ularning faqat tarje' baytlari bir xil. Shoir ishqning oshiq qalbiga soladigan iztiroblarini o'tli misralarda ifoda etib, vasl uning uchun jannat, firoq – do'zax azobi ekanligini eslatadi.

"Sab'ai sayyor"ga atalgan qismida ham shoir ishq-muhabbat mavzusini davom ettiradi, Bahrom Diloromning vaslini orziqib kutganidek, yorga yetishish yo'llarini izlaydi. Bu o'rinda Avaz O'tar tarje'bandidagi izdoshlik har besh doston vaznining saqlanishi

va dostonlar umumiy g'oyasiga yaqinlikda ko'rinadi.

“Saddi Iskandariy” tartibidagi beshinchi qism Iskandar hayotining intihosida anglab yetgan haqiqatga hamohang. Olamning baqosizligi, dunyoni titratgan Iskandardek olam shohlari ham hech narsasiz ketgani va ularning hayot yo'lidan xulosa chiqarish zarurligi uqtiriladi:

*Darig'o, baqosizdur ushbu jahon
Ki, endi vafo bo'yidin yo'q nishon.
Kishi bormu topg'on murodotini,
Ming armon bila bo'lmayin bag'ri qon?
Qilib kom uchun ro'z-u shab jiddu jahd,
Hama komjo'lar ketibdur qayon?
Xususanki, Iskandari nomdor,
Bor erdi jahon shohi sohibqiron,
Murodicha olamda sokin bo'lub,
Aysh etdimu ul xisravi xurdadon?
Ayo, kom ila jam'iyat istagan,
Qilay pand eshitgil kelib bu zamon.
Kimikim esa oqil-u hushyor,
Tajarrud tariqin qilur ixtiyor [Аваз Ўтап 1984, 299].*

Dunyoning baqosizligi eslatilgan tarje'bandning birinchi qismiga nisbatan mazkur qismda pand-nasihati, ibrat olish, maslahat mazmuni ustunlik qiladi. Iskandarning hayot yo'li misol tariqasida keltirilib, dunyoning o'tkinchi ekanligi eslatilishi qatorida yuqorida tahlilga tortilgan Alisher Navoiyning *Baqosizdur jahon ra'nosi, valloh, / Jahon ra'nosi, yo'qkim mosivalloh* tarje' baytlari bilan yakunlanuvchi tarje'bandi mazmuniga ham juda yaqin. Avaz O'tarning mahorati – u Navoiyning “Xamsa” dostonlari umumiy ruhiyatidan ta'sirlanib, o'z kechinmalarini o'sha fonda tasvirlashga muvaffaq bo'lgan. Donishmand shoir tarje'bandi mazmuniga tayanib, o'zining olam va odam haqidagi falsafiy mushoha va mulohazalarini bayon etadi.

Xulosa

Umuman olganda, “Tarje'bandi Xomisa” asarini mazmun va kompozitsion qurilishiga ko'ra tekshirish Avaz O'tarning iste'dod qirralarini ochishda muhim o'rin tutadi. Mazkur janr shoir anglab yetgan olamni badiiy yo'sinda ifoda etish uchun shakliy va mazmuniy imkoniyat bergan. Asarda qo'llanilgan badiiy san'atlar uyg'unligidagi misralar jozibasi kishiga estetik zavq bag'ishlaydi, ilgari surilgan g'oyalar ma'rifiy ta'sir ko'rsatadi. Avaz O'tar ijodidagi

“Soqiynoma”, g‘azallar, musammatlar, ruboiy va qit‘alarni shakl, g‘oya va mazmun jihatidan tekshirish Alisher Navoiy adabiy merosining xorazmlik shoirlar tomonidan davom ettirilishini o‘rganishga hissa bo‘lib qo‘shiladi. Tahlillar har ikki shoir ijodidagi ma‘no noziklarini ochishi bilan birga Avaz O‘tar mahoratini ham namoyon etadi. An‘ana va izdoshlik masalasi o‘zbek shoirlarining Alisher Navoiy ijodini mehr va qunt bilan o‘zlashtirganliklarini ko‘rsatadi.

Adabiyotlar

- Алишер Навоий. 1960. *Хамса*. Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. Тошкент: Фан.
- Алишер Навоий. 2011. *Наводируш-шабоб. Хазойинул-маоний*. Иккинчи девон. Тошкент: Tamaddun.
- Аваз. 1984. *Сайланма*. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.
- Исҳоқов, Ё. 2014. *Сўз санъати сўзлиги*. Тошкент: O‘zbekiston.
- Очилов, Э. 2019. “Аваз ижодида Навоий анъаналари”. *Ўзбек тили ва адабиёти* 4: 7-9.
- Расулова, Ф. 1998. *Аваз Ўтар ўғлининг илмий-маърифий қарашлари*. Педагогика фанлари номз. диссертацияси. Тошкент.
- Юлдашева, М. 2006. *Аваз шеъриятида анъана ва маҳорат*. Филол. фан. номз. диссертацияси. Тошкент.
- Ўзбек адабиёти тарихи*. 1980. 5 томлик. Бешинчи том. Тошкент: Фан.
- Шайх Аҳмад Ибн Худойдод Тарозий. 1996. *Фунуну-л-балоға*. (Балогат илмлари). Масъул муҳаррир Б. Ҳасанов. Тошкент: Хазиана.
- Ҳайитметов, А. 1997. *Аваз лирикасида жанр ранг-баранглиги*. Адабий меросимиз уфқлари. Тошкент: Ўқитувчи.
- Қаюмов, А. 2014. “Таржибандлар”. *Дилкушо такрорлар ва руҳафзо ашъорлар*. 4-22. Тошкент: Sharq.

“Tarjebandi Khomisa” as a product of following Alisher Navoi

Ozoda Tojiboeva¹

Abstract

Following the creative heritage of Alisher Navai is one of the traditions that was widely extended in later periods of Uzbek literature.

¹*Ozoda T. Tojiboeva* – Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

E-mail: ozoda@navoiy-uni.uz

ORCID-ID: 0000-0003-4742-8357

For citation: Tojiboeva, O.T. 2023. “Tarjebandi Khomisa” as a product of following Alisher Navoi”. *Golden scripts* 1: 66–78.

In particular, the literary environment in Khorezm is influenced by all the poet's poems in lyrical genres. The role of this region is also important in the creative processing and promotion of the epic "Khamsa". The poets of Khorezm wrote ghazels under the influence of Alisher Navai, and because of the literary influence they went along the path of Tatabbu', Tahmis and Tazmin.

The work of the talented poet Awaz Otar "Tarjebandi Khomisa" was written under the influence of the epic of Alisher Navai's "Khamsa". Although in this work the author relied on the content of the epic "Khamsa", the idea and formal aspects of the novel correspond to the novel by Alisher Navai. Therefore, in this article "Tarjebandi khomisa" compared with the epics and Tarjebandi of Alisher Navai "Khamsa".

Key words: *tradition and followership, epic, lyrical genre, experience, philosophical observation.*

References

- Alisher Navoiy. 1960. *Xamsa*. Nashrga tayyorlovchi P.Shamsiev. Toshkent: Fan.
- Alisher Navoiy. 2011. *Navodir ush-shabob. Xazoyin ul-maoniy*. Ikkinchi devon. Toshkent: Tamaddun.
- Avaz. 1984. *Saylanma*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti.
- Is'hoqov, Y. 2014. *So'z san'ati so'zligi*. Toshkent: O'zbekiston.
- Ochilov, E. 2019. "Avaz ijodida Navoiy an'analari". *O'zbek tili va adabiyoti* 4: 7-9.
- Rasulova, F. 1998. *Avaz O'tar o'g'lining ilmiy-ma'rifiy qarashlari*. Pedagogika fanlari nomz. dissertatsiyasi. Toshkent.
- Yuldasheva, M. 2006. *Avaz she'riyatida an'ana va mahorat*. Filol. fan. nomz. dissertatsiyasi. Toshkent.
- O'zbek adabiyoti tarixi*. 1980. 5 tomlik. Beshinchi tom. Toshkent: Fan.
- Shayx Ahmad Ibn Xudoydod Taroziy. 1996. *Fununu-l-balog'a*. (Balog'at ilmlari). Mas'ul muharrir B. Hasanov. Toshkent: Xazina.
- Hayitmetov, A. 1997. *Avaz lirikasida janr rang-barangligi*. Adabiy merosimiz ufqlari. Toshkent: O'qituvchi.
- Qayumov, A. 2014. "Tarji'bandlar". *Dilkusho takrorlar va ruhafzo ash'orlar*. 4-22. Toshkent: Sharq.

LINGVISTIKA
LINGUISTICS**Alisher Navoiy nasriy asarlarida qo'shma
gap transformatsiyasidagi sodda gaplar
sintaksisi**Samixon Ashirboyev¹**Abstrakt**

An'anaviy o'zbek tilshunosligida kesimi yoyiq shaklda uyushib kelgan gaplarga nisbatan keyingi davrda qo'shma gap deb qarash hollari kuchaygan edi. Albatta bunday qarash turli munozaralarga sabab bo'ldi. Vaqtida bunday gaplar qo'shma gap transformatsiyasidagi sodda gaplar sifatida qaralgan, Ushbu maqolada Alisher Navoiy asarlari nasriy asarlari misolida bu kabi qarashlarda muhokama qilingan va mavjud nazariy fikrlar asosida tahlili amalga oshirilgan. Maqolada bu gaplar qo'shma gap transformatsiyasidagi sodda gaplar deb yuritilgan, ularga nisbatan bildirilgan ilmiy qarashlar bayon qilingan, uning rus tilshunosligi va o'zbek tilshunosligidagi talqinlari, keyingi davr adabiyotlarida uyushiq kesimli sodda gap atalishi tahlil qilinadi hamda asosli dalillar keltirilgan holda mavjud yangilash yondashuvlarga barham berildi. Ergash gap darajasiga yetmagan bunday sintaktik birlikka nisbatan transformatsiya termini qo'llandi va ularning ergash gapli qo'shma gaplarga o'xshash va ulardan farqli xususiyatlari asoslangan. Transformatsiyaning o'zaro sintaktik munosabati va ular aloqasida qo'llanadigan bog'lovchi va bog'lovchi funksiyasidagi yordamchi so'zlar keltirilgan hamda bu transformatsiyaning sintaktik-semantik xususiyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: *gap, sodda gap, qo'shma gap, qo'shma gap transformatsiyasidagi sodda gap, transformatsiya, kengaygan kesim, uyushiq kesimli sodda gap.*

Kirish

O'zbekiston Respublikasi va dunyoning ko'p mamlakatlarida

¹Samixon Ashirboyev – filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: samixon.ashirboev@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-5202-6494

Iqtibos uchun: Ashirboyev, S. 2023. "Alisher Navoiy nasriy asarlarida qo'shma gap transformatsiyasidagi sodda gaplar sintaksisi". *Oltin bitiglar* 1: 79-91.

Alisher Navoiyning asarlari lingvistik jihatdan tadqiq qilinayotganligi barchaga ma'lum. Lekin bu buyuk adibning asarlari adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan misli ko'rilmagan darajada mo'l o'rganildiki, bu tadqiqotlar adabiyot ilmi xazinasida bebaho boylik bo'lib qoladi. Ayni o'rinda bu fikrni lingvistik tadqiqotlarga nisbatan qo'llash ehtiyotkorlikni talab etadi. Hozir ham bu jarayon sustroq borayotganligini ta'kidlash lozim. Buni Alisher Navoiy asarlari sintaksisining o'rganilishida ham ko'rish mumkin. To'g'ri, adib asarlari sintaksisi haqidagi tadqiqotlar o'tgan asrning 80- va 90-yillarida hamda XXI asr boshlarida S.Ashirboyev, I. Azimov va M. Rahmatovlarning ishlari [Аширбоев 1990; АЗИМОВ; РАХМАТОВ 2006] paydo bo'ldi. Bu ishlarda asosiy e'tibor uning nasriy asarlari sintaksisiga qaratildi. Shuningdek, adib asarlari poetik sintaksis jihatidan ham o'rganila boshlandi. Bu ishda N.Umarova va M.Rahmatovlarning ishlarini ko'rsatish mumkin [Умарова 2005; Умарова 2021; Rahmatov 2022].

Shuni ta'kidlash joizki, Alisher Navoiy asarlari tilini tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari motivida o'rganishga katta zarurat bor, biroq bu fikr adib asarlaridagi gapning struktura va mazmun xususiyatlari to'liq o'rganib bo'lindi, degani emas, boshqacha aytganda, qo'shma gap transformatsiyasidagi gaplarda transformalarning o'zaro semantik-sintaktik xususiyatlari hali o'z tadqiqotchilarini kutmoqda. Shu ma'noda ushbu maqola ham nazariy, ham amaliy ahamiyat kasb etadi.

Maqolani tayyorlashda jahon tilshunosligining bir tarmog'i bo'lgan rus tilshunosligi, turkologiya va shakllangan o'zbek tilshunosligining nazariy tadqiqotlaridan foydalanildi. Ular adabiyotlar ro'yxatida aks ettirildi va masala mohiyatini yoritishda o'z o'rnida tahlilga tortildi.

Murakkablashgan sodda gaplar

O'zbek tilida, shu jumladan, Alisher Navoiyning nasriy asarlarida ham mazmun planiga ko'ra murakkab, ifoda planiga ko'ra esa murakkablashgan sodda gaplar ham mavjudki, bunday gaplarda bir ega pozitsiyasi saqlangani holda kesim guruhi hokim so'z boshqaruvida kengayib keladi, boshqacha aytganda, bir gapda bir necha mazmun (propozitsiya) aks etadi [Propozitsiya haqida qarang: Гак 1981, 65; Махмудов 1981, 97]. Bu hol sodda gaplarni, so'zsiz, murakkablashtiradi. Bunday gaplar o'zbek tilshunosligida yoyiq kesimli sodda gaplar deb [Абдурахмонов 1962, 3-11], uning ikki va undan ortiq qo'llanishi esa o'sha yoyiq kesimlarning

uyushishi deb yuritilgan edi [Ашурова, Убаева, Болтабоева 1962:42]. Bu xildagi qarash ayrim turkiy tillarga oid adabiyotlarda hozirga qadar davom etib kelmoqda [Давлетов 1989, 22-23]. Yana shuni ta'kidlash lozimki, murakkablashgan sodda gaplarning bir turi bo'lgan ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi o'ramli (oborotli) gaplarda mazkur sintaktik hodisalar ikkinchi darajali predikatsiyani ifoda qilsa [Маматов 1990, 13], biz fikr yuritmoqchi bo'lgan sintaktik hodisalardagi kesim guruhini tashkil qiluvchi iboralar bir-biriga teng qiymatli, ya'ni har bir iborada mustaqil predikatsiya ifodalanadi. Bu esa o'sha iboralarni qo'shma gaplarga tenglashtirib qo'yadi, lekin bunday gaplar qo'shma gap shaklini (formasini) saqlasa-da, bir eganing belgilarini bildirgani uchun ham sodda gap doirasidan chiqib ketmaydi.

Tilshunoslikda kesimning gap sathida grammatik mustaqilligi nazarda tutilib, gapda birdan ortiq kesimlarning qo'llanishini uyushish emas, balki gapning qo'shma gapga aylana boshlagani degan fikrlar uchrab turadi. Bu fikr dastlab nemis tilshunosligida, xususan, V.G.Admoni asarida ko'zga tashlanadi. U kesimning parallel qo'llanishini (uyushishini) qo'shma gaplarga yaqinlashgan deb tushuntiradi [Адмони 1955, 200]. Shu fikr keyinchalik qo'llab-quvvatlandi hamda X.Ne'matov, K.M.Abdullayev, V.I.Banaru, N.M.Mahmudov, A.Nurmanov, D.A.Muhamedovalar tomonidan munozara uchun e'lon qilingan maqolada uyushiq kesimlarning har qaysisiga nisbatan alohida gap deb qarash tavsiya qilindi [Нигматов, Абдуллаев, Ванару, Махмудов, Мухамедова, Нурманов 1984, 5-7].

Bunday fikr yuritish bejiz emas, albatta, chunki avval ta'kidlanganidek, kesim gap tarkibida muqim o'rin tutadi, ya'ni gap uchun zarur bo'lgan barcha belgilarni (predikatsiya, intonatsiya) ifoda qila oladi [Гак 1981, 83]. Bu fikrni inkor qilmaganimiz holda, biz kesimi sodda, tarkibli holda uyushganlarini an'anaga muvofiq ravishda o'rganish tarafdorimiz, chunki uyushish hodisasi barcha gap bo'laklari uchun umumiy ekanligini e'tiborga olish zarur. Lekin bir eganing belgisini ifoda qiladigan ikki va undan ortiq hokim komponent boshqaruvidagi kengaygan kesimli gaplarni *qo'shma gap ko'chimidagi sodda gap* deb o'rganishni ma'qul ko'rdik va kengaygan kesimli har bir sintaktik birlikni *sintaktik transform* termini bilan yuritdik. Aslida o'rganilayotgan gaplar uyushiq bo'lakli gap hamda qo'shma gap belgilariga ega. Adabiyotlarda bir egaga taalluqli bo'lgan kesimlarning kengayib kelishi murakkablashgan gap sifatida qaralishi davom etmoqda, lekin bu masalada munozara

hali davom etayotganligi ham ta'kidlanmoqda [АКИМОВА 2013, 184].

Kesimi kengaygan holda ikki va undan ortiq qo'llangan transformalarning qo'shma gaplarga o'xshash belgilari:

1. Bunday gaplarning kesim guruhida ikki va undan ortiq mazmun ifodalanadi va har qaysi ibora predikativlik belgilariga ega bo'ladi.

2. Bunday gaplarning kesim guruhi (transformalar) bir-biri bilan turli mazmun munosabatlarida bo'ladi, ya'ni bir-biri bilan sabab-natija, shart-natija kabi ma'no munosabatlariga kirishadi.

3. Kesim guruhini tashkil etuvchi bu transformalar o'zaro teng va ergashtiruvchi bog'lovchilar bilan bog'lanadi.

Bir ega va bir necha kesim qatnashgan gaplar avvaldan rus tilshunosligida keng munozara qilingan. Bu haqdagi fikrlarni jamlab va xulosa qilib M.I.Cheremisina va T.A.Kolosovalar bunday gaplarni monosubyehtli polipredikativ iborali (полипредикативные моносубъектные) gaplar deb yuritishni tavsiya qilgan edi [Черемисина, Колосова 1987, 95].

Kesimi kengaygan holda ikki va undan ortiq qo'llangan gaplarni sodda gap sathida o'rganishda bu iboralarning alohida egasi bo'lmaganligi asosiy sababdir. Aslida bunday gaplar qo'shma va sodda gaplar oraligida bo'ladi [Валгина 1978, 229]. Transforma terminining bunday sintaktik hodisaga nisbatan qo'llanishi turkologiyada ham keng tarqalgan. N.Z.Hojiyeva (Гаджиева) va B. A. Serebrennikovlar sodda va qo'shma gap o'rtasida turuvchi bunday sintaktik hodisaga maxsus to'xtalib, shunday degan edilar: "Ikki mustaqil grammatik jihatdan shakllangan egasi bo'lgandagina ularni qo'shma gap deb qarash lozim" [Гаджиева, Серебренников 1986, 104]. "Endi doimo munozarali bo'lib kelgan masalaga u yoki bu darajada javob berish vaqti yetdi. Transformalar haqiqatan ham ergash gapli qo'shma gapmi?... Biz bu konstruksiyalarni ergash gap deb hisoblamaymiz" [Гаджиева, Серебренников 1986, 156]. Bunday gaplarga nisbatan o'zbek tilshunosligida *uyushiq kesimli sodda gap* deb qaralgan [Sayfullayeva 2019, 514].

Sintaktik transformalarning hokim komponentlari fe'l va boshqa so'z turkumlari bilan ifolalanishi mumkin. Bu esa ulardagi hokim komponentning ifoda materialiga ko'ra quyidagicha tasnif qilish imkonini beradi:

1. Fe'l boshqaruvli transformalar.
2. Ot boshqaruvli transformalar.
3. Fe'l va ot boshqaruvli yoki aralash transformalar.

Shundan ushbu maqolada fe'l boshqaruvli transformalar

strukturasi va ularning o'zaro semantik munosabatlari to'g'risida bahs qilinadi. Bunday transformalar bir gapda ikki va undan ortiq qo'llanishi mumkin. Ayniqsa, bir gapda ikki marta qo'llanishi ko'proq uchraydi. Bunday transformalarning hokim komponenti vazifasida sodda fe'l yoki qo'shma fe'l qo'llanadi hamda ularning grammatik shakllari odatdagi sodda gaplarning kesimidan farq qilmaydi. Shunga qaramasdan, bunday transformalarda hokim komponent bo'lgan kesimlarning qo'llanishi haqida ayrim o'ziga xosliklarni uchratish mumkin:

1. Har ikkala transformasi kesimi ayni bir so'z shakli bilan ifodalanadi: *Otashin yuzluk mug'anniyki, xalqdin muloyim surud chiqarg'ay, hol ahlining kuygan bag'ridin dud chiqarg'ay* [MQ 35]. Bu gapda chiqarg'ay har ikkala transformasi uchun umumiydir. Bu xildagi transformalarning ikkinchisida hokim komponent tushib qolishi ham mumkin: *Ilm o'qub, amal qilmag'an yerni shiyor qilib, tuxm solmag'ang'a o'xshar, yo tuxm solib, mahsulidin bahra olmag'ang'a* [MQ 141]. Demak, ikkinchi transformasi uchun ham o'xshar fe'li implitsid kesim hisoblanadi. Bu xususiyat hozirgi o'zbek tiliga, ayniqsa, xalq maqollari tiliga ham xosdir [Фуломов, Асқарова 1965, 101].

2. Transformalardagi hokim komponentlar bir xil so'z shakli bilan ifodalanadi: *Muftikim hiyla bila fatvo tuzar, ilm no'gi bila shariat yuzin buzar* (MQ 23). Bunda -r affiksli fe'lning kelasi zamon sifatdoshi bilan ifodalanishi nazarda tutilmoqda.

3. Transformalardagi hokim komponentlardan biri hozirgi-kelasi zamon, ikkinchisi o'tgan zamon fe'li shaklida qo'llanadi: *Faqir ani ko'rmaymen* (hozirgi-kelasi zamon), *ammo mavlono Muhammad Badaxshiydin ta'rifin yeshitibmen* (o'tgan zamon) [MN 136].

4. Transformalarning hokim komponentlari turli fe'l shakllari bilan ifodalanishi mumkin: *Va ko'p xaloyiq anga firifta bo'lub* (qo'shma fe'l, ko'makchi fe'li ravishdosh shaklida), *aning dinig'a kirdilar* (sodda fe'l, aniq o'tgan zamon) [TMA 42].

5. Transformalardan biri yoki ikkalasi ham turg'un birikma bo'lishi mumkin: *Va ul to'rt oy mulk surdi va borur mulkni o'zgalarga topshurdi* [TMA 44]. Birinchi transformaning hokim komponenti (davlatni boshqardi ma'nosidagi *mulk surdi* frazemas), ikkinchi transformani esa to'lig'icha frazema tashkil etgan.

Transformalarning o‘zaro bog‘lanishi va semantik munosabatlari

Bunday transformalar bog‘lovchilar yordamida grammatik aloqaga kirishishi bilan bir qatorda bog‘lovchisiz shakllanishi ham mumkin. Bog‘lovchisiz qo‘llanishda quyidagi mazmun munosabatlari namoyon bo‘ladi:

1. Oldinma-keyin yuz bergan xatti-harakatni bildiradi: *Alar vahmdin ul tiflni bir qiymatliy nimaga chirmab, ul choh boshida qo‘yub qochtilar* (TMA 27), ya‘ni avval bir narsaga o‘radilar, keyin shu choh boshiga qo‘ydilar, degan mazmun anglashiladi. *Faqir ul hazrattin ijozat tilay, xidmatlarig‘a bordim* [XM 13], bunda ham avval ijozat so‘rash, keyin oldiga kirish mazmuni anglashiladi.

2. Transformalar shart-natija mazmun munosabatida bo‘ladi: *Birovkim yolg‘on so‘zni birovig‘a bog‘lag‘ay, o‘z qora bo‘lg‘an yuzin yog‘lag‘ay* [MQ 127]. Bunda birinchi transformasi shart mazmunini ifoda qilgan.

3. Oldingi transformasi keyingisida yuz bergan ish-harakatning paytini bildiradi: *Ul avvali muloqotda qovun yeydur erdi, po‘chog‘ini Xoja sari tashladi* (NM 138), ya‘ni qovun yeb turgan paytida po‘chog‘ini Xojaning oldiga tashladi. Bu mazmun munosabati ushbu gapni payt ergash gapli qo‘sma gapga sinonimligini ta‘minlaydi.

4. Transformalar sabab-natija mazmun munosabatida bo‘ladi: *Hukamokim salotin holi kayfiyatin bilibdurlar, alarni o‘tqa tashbih bilibdurlar* [MQ 130], ya‘ni sultonlarning kayfiyatini bilgani uchun ham ularni o‘tga o‘xshatganlar. Bu gapdagi transformalar ham sabab-natija ergash gapiga sinonim bo‘la oladi..

5. Keyingi transformasi oldingisida aks etgan mazmunni oydinlashtiradi: *Jam‘iki muammo ayturlar, base zahmat bila bir bayttin yo bir ruboiydin bir ism hosil qilurlar* [HPM 383a]. Birinchi transformasi, ya‘ni *muammo ayturlar* transformasi abstraktroq mazmunni ifodalaydi, ikkinchisida esa ular aniqlashtirilgan.

6. Transformalar zid mazmun munosabatida bo‘ladi: *Otashgoh o‘ti qiroqtin naf‘ yetkurur, ichiga tushganni filhol kuydurur* [MQ 130]. Bu transformalar esa bog‘lovchisiz bog‘langan gapga sinonim bo‘la oladi.

7. Transformalar o‘xshatish mazmun munosabatida bo‘ladi: *Yomon tillik, andoqki, yel ko‘ngliga jarohat yetkurur, o‘z boshiga ham ofat yetkurur* [MQ 126]. Albatta, bu gaplardagi transformalarning o‘xshatish mazmunini *andoqki* kirish so‘zi ham anglatib turibdi.

8. Dastlabki transformasi mazmunini keyingisida kuchaytiriladi va bunda ko‘proq o‘xshatish san‘atidan foydalaniladi: *Ulki juz quvvat*

da'vosi izhor qilmas, go'yoki, haqning qaviyul matin erkanin bilmas [MQ 123]. *Ishlari talay olg'anni talamoq, yot mulkda cho'kurtkadek sabza yafrog'ni yalamoq* [MQ 19]. Bu mazmunni ta'minlashda *go'yo* ko'makchisi va *-dek* o'xshatish affiksi yordamga kelgan.

9. Dastlabki transformadagi mazmun keyingisiga taqqoslanadi: *Olim kerakki o'z ilmining poya va miqdorin asrag'ay, guharni imtihon uchun toshqa urmag'ay* [MQ 142]. Bu misolda *kerakki* so'zining gap strukturasidagi funksiyasi to'g'risida fikr aytish lozim bo'ladi. Aslida bu gap forsiy qolipda qurilgan. Bunda *kerakki* so'zi ega va kesim o'rtasidagi bog'lama vazifasini bajargan, lekin bu so'z taqqoslash ma'nosida ishtirok etmagan. Taqqoslash esa ushbu ikki transformaning mazmunidan anglashiladi.

10. Ba'zan avvalgi transformada keyingisining obrazli ifodasini bildiradi: *Kishi manfaat uchun sher asrarmen degaymu, xosiyat topar umidig'a zahr yegaymu* [MQ 129]. Ko'rinadiki, bu transformalarda ham taqqoslash mazmuni bor, lekin transformalar mazmuni o'ta bo'rttirilgan.

11. Oldingi transformada keyingisidagi ish-harakatning bajarilish tarzini, holatini ifoda qiladi: *Va ul tundxo'ylug'ni tark qilib, adolat va murosa va afv pesha qildi* [TMA 44]. *Bu faqir bag'oyat xijolatzada bo'lub, tarixg'a munosib alfoz xayolig'a tushtum* [XM 9]. Bu transformalar ham tarz ergash gaplarga sinonim bo'la oladi.

Transformalarni bog'lashda *va*, *dag'i*, *ammo*, *yoxud*, *ham*, *va ham*, *yo'qkim* teng va funksional bog'lovchilari qatnashgan.

Va bog'lovchisi

Hozirgi o'zbek tilida bu bog'lovchining vazifasi ancha chegaralangan [Абдурахмонов 1974, 28] bo'lib, uyushiq bo'laklarda "... sintaktik jihatdan baravar, mazmuman uygun bo'lgan ..." [Ғуломов, Асқарова 1965, 150], "... bir paytda bo'lgan, ketma-ket, oldinma-keyin yuz bergan harakatlarni ifodalaydigan uyushiq kesimlarni bog'lasa" [Ашурова, Убаева, Болтаева 1932, 40], eski o'zbek tilida bu bog'lovchi payt, qiyoslash, sabab, sabab-natija ma'no munosabatlarini ifodalaydigan qo'shma gaplarni bog'lash vazifasini ham bajargan [Абдурахмонов 1960, 21; Рахмонов 1971, 18]. Alisher Navoiyning nasriy asarlarida **va** bog'lovchisi transformalarni boglashda quyidagi o'rinlarda qo'llangan:

1. Bir vaqtda yuz bergan yoki yuz bermaydigan, oldinma-keyin sodir bo'ladigan ish-harakat va holatni ifodalovchi transformalarni bog'laydi: *Shayx Abu Is'hoq aning uyiga kelur erdi va aning taomidin yer erdi* [NM 119].

2. Keyingisida anglashilgan harakat va holatning amalga oshirilishi uchun birinchisi vosita bo'ladigan transformalarni bog'laydi: *Haq taolo anga rayosat masnadida bu eshikni ochti va karomat tojin aning boshig'a qo'ydi* [NM 113]. *Adab va tavoze' do'stlug' ko'zgusiga jilo berur va ikki jonibdin yorug'luq yetkurur* [MQ 81].

3. O'zaro payt mazmun munosabatidagi transformalarni bog'laydi: *Shayx Sa'diy filhol ul zarfni hozir qildi va ul vajhni darveshlar sufrasi'ga sarf qildilar* [NM 95]. *Base ahlullohki arg'unun unidan dayrg'a kirdi va din-u islom naqdin mug'bachalarg'a boriy berdi* [MQ 36]. Bunday mazmun munosabati faqat Alisher Navoiy uslubiga xosligini ta'kidlash mumkin, chunki boshqa mumtoz adiblar, hozirgi o'zbek adabiy tili uchun ham xos emas.

4. Sabab-natija mazmun munosabatlaridagi transformalarni bog'laydi: *Furud alar bila nizo zohir qildi va ilikka tushti* [TMA 15]. *Navkarki valine'mattin rioyat ko'rgay va bek-u maxdumidan tarbiyat va inoyat ko'rgay* [MQ 52]. Bunday bog'lanish ham faqat mazkur adib uslubida dayd qilinadi.

5. Mazmuni kuchaytirilib borilgan transformalarni bog'laydi: *Kishi bu nav' g'amnoklik bila ne nishotomez alfozg'a rabt bergay va bu parishonliq bila ne maoniy-i gavhar-i jam' qilg'ay?* [V 24a]. Bu gap bog'langan qo'shma gapga sinonim bo'ladi.

Va bog'lovchisi **ham** bog'lovchisi bilan birga qo'llanib, mazmunan zid bo'lgan transformalarni bog'lagan: *Odamiy til bila soyir hayvondin mumtoz bo'lur va ham aning bila soyir insong'a sarafroz bo'lur* (MQ 126).

Va ham bog'lovchisi faqat Alisher Navoiy tilida uchraydi va mazmuni kuchaytirib boriladigan transformalarni bog'laydi: *Yillar umri bu nav' o'tti va ham bu hol bila o'tti* [NM 104].

Dag'i bog'lovchisi oldinma-keyin yuz bergan holatni ifodalagan transformalarni bog'laydi: *Afrosiyob turush bermadi dag'i yuz qaytardi* [TMA 15]. Ma'lumki, bu bog'lovchi hozirgi o'zbek tilida funksional emas.

Ham bog'lovchisi sinonimik munosabat anglashiladigan transformalarni bog'lagan: *Amaliki tengri qabulig'a shoistadur ham tengri tavfiqig'a vobastadur* [MQ 129].

Ammo bog'lovchisi hozirgi o'zbek tilidagi singari mazmun jihatdan zid iboralarni bog'laydi va zidlovchi bog'lovchili qo'shma gapga sinonim bo'ladi: *Olam yaxshilig'in kishi o'zidin darig' tutmas, ammo o'zga kishiga yovutmas* [MQ 100].

Yoxud bog'lovchisi dastlabki transformasi mazmuni keyin-

gisida rivojlantiriladigan (o'xshatish asosida) transformalarni bog'laydi: *Mehr va'dasi hamono mehriyohdek itti yoxud tun yarmida mehrdek yer tubiga ketti* [MSh 7]. Bu ayiruvchi bog'lovchili qo'shma gapga sinonim bo'ladi.

Yo'qkim bog'lovchisi

Bu funksional bog'lovchi ma'no jihatdan *balki* bog'lovchisiga yaqin va Alisher Navoiy nasriy asarlaridan "Mahbub ul-qulub" asarida kengroq qo'llangan. O'zbek va boshqa turkiy tillar tarixiga oid ishlarda "yo'q ersa" (yo'qsa) shaklining ergash gapni bosh gapga bog'lashi haqida fikrlar uchraydi [Абдурахмонов 1967, 131], lekin *yo'qkim* bog'lovchisining qoshma gap komponentlarini bog'lashiga doir ma'lumotlar qayd qilinmagan. Keltirilayotgan misollar bu bog'lovchi avvalgi transformadagi ish-harakat mazmuni keyingisi orqali ta'kidlanadigan transformalarni bog'lagan: *Elning maxfiy aybin paydo qilmoq o'zin bee'timod, o'zidekni rasvo qilmoqdur, yo'qkim, o'zidekni rasvo va o'zining ham bu nav' aybin oshkor qilmoqtur* [MQ 140].

Xulosa

Alisher Navoiy asarlari tili bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilayotgan bo'lsa-da, uning tiliga xos bo'lgan xususiyatlarni to'liq aks ettira olmaydi. Uning asarlari matni struktura-semantik, lingvokulturologik, sotsiologik, poetik sintaksis jihatidan talay tadqiqotlarga manba bo'lishi kerak. Ushbu maqolada ana shunday masalalardan biri, ya'ni transformalarning sintaktik-semantik masalasi yoritildi. Bu kabi masalalar, avval ta'kidlaganimizdek, keyingi davrda e'tibordan chetda qolmoqda edi. Qo'shma va sodda gap o'rtasida turuvchi bunday gaplar statusi masalasini Alisher Navoiy nasriy asarlari misolida hal qilishga harakat qilindi va uning yechimiga erishildi.

Qisqartmalar

V – Vaqfiya

ML – Muhokamatul lug'atayin

MN – Majolisun nafoysis

MQ – Mahbubul qulub

NM – Nasoyimul muhabbat

TMA – Tarixi muluki Ajam

MSh – Munshaot

XM – Xamsatul mutahayyirin

HPM – Holoti Pahlavon Muhammad

Adabiyotlar

- Абдурахмонов, Г. 1974. *Тарихий синтаксис*. Тошкент: Фан.
- Абдурахмонов, Г. 1962. “�збек тили синтаксисида мураккаб гаплар масаласига доир”. *Ўзбек тили ва адабиёти масалалари* 3. Тошкент.
- Абдурахманов, Г. 1967. *Исследование по старотюркскому синтаксису (XII в.)*. Москва: Наука.
- Абдурахманов, Г. 1960. *Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка*. Ташкент: Фан.
- Адмони, В.Г. 1955. *Введение в синтаксис немецкого языка*. Москва: Из-во литературы на иностранном языке.
- Азимов, И. 2001. *Алишер Навоийнинг насрий асарларида кесим марказли бир бош бўлакли гапларнинг шаклий ва мазмуний хусусиятлари*. Филол. фан. номз. ... дис. Тошкент.
- Акимов, Г. Н., Вяткина, С. В., Казаков, В. П., Руднев, Д. В. 2013. *Синтаксис современного русского языка*. СПб: Санкт-Петербургский государственный университет.
- Аширбоев, С. 1990. *Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъно хусусиятлари*. Филол. фан. доктори ... дис. Тошкент.
- Ашурова, Д., Убаева, Ф., Болтабоева, Х. 1962. *Гапнинг уюшган ва ажратилган бўлаклари*. Тошкент: Фан.
- Гаджиева, Н.З., Серебренников, Б.А. 1986. *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис*. Москва: Наука.
- Гак, В.Г. 1981. *Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис*. Москва: Высшая школа.
- Давлетов, М. 1989. Структурные типы простого осложненного предложения в современном каракалпакском языке. Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Нукус.
- Маматов, М.Ш. 1990. *Вторичный предикат, выраженный субстантивными формами в современном узбекском языке*. Ташкент: Фан.
- Махмудов, Н. М. 1984. *Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия*. Тошкент: Ўқитувчи.
- Нигматов, Х.Г., Абдуллаев, К.М., Банару, В.И., Махмудов, Н.М., Мухамедова, Д., Нурмонов, А. 1984. “Структура предложения и актуальные вопросы синтаксиса тюркских языков”. *Советская тюркология* 5. Баку.
- Рахманов, М. 1971. *Синтаксические особенности языка газеты “Туркистон вилоятининг газети”*. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ташкент.
- Раҳматов, М. 2008. *Алишер Навоий насрий асарларида эргаштирувчи боғловчили гапларнинг синтактик-семантик хусусиятлари*. Филол. фан. номз. ... дис. Тошкент.

- Rahmatov, M. 2022. "Bayt intonatsion strukturasi va intonatsion kuchli pozitsiyasi". *O'zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv*. Toshkent: Donishmand ziyosi.
- Sayfullaeva, R.R., Mengliyev, B.R., Raupova, L.R., Qurbonova, M.M., Abuzalova, M.Q., Yo'ldoshev, D.N. 2019. *Hozirgi o'zbek tili*. Toshkent (elektron variant).
- Умарова, Р. 2005. *Алишер Навоий мақтасида сабаб ва оқибат муносабатининг ифодаланиши*. Филол. фан. номз. ... дис. Фарғона.
- Умарова, Н. 2021. *Алишер Навоий асарларининг лисоний-концептуал тадқиқи*. Филол. фан. докт. ... дис. Фарғона.
- Черемисина, М.И., Колосова, Т.А. 1987. *Очерки по теории сложного предложения*. Новосибирск: Наука.
- Валгина, Н. С. 1978. *Синтаксис современного русского литературного языка*. Москва: Высшая школа.
- Ғуломов, А.Ғ., Асқарова, М.А. 1965. *Ҳозирги ўзбек адабий тили*. Тошкент: Ўқитувчи.

Syntax of simple sentences in compound sentence transformation in Alisher Navoi's prose works

Samikhon Ashirboev¹

Abstract

In traditional Uzbek linguistics, in later period, the number of cases of considering subordinate clauses as complex sentences increased. From this point of view caused various discussions. At that time, such sentences were considered as simple sentences in the transformation of a compound sentence; in this article, using the example of the prose works of Alisher Navai, such sentences are considered from the point of view and analyzed on the basis of existing theoretical ideas. In the article, such sentences are treated as the simple sentences in a compound transformation, the scientific views expressed in relation to them are described, their

¹*Samikhon Ashirboev* – Doctor of Philology, Professor, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

E-mail: samikhon.ashirboev@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-5202-6494

For citation: Ashirboev, S. 2023. "Syntax of simple sentences in compound sentence transformation in Alisher Navoi's prose works". *Golden scripts* 1: 79-91.

interpretations in Russian linguistics and Uzbek linguistics, the term simple sentence with a connected participle in literature of the later period is analyzed, and the existing erroneous approaches are eliminated by reasonable argumentation. The term transform was applied to such a syntactic unit that did not reach the level of a subordinate clause, and their features were based on similar and different features from sentences with a subordinate clause. Mutual syntactic relations of transformations and the auxiliary words used in their connection with function of linking words and connection are presented, as well as the syntactic and semantic features of these transformations are highlighted.

Key words: *sentence, simple sentence, compound sentence, simple sentence in transformation of compound sentence, transform, extended clause, simple sentence with combined clause.*

References

- Abdurahmonov, G. 1974. *Tarixiy sintaksis*. Toshkent: Fan.
- Abdurahmonov, G. 1962. "O'zbek tili sintaksisida murakkab gaplar masalasiga doir". *O'zbek tili va adabiyoti masalalari* 3. Toshkent.
- Abduraxmanov, G. 1967. *Issledovanie po starotyurkskomu sintaksisu (XIIv.)*. Moskva: Nauka.
- Abduraxmanov, G. 1960. *Osnovi sintaksisa slojnogo predlojeniya sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazika*. Tashkent: Fan.
- Admoni, V.G. 1955. *Vvedenie v sintaksis nemeskogo yazika*. Moskva: Iz-vo literaturi na inostrannom yazike.
- Azimov, I. 2001. *Alisher Navoiyning nasriy asarlarida kesim markazli bir bosh bo'lakli gaplarning shakliy va mazmuniy xususiyatlari*. Filol. fan. nomz. ... dis. Toshkent.
- Akimova, G. N., Vyatkina, S. V., Kazakov, V.P., Rudnev, D.V. 2013. *Sintaksis sovremennogo russkogo yazika*. SPb: Sankt-Peterburgskiy gosudarstvenniy universitet.
- Ashirboev, S. 1990. *Alisher Navoiyning nasriy asarlaridagi sodda gaplarning tarkibiy va ma'no xususiyatlari*. Filol. fan. doktori ... dis. Toshkent.
- Ashurova, D., Ubaeva, F., Boltaboeva, H. 1962. *Gapning uyushgan va ajratilgan bo'laklari*. Toshkent: Fan.
- Gadjieva, N.Z., Serebrennikov, B.A. 1986. *Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskix yazikov*. Sintaksis. Moskva: Nauka.
- Gak, V.G. 1981. *Teoreticheskaya grammatika fransuzskogo yazika*. Sintaksis. Moskva: Visshaya shkola.
- Davletov, M. 1989. *Strukturnie tipi prostogo oslojnennogo predlojeniya v sovremennom karakalpakskom yazike*. Avtoref. dis. ... dokt. filol. nauk. Nukus.
- Mamatov, M.Sh. 1990. *Vtorichniy predikat, virajenniye substantivnimi formami v sovremennom uzbekskom yazike*. Tashkent: Fan.

- Mahmudov, N. M. 1984. *O'zbek tilidagi soddaga gaplarda semantik-sintaktik asimmetriya*. Toshkent: O'qituvchi.
- Nigmatov, X.G., Abdullaev, K.M., Banaru, V.I., Maxmudov, N.M., Muxamedova, D., Nurmonov, A. 1984. "Struktura predlozheniya i aktualnye voprosy sintaksisa tyurkskix yazыkov". *Sovetskaya tyurkologiya* 5. Baku.
- Raxmanov, M. 1971. *Sintaksicheskie osobennosti yazika gazeti "Turkiston viloyatining gazeti"*. Avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. Tashkent.
- Rahmatov, M. 2008. *Alisher Navoiy nasriy asarlarida ergashtiruvchi bog'lovchili gaplarning sintaktik-semantik xususiyatlari*. Filol. fan. nomz. ... dis. Toshkent.
- Rahmatov, M. 2022. "Bayt intonatsion strukturasi va intonatsion kuchli pozitsiyasi". *O'zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv*. Toshkent: Donishmand ziyosi.
- Sayfullaeva, R.R., Mengliyev, B.R., Raupova, L.R., Qurbonova, M.M., Abuzalova, M.Q., Yo'ldoshev, D.N. 2019. *Hozirgi o'zbek tili*. Toshkent (elektron variant).
- Umarova, R. 2005. *Alisher Navoiy maqtasida sabab va oqibat munosabatining ifodalanishi*. Filol. fan. nomz. ... dis. Farg'ona.
- Umarova, N. 2021. *Alisher Navoiy asarlarining lisoniy-konseptual tadqiqi*. Filol. fan. dokt. ... dis. Farg'ona.
- Cheremisina, M.I., Kolosova, T.A. 1987. *Ocherki po teorii slojnogo predlozheniya*. Novosibirsk: Nauka.
- Valgina, N. S. 1978. *Sintaksis sovremennogo russkogo literaturnogo yazika*. Moskva: Visshaya shkola.
- G'ulomov, A.G., Asqarova, M.A. 1965. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: O'qituvchi.

Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Değerlendirilmesi

Dr. Farhad Rahimi¹

İran sahasında da 'Alī Šīr Nevā'ī'nin eserlerini anlamak üzere birçok Çağatay Türkçesi sözlüğü düzenlenmiştir. Bunlardan bir tanesi Nezr-'Alī'nin sözlüğüdür. Bu çalışmanın amacı H 11. yüzyılda İran'da Nezr-'Alī tarafından Safevi padişahı Şāh Şafī Sām Mīrzā'nın (hük. H 1038-1052/1629-1642) buyruğuyla yazılan Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüğü incelemek, eserden elde edilen sözcüksel ve sözlüksel malzemeyi ortaya koymak ve başka eserlerle karşılaştırarak bu eserin Türk dilinin gelişme sürecine olan katkısını belirlemektir. Aynı zamanda Çağatay Türkçesi metinlerinin okunması ve değerlendirilmesinde karşılaşılan sorunların bu eser sayesinde giderilmesi ve böylelikle de Türk dil biliminin bazı sorunlarının çözülmesi amaçlanmıştır. Bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm olan "Giriş" bölümünde eser hakkında kısaca bilgi verilmiş; "Eserin Değerlendirilmesi" başlığı altındaki ikinci bölümde ise sözlüğün sözcük ve sözlük bilimsel incelenmesi yapılmıştır. "Eserin Değerlendirilmesi" başlıklı bölümde "Eserin Düzeni", "Yazım ve Söyleniş Biçimi", "Ses Bilgisi", "Söz Varlığı", "Tanıklar", "Örneklerin Başka Sözlüklerle Karşılaştırılması", "Yanlış Maddeler ve Örnekler", "Ses Bilgisi Yanlışları", "Yazım ve Söyleniş Biçimi Yanlışları" ve "Köken Bilgisi" alt başlıkları ile bu gibi konular üzerinde durularak eser incelenmiştir. Bu bölümün "Örneklerin Başka Sözlüklerle Karşılaştırılması" kısmında sahanın en önemli sözlüklerinden olan *Senglah* ve *Abuşka*, ayrıca Ferāğī'nin *Miftāhu'l-Luğat* adlı sözlüğü ile karşılaştırmalar yapılmıştır. Çalışma, Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp. nr. 4354/3 (T), Tahran-Mecelis Ktp. nr. 9176 (Sebt nr. 85417)

¹Dr. Farhad Rahimi – Tebriz Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

E-mail: farhad_rahimi2007@yahoo.com

ORCID ID: 0000-0003-1819-6577

Alıntı için: Farhad Rahimi. 2023. "Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Değerlendirilmesi". *Oltin bitiglar* 1: 92–150.

(M) ve Kum-Gülpaygani Ktp. nr. 20/148-4028/1 (G) nüshalarına dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İran, Nezr-'Alî, Çağatay Türkçesi, Çağatay Türkçesi Sözlüğü, Nevâ'î, Safeviler, 17. Yüzyıl, Sözcük Bilimi, Sözlük Bilimi.

1. Giriş

Nezr-'Alî'nin sözlüğü 17. yüzyılda yüzyılda Safevi padişahı Şâh Şafî Sām Mîrzâ'nın (hük. 1629-1642) buyruğuyla yazılan Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür. Mîrzâ Mehdî Han Esterâbâdî tarafından yazılan *Senglah* sözlüğüne kaynaklık etmiştir.

İran sahasında bilinen ilk Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük olması son derece önemlidir. Büyük ihtimalle Çağatay Türkçesi-Farsçanın ilk ve *Abuşka*'dan sonra Çağatay Türkçesinin ikinci sözlüğüdür.

Bu eserin, *Abuşka* sözlüğünden yararlanılarak yazıldığı anlaşılmaktadır. Sözlüğün üç nüshası tespit edilmiştir: Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp. No. 4354/3 (T), Tahran-Meclis Ktp. No. 9176 (Sebt No. 85417) (M) ve Kum-Gülpaygani Ktp. No. 20/148-4028/1 (G) nüshası.

Eser; kısa bir giriş, mukaddime, üç fasıl ve hatimeden ibarettir. Bu eser açıklanması gereken Türkçe madde başları ve örnekler hariç Farsçadır, başka deyişle eserin açıklamaları Farsçadır. Eserde bütün sözcükler harekesiz bir biçimde verilmiştir. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2022 yılında yayımlanmıştır.

- Rahimi, Farhad (2022). *Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.

2. Eserin Değerlendirilmesi

2.1. Eserin Düzeni

- XVII. yüzyılda yazılmış Çağatay Türkçesi-Farsça bir sözlük olan bu eserin madde başları Türkçe, açıklamaları ise Farsçadır. Sözlük, Arap yazılış kurallarına ve elifba sırasına göre düzenlenmiş; sözcüklerin Arap elifba dizgesiyle ilk harflerine göre baplara ayrılmıştır. Sözcüklerin anlamları açıklandıktan sonra hangi eserde geçtiği belirtilen şiir ve düzyazı

parçalarıyla örneklendirilmiştir. Örneklerde en çok Nevâyî'nin eserlerine başvurulmuş; Nevâyî'nin eserlerine başvurulduğu zaman, genellikle hangi eseri olduğu belirtilmemiştir.

- Sözcüklerin Arap elifba dizgesiyle ilk harflerine göre ayrılan baplar şunlardan ibarettir: Elif (ا), Bā (ب), Tā (ت), Cīm (ج), Hā (ح), Dāl (د), Rā (ر), Zā (ز), Sīn (س), Šīn (ش), Ṭā (ط), Ġayn (غ), Fā (ف), Kāf (ك), Kāf (g/ k [ك]), Lām (ل), Mīm (م), Nūn (ن), Hā (ه), Lā (ل), Yā (ي).

- Sözlükte; sözcükler sadece ilk harflerine göre elifba sırasına konulmuş, sonraki harflerde elifba sırası gözetilmemiştir.

- Her babın başlığı ve madde başları bazı nüshalarda kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Madde başları ve örnekler harekesiz bir biçimde yazılmıştır. Anlam ve açıklamalar Farsça olarak verildikten sonra, tanıklığına başvuru olan eserin adı ile Türkçe örnek yer almıştır.

- Madde başları çok nadiren harekeli olarak verilmiştir: Maral (مرال).

- Örneklerdeki kelimeler çok nadiren harekeli olarak verilmiştir: Bat bat maddesinde yétkürür (يُتَكْوَر).

- Adlar ve eylemler bir arada verilmiştir. Adlar; genelde yalın, bazen de çekimli biçimleriyle sözlükte yer alır. Çekimli biçimler ve örneklerin verilmesi, sözcüklerin söz dizimsel kullanımları açısından son derece önemlidir.

Çekimli biçimde verilen adlar şunlardır: Astıda, Allıda, Alı, Aya mên “ben aya, ben kamere”, Barıda, Bardur, Tégrenge “etrafına, çevrene”, Tile mên “ben dile, ben lisana”, Kaşıda.

Eylemler ise genellikle çekimli biçimleriyle (emir, geniş zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, gelecek zaman, şart, fiil adı, fiil sıfatı, fiil zarfı gibi kiplerle) sözlükte yer almakta; bazen mastar biçiminde anlamlandırılmaktadır (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi): Öt “geç!”, Uyal “utanmak”, Ayamay “esirgememek; engellemek”, İndedi “davet etti, çağırdı; seslendi”, Üger “toplamak, yığmak”, Êvrülme “etrafını çevirmek, dönmek, dolanmak”, Êrme “olmaz”, Unamay “razı olmam”, Unap “razı olup”, Unar “razı olur”, Ême “değil”, Êvürmesün “döndürmesin”, Êvrüley “döneyim”, Örgenür “öğrenir”, Ügülgen

“toplanmış, yığılmış”, Ayap “engellemek”, Ekendür “olmuştur, imiştir; ikendir”, Aylandı “dönmek, çevresini dolaşmak, aylanmak”, Eşlemediñg “söz dinlemedin”, Uzala “uzanmak; uzamak: [uzanıp; uzayıp]”, Unatğunça “razı etmek”, Unaman “razı olmam”, Akızdıñg “akıttın”, Bütmenğiz “inanmayınız, güvenmeyiniz”, Bargalı “gideli; [gitmek için]”, Bulğanğan “bulanmak; karışmak”, Tarıkma “daralma!, sıkılma!”, Tavşalğu “yorulmuş, güçsüz düşmüş”, Tıyıp “menedip, önleyip, engelleyip”, Tözmegey “katlanmaz, dayanmaz; [katlanmaya, dayanmaya]”, Tüngül “umutsuz olmak; umut kesmek”, Tile-mèn [< Tilemen] “dilemem, istemem”, Tile-mèn “keserim, dilerim”, Tañırğama “tanlamamak, şaşırmamak”, Titrer “titrer”, Tuymatın/ Tuymayın “duymayıp, öğrenmeyi; duymadan, öğrenmeden”, Tapқанға “bulmak [için]; [bulana]”, Tavşalur “yorulur, zebun olur, güçsüz düşer”, Tammadı “damlamadı”, Tëgmes “değmez, değerinde olmaz, liyakati yoktur; [değmez, dokunmaz; ulaşmaz]”, Tıysa “menetmek, önlemek, engellemek”, Çıdar-mèn “tahammül etmek, sabretmek, katlanmak, dayanmak”, Çubulğan “ucu yırtılmış ve delinmiş; çürümüş, çözülmüş ip”, Derge “demek [için]”, Dëge-mèn “diyeyim”, Dëgey “diye, söyleye”, Dëgeç “[söyleyince, deyince]”, Dëgil “[söyle!, de!]", Sayparga “saçmak [için], dağıtmak [için]; [harcamaya]", Sordikler “soru sorsunlar”, Qapsamış “ihata etmek, çevrelemek”, Qıynaldıñg “bir günah sebebiyle bela ve mihnet çekmek; cereme, ceza [görmek]", Qolsañg “dilesen, istesen”, Qarğağan sayı “beddua ettikçe”, Yarutunğ “aydınlattın, ışıklandırın, ışıttın, parlatın”, Yarup/ Yaruştı “aydınlandı, ışıklandı, ışıdı, parladı”, Yavumañg “yaklaşmayın!, yakınlaşmayın!", Yavumas “yaklaşmaz, yakınlaşmaz”, Yadar mu erkin “zayıflamak, güçsüz düşmek; değişmek, başkalaşmak; bozulmak”, Yoldaban “yollamak, uğurlamak, yolcu etmek”, Yoq erse “yoksa”, Yuğay “yıkamak, yumak”.

● Anlamları farklı olsa da yazılışları aynı olan madde başları, bu ayrıma dikkat edilmeksizin aynı madde altında toplanmıştır:

→ At/ At/ At (آت) “at; ad; at!”.

→ Ot/ Ot/ Öt (اوت) “(imalesiz) ot; ateş, od; (imale ile) “geç!”.

→ İt/ İt/ İt (ايت) “it, köpek; yit!, kaybol!; it!”.

→ Ok/ Oq (وق) “ok; hemen, derhâl, çabucak; işte o; aynen, tıpkı; ancak, yalnız, fakat”.

→ Üz/ Üz/ Üz/ Üz (اوز) “yüz sayısı; yüz, çehre; kopar!, ayır!; suda yüz!”.

→ Uçmak/ Uçmak (اوچماق) “uçmak, behişt, cennet; hareket ve ızdırıp; uçmak”.

→ İlkı/ İlğı/ İlkı/ İlğı (ایلقى-ایلغی) “at sürüsü, ylık; yıllık, ylık”.

→ Êmgek/ Êmgek (ایمکاک) “zahmet, meşakkat; hizmet karşılığı; çocuğun emeklemesi”.

→ Adak/ Adak/ Adak/ Adak (اداق) “adak, nezir; vakit, mevsim; [ayak]; Türkistân’da bir yerin adı; ada”.

→ Aya mên/ Aya-mên/ Aya-mên (ایه مین) “ben aya, ben kamere; esirgemem; söylerim”.

→ Êdiş/ İdiş (ایدیş) “fiil, ediş, eyleyiş; kap”.

→ Tuş/ Tüş/ Tüş/ Tüş (توش) “denk, eşit; karşı; düş, rüya; kuşluk vakti; aşağıya in!, düş!”.

→ Tüz/ Tüz/ Töz (توز) “düz, doğru; sazı kur!; şarkı düz!, ahenk yap!; katlan!, dayan!”.

→ Tapuk/ Tapuk (تاپوق) “hizmet; bulunmuş nesne”.

→ Taş/ Taş (تاش) “taş; dış, dışarı”.

→ Têz/ Tiz (تیز) “çabuk, hızlı, tez; diz”.

→ Tümen/ Tuman (تومان) “on bin sayısı; çokluktan kinayedir; duman”.

→ Tile mên/ Tile-mên/ Tile-mên (تیلامین) “ben dile, ben lisana; dilemem, istemem; keserim, dilerim”.

→ Tuymatın/ Tuymayın/ Toymatın/ Toymayın (تویماتین-تویمایین) “duymayıp, öğrenmeyi; duymadan, öğrenmeden; doymayıp; doymadan”.

→ Sağın/ Sağın (ساغین) “anmak; sarhoşluk aşkı, delilik veya hastalık durumunda kullanılır; sütü olan koyun, sağmal koyun”.

→ Sêzdi/ Sızdı/ Sızdı (سیزدی) “sezdi, zannetti; sızdı; resmetti, çizdi; yazdı”.

→ Qarı/ Qarı (قاری) “pir, karı, yaşlı; kol”.

→ Kır/ Kır (قور) “akran, emsal; kemer, kuşak”.

→ Kuş/ Koş (قوش) “kuş; çift”.

→ Koy/ Koy (قوی) “koyun; koy!, bırak!; yerleştir!”.

→ Kök/ Kök (کوک) “asuman, gök, gökyüzü; sebze, yeşillik, Ölenğ; saz kurma, kökleme; [saz ahengi]”.

→ Mêng/ Mîng (مینک) “vücuttaki ben; bin sayısı”.

→ Yaş/ Yaş/ Yaş (ياش) “tıfıl, küçük çocuk; ıslak, yaş; gözyaşı; yaş, sin”.

→ Yalın/ Yalın (يالین) “köpek harareten dilini çıkarmak; [yaltaklanmak; yalvarmak]; şule, alev, yalın, yalın; şimşek, yıldırım”.

→ Yetti/ Yitti/ Yeti/ Yetti (یتی) “yetişti, erişti, ulaştı; zayı oldu, yitti, kayboldu; yedi sayısı”.

→ Yêt/ Yêt (ییت) “yetiş!, eriş!, ulaş!; yed!, yedeğinde götür!, at ve başka şeyleri tutup çek!”.

→ Yênğ/ Yênğ (یینک) “yen, giysi kolu; yen!, mağlup et!”.

2.2. Yazım ve Söyleniş Biçimi

● Sözlükte /b/ sesi için (ب), /p/ için (پ), /c/ için (ج), /ç/ için (چ-ج), k/ g için (ک) harfleri kullanılır.

● Sözlükte sağır kef (damak n'si: ng) için genelde (نک), bazen de yanlışlıkla (ک) harfleri kullanılır.

● Nadiren söyleniş biçimleri aşağıdaki terimlerle verilmiştir (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi): İmalesiz, İmale ile, Bâ-yı Acemî (p), Cîm-i Acemî (ç), Kâf-ı Arabî (k), Kâf-ı Acemî (g), şeddeli.

→ Ot/ Ot (اوت) (imalesiz) “ot; ateş, od”; Öt (اوت) (imale ile) “geç!” (AŞ kaynaklı terim).

→ Uy (اوی) (imale ile?) “sığır” (AŞ kaynaklı terim).

→ Öl (ول) (imale ile) “ıslaklık, nem; deniz” (AŞ kaynaklı terim).

→ Sürük (سوروک) (Kâf-ı Arabî [k] ile).

→ Fırrist (فرست) (şeddeli /r/ ile).

→ Kırığdı/ Kırıkmaq (/k/ ve /ğ/ ile).

→ Köprük (/k/ler ve Bâ-yı ‘Acemî [p] ile) “köprü”.

→ Küçün (/k/ ve Cīm-i ‘Acemī [ç] ile) “[zorla, güçlkle; güçle, kuvvetle]”.

→ Göl (Kāf-ı ‘Acemī [g] ile) “gömllek” (Doğrusu: Köl “göl”).

→ Kerek (/k/’ler ile), Gezek (ilk ke /g/ ile, ikinci ke /k/ ile), Kezek (/k/’ler ile), Kémür/ Kômür (/k/ ile), Ketek (/k/’ler ile), Kêngeş (ilk ke /k/ ile, ikinci ke /g/ ile), Köpelek (/k/’ler ile), Küçlük (/k/ ve /ç/ ile), Kürçek/ Kürcek (/k/’ler ile), Körege (ilk ke /k/ ile, ikinci ke /g/ ile), Körge (ilk ke /k/ ile, ikinci ke /g/ ile), Kök (/k/ ile) “saz kurma, kökleme; [saz ahengi]”, Kökrek (/k/ ile), Kökümtül (/k/’ler ile), Kökeltaş (/k/’ler ile), Külek (/k/’ler ile), Kômrek (/k/’ler ile), Küvenç (/k/ ile), Könendi (/k/ ile), Küymendi (/k/ ile), Lök (/k/ ile), Maṅgra (/g/ ile), Maṅış (/g/ ile), Müşek (/k/ ile), Yelek (/k/ ile).

• Sözlükte o/ ö/ u/ ü sesleri birbirinden ayırt edilmemiştir. Yine ê/ ı/ i sesleri de birbirinden ayırt edilmemiştir. Yine a/ e sesleri de birbirinden ayrılmamıştır. Bu seslerin bulunduğu sözcüklerde ince veya kalın okunmasını gösteren k/ ğ/ h, k/ g gibi sesler yoksa durum daha da zorlaşmaktadır.

2.3. Ses Bilgisi

• Eserin mukaddimesinde Çağatay Türkçesi ile Batı Türkçesi (İran ve Rum) karşılaştırılırken bazı yazım ve ses bilgisi farklarına değinilmiştir. Yazımla ilgili: bolsa (بولسا ~ بولسه), su ~ şu (سو ~ شو), êmes ~ imeş (ایماس ~ ایماص); ses bilgisi ile ilgili: hemze /’/ ~ /y-/ (üz ~ yüz), ê ~ e (nê ~ ne), m- ~ b- (muz ~ buz), t- ~ ṭ-/ d- (toldı ~ ṭoldı/ doldı), b- ~ v- (bardı ~ vardı), -f- ~ -p- (yafrağ ~ yaprağ), ḳ- ~ g- (ḳuyaş ~ güneş, ḳuvanma ~ güvenme), ğ- ~ g- (ğulüle ~ gülüle), -ḳ- ~ -ğ- (ḳarağ ~ karağ), n̄g ~ n (k̄n̄göl ~ k̄nöl, sin̄gremek ~ sinremek), ḳ- ~ h- / h- (ḳanı ~ hanı/ hanı), -s ~ -z (êmes ~ imez).

• Eserin mukaddimesinde Rum ve İran Türkçesi arasında kaydedilen farklıklar şunlardır: su ~ şu (سو ~ شو), ṭ- ~ d- (ṭoldı ~ doldı), -ş ~ -z (imeş ~ imez).

2.4. Söz Varlığı

• Bu sözlükte yazılışı aynı olan farklı sözcükler tek bir madde gibi bir arada verildiği gibi, çekimleri farklı olan aynı sözcükler de farklı

maddeler gibi verilmiştir: At/ At/ At “at; ad; at!”; Ot/ Ot “ot; ateş, od”; Yavudı “yaklaştı, yakınlaştı”; Yavumañg “yaklaşmayın!, yakınlaşmayın!”; Yavumas “yaklaşmaz, yakınlaşmaz” gibi. Yazılışı aynı olan farklı sözcükleri ayırıp çekimleri farklı olan aynı sözcükleri de birleştirdikten sonra, sözlük dizininden elde edilen söz dağarcığının toplam madde sayısı 725'tir. Sözlüğe madde başı olarak birkaç özel ad alınmıştır. Sözcüklerin türleri, kökenleri ve eylem çatıları hakkında bilgi verilmemiştir.

- Sözlükte bazı ekler ve edatlara da yer verilmiştir. Bu da kavram ilişkilerinin hangi biçim birimlerle yapıldığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir: Êrkin/ Êkin, -Çük, -Çılay/ -Çiley, Dêk/ Dek, -Ra/ -Re (-Radıñg/ -Rediñg/ -Rap/ -Rep), Sarı, Sayı, -Ġan, -Ġa, -Ġına/ [-Ġına]/ -Gine/ -Kine, Êmes/ Êrmes, Oğ, Birle (Fülân birle), La, -Lik/ -Lıg/ -Lık/ [-Lük/ -Luğ/ -Luk], Mu/ Mü, Narı, Yaraşa, Yanğlıg.

- Bazen bir ek, sözlükte bağımsız bir sözcük gibi verilmiştir:

→ -Ev/ -Av (ء) “kimse, kişi, şahıs”. Örnekteki biçim: Birev.

- Sözcüklerin mecaz kullanımları, deyimler ve birleşik sözcükler de sözlüğe alınıp örneklendirilmiştir: Çaķır ķanat, Aķ öy, Atabek, Alaķan u alaman, Uruk ķayaş, Bat bat, Tala Tala, Tanğ êmes, Raķ raķ, Sonğgı uyķu “son uyku, ölüm”, Fülân birle, Ķarğağan sayı, Ķara başķan, Kêç ķurun, Kêle alman, Mununğ dêk, N'êtti, Yatış “koruyuculuk, bekçilik, gözcülük”, Yada taşı, Yatlık “kız; [yadlık, yabancılık]”, Yadar mu êrkin, Yok êrse, Yok mu.

- Maddeler açıklanırken bazen yaşayan dilden kelime, deyim, mesel veya örneklere yer verilmiştir:

→ Yarmaķ “akçe”. Ünlü bir mesel: Aķ yarmaķ ķara kūn üçündür.

- Bu sözlükte bazı eskicil sözcüklere örneksiz olarak yer verilmiştir: Tuymatın “duymadan”, Toymatın “doymadan”, Yarlıg “hakir, zelil, düşkün”.

- Bu sözlükte bazen Batı Türkçesi sözcüklerine de yer verilmiştir: Adak “adak, nezir”, Adak “ada”, Tındı “söyledi, tındı”, Süci (Rumî), Dartar, Dek, Dopķu, Kemük (Rumî), Moymul (Rumî).

• Sözlükte özel adlara yer verilmiştir (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi): Adak “Türkistân’da bir yerin adı”, Baygazı/ Baygızı “Horāsân’da fıstığı bol bir yerin adı”, Sart “Türkçe bilmeyen şehirli [Acem]”, Sıgnağı “Çığatay’da Bâbüri yazısı gibi bir tür yazı”, Şîpāl “bir pehlivanın adı. Bazı nüshalarda Çîpāl olarak geçer. Hindüstân padişahına mensuptur”, Kıyat ve Kōnğrat “Çığatay’da soyları eski hanlara dayanan iki boyun adı”, Meleş “Çığatay’da bir boy adı”.

2.5. Tanıklar

• Sözlükte çok sayıda nazım ve düzyazı örnekleri yer almaktadır. Madde başı sözcüklere verilen örneklerin sayısı 0-3 arasında değişmektedir. Genellikle bir örnek, bazen de iki veya üç örnek verilirken birçok madde de örneksiz kalmıştır. Eserde, toplam 485 örnek bulunmaktadır.

→ Üç örnekli olan maddeler şunlardır (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi): Oğ “hemen, derhâl, çabucak; işte o; aynen, tıpkı; ancak, yalnız, fakat”, Örtöp (2. örnekte: Örtedi), Sarğud/ Sorğut/ Sarğut, Kéyin, Yaş “tıfıl, küçük çocuk; ıslak, yaş; gözyaşı”, Yarmak, Yaruğ/ Yaruğ, Çenge/ Çenge.

→ İki örnekli olan maddeler şunlardır (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi): At “ad”, Ugan, Ayamay (2. örnekte doğrusu: Ayama), Ürgüder (2. örnekte: Ürgüdep), Êrn, Arman, Ayalgu, Burun, Başak, Bortak/ Bortag, Bêgin, Tüş “düş, rüya”, Tım, Têlmürüp (2. örnekte: Têlmürdüm), Tuvağ, Tınç, Tümen, Tumşuğ, Tavşalur, Tünğül (1. örnekte: Tünğülgen), Têrgemek (2. örnekte: Têrgek), Töküz, Çüçük (1. örnekte: Çüçüklük), Conğ, Cöp, Çolpan, Çakın, Dêk, Devâc, Sergek/ Sêrgek, Salkın, Sayı, Sêskendi (1. örnekte: Sêskenmek), Süngek, -Ğına/ [-Kına]/ -Gine/ -Kine, Kıçışur (2. örnekte: Kıçışsa), Kıyat ve Kōnğrat, Koriya, Kuyı, Kêç kurun, Küçün, Kökreğ (1. örnekte doğrusu: Köp regim), Kökeltaş, Künğrenme (1. örnekte: Künğrenmegil, 2. örnekte: Künğreniben), Nağu, Yalın “şule, alev, yalın, yalım; şimşek, yıldırım” (1. örnekte doğrusu: Ot), Yiberdi (1. örnekte: Yiberdiñ, 2. örnekte: Yiberip), Yığı, Tokuz.

→ Örneksiz kalan maddeler şunlardır (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi): At “at”, At “at!”, Ot “ot”, Ot “ateş, od”, Öt “geç!”, Üz

“yüz sayısı”, Üz “yüz, çehre”, Üz “kopar!, ayır!”, Üz “suda yüz!”, Ulug, Erke “bir ördek türü”, Ügse, Êkev, Ügüş, Êmgek “çocuğun emeklemesi”, Unamay, Unar, Uyup, Ês, Êmes, Êvürmesün, Utru, Ayt, Arķ/ Arık, Oşuk, Uruk, Emgenür/ Êmgenür, İtik, Abuşğa/ Abuşka, Abağa, Arığ “arı, temiz, pak”, Arık “zayıf, cılız, arık”, Aluk, Ayap, Êgrik/ Êgrek, Işnar, Ökte, Avulcaş/ Ovulcaş, Ögün, Uçur, Êgeç, Eteke, Atabek, Adak “adak, nezir”, Adak “ada”, Êgek, Öçkü, Êlgerdi, Aymak, İni, Êneke, Inak/ Inağ, Örlep, Êsledi, Êdiş, Örgemçi, Bayat, Bitip, Bütkerdi, Butrattı, Bödene, Buzdığan/ Buzduğan, But, Borçın “dişi ceylan”, Borçın “dişi ördek”, Buğu, Bosaga/ Bosaka, Baskıç, Burnaştı, Buştı, Tüş “kuşluk vakti”, Tüş “aşağıya in!, düş!”, Töz, Telfese, Tapuk “bulunmuş nesne”, Tartar, Taş “taş”, Tarıkma, Tavşalğu, Tëyin, Tavşalğan, Tirik “diri”, Tirek, Tëz, Tiz, Tapukçı, Tarığ, Tartığ, Tekev, Talğan/ Talkan, Tavuşkan, Tëri, Tuman, Titrer, Tëreçi, Ton, Toy, Tuymatın/ Tuymayın, Toymatın/ Toymayın, -Çük, Çürece, Çayan, Cıcığ, Çıdar-mën, Çıdap, Çigreyip/ Çigrep, Cıldam, Çurpa, Çığ/ Çık, Çoğ, Çök, Cülge, Çakır kanat, Çal, Ceşn, Calın, Cul, Hav, Delâl, Dartar, Dek, Dëge-mën, Dolana, Düküldemek, Dapkur, Dopku, Dāy, Rece, Rağ rah, Revşen, Rüst, Sona, Sasığ, Sorak, Soruğ, Sağınma, Sağın “anmak”, Sağın “sütü olan koyun, sağmal koyun”, Sağızğan, Savğat/ Sovğat, Soyurğal, Soyurğar, Salca, Sëzdi, Sızdı “sızdı”, Sinğil/ Sinğli, Sor, Susap, Suruk, Sustagan/ Sustayğan, Soğur, Suğ, Sökti, Sonğgi uyku, Şıralğa, Şıgavul, Tağay/ Tağayı/ Tağay/ Tağayı, -Ġan, Ġacarçı/ Ġazarçı, -Ġa, Ġıncı/ Ġuncı, Felfes, Fülân birle, Kaan, Kağan, Kaban, Kaçır, Kuvanıp, Kuvan, Kargadı, Karıgdı/ Karıkmağ, Karı “pir, karı, yaşlı”, Karı “kol”, Karmaşıp, Karmağ, Kağ, Kalın, Kanap, Kanmağ, Kavğunçı, Kayğu, Kavursun, Kırav, Kısğa/ Kıska, Kutluğ/ Kutluk, Kuçuş, Korgan, Kur “akran, emsal”, Kurçaldı, Korum, Kuruğ, Kozğalan, Kozğadı, Kuş, Koşun, Kol, Koldaş, Konğ, Konağ, Koy “koyun”, Koyçı, Külgü, Kiş, Kevürge, Kezek, Kez, Këygülük, Key, Kësek, Kële alman, Këme, Köprük, Küçlük, Körklük, Körk, Kürçek/ Kürcek, Kök “asuman, gök, gökyüzü; sebze, yeşillik, Ölenğ”, Kök “saz kurma, kökleme; [saz ahengi]”, Kökümtül, Kömürdi, Kömrek, Könendi, Küydi, Küyük, Köykenek, Lāş, Maral, Manğra, Mëgecin, Minğ, Mënğiz,

Mundağ, Mununğ dèk, Mönğre, Möldür, Müşek, Nağçı, Nācū, Nème, Tuykun/ Tuyğun, Nèşe, Hona, Hardı, Hirül/ Hirevül, Yaş “yaş, sin”, Yatiş, Yamçı, Yağar, Yağmak, Yan, Yarutunğ, Yarut, Yarup/ Yaruştı, Yatlık, Yasanğ, Yasal, Yasaldı, Yavudı, Yanğak/ Yanğag, Yaraşa, Yaraş, Yatkurdı, Yalav, Yadattı, Yadaman, Yadar mu êrkin, Yalıkdı/ Yalkmak/ Yalkımak, Yalınmak, Yalın “köpek harareten dilini çıkarmak; [yaltaklanmak; yalvarmak]”, Yavğan, Yapurğak/ Yafrak, Yağın, Yağış, Yètti “yetiştı, erişti, ulaştı”, Yitti, Yèti/ Yètti “yedi sayısı”, Yèvütkeci, Yèt “yetiş!, eriş!, ulaş!”, Yèt “yed!, yedeğinde götür!, at ve başka şeyleri tutup çek!”, Yètkürüp, Yèng “yen, giysi kolu”, Yèng “yen!, mağlup et!”, Yèmrülür, Bıg, Yèrlik “yer sahibi; yerli yerinde, uygun”, Yarlıg “hakir, zelil, düşkün”, Yip, Yürüş, Yosun, Yumalatıp, Yumran, Bolup, Yoldaban, Yoldadı, Yüzlendi, Yuğar, Yoğ erse, Yuğay, Yalanğ, Yay.

→ Diğer maddelerin altında örneklendirildiği için örneksiz kalan maddeler bulunmaktadır (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi): Unap (Unaman maddesinde), Uftan (Ërn maddesinde), Çenesem (Çenedi maddesinde), Mîrek (Bêke maddesinde).

→ Geriye kalan diğer maddeler ise tek örneklidir.

• Maddelerin açıklanması sırasında da bazı maddeler örneksiz olarak verilmiştir (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi): Süci, İçdi, Sümürdi, Kemük, Çiy, Kâmiş, Kuzğun, Voşum, Kêngeç, Ölenğ “sebze, yeşillik”, Moymul, Suykun, Mönğre, Tuykun/ Tuyğun, K̄aravul, Kêşik, Çapar.

• Madde başı sözcüklere genellikle Çağatay eserlerinden örnekler verilmiştir ki bu örneklerin sayısı sıfırla üç arasında değişmektedir. Eserlerinden örnekler alınan yazarların başında, hiç şüphesiz Nevâyî gelmektedir. Kullanılan eserleri şunlardır: *Ġarāyibü’ş-Şığar*, *Sākī-nāme* (*Ġarāyibü’ş-Şığar*’da), *Fevāyidü’l-Kiber*, *Nevādirü’ş-Şebāb*, *Bedāyi’ü’l-Vasat*, *Bedāyi’ü’l-Bidāye*, *Ferhād u Şīrīn*, *Sedd-i İskenderī*, *Hayretü’l-Ebrār*, *Seb’a-yı Seyyāre*, *Leylī vü Mecnūn*, *Muḥākemetü’l-Luğateyn*, *Lisānu’t-Ṭayr*, *Maḥbūbu’l-Kulūb*, *Münşe’at*, *Vakfiye*, *Mecālisü’n-Nefāyis* (Mîr Sa’id-i Kābilī), *Mîzānu’l-Evzān* ve *Nazmu’l-Cevāhîr*. Ayrıca Ḥaydar Têlbe (*Maḥzenü’l-Esrār*), Luṭfī (*Dīvan*, *Gül ü Nevruz*), Bābūr Mîrzā

(*Dīvān*), ‘Ubeyd Han, Sultān Hüseyn Baykara (*Dīvān*), İskender Mīrzā, Na‘īmī, Benāyī, H‘āce Kelān Penāhī gibi diğer Çağatay Türk ediplerine de başvurulmuştur. Batı Türkçesi sahasında yazan şairlerin eserlerinden de Necātī’nin divanına başvurulmuştur. Eserlerinde sık sık Türkçe-Moğolca kelimeler kullandıkları için nadiren Farsça yazan şair ve yazarlara da başvurulmuştur. Birkaç yerde yazar adı verilmeyen örnekler alınmıştır.

Başvurulan eserlerin istatistiği şöyledir (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi):

1. *Ġarāyibü’s-Sıgar*. Uyal, -Ev/ -Av, Astın, Astıda, Asru (Doğrusu: Serv ü), Asra, Uçmak “uçmak, behişt, cennet”, Êvrülmek (Örnekte: Êvrülgeli), Êmgek “zahmet, meşakkat; hizmet karşılığı”, Örtöp (2 tane: 1. ve 3 örnek), Örgenür, Oğ “ok”/ Barğalı, Oğ “hemen, derhâl, çabucak; işte o; aynen, tıpkı; ancak, yalnız, fakat” (3. örnek), Asıg, Allıda, Êneldi (Örnekte: Êneldim), Êrn (2. örnek), Êrk, İrik, Tüz “sazı kur!; şarkı düz!, ahenk yap!”/ Ayakçı/ Tokuz (2. örnek), İçin (*Sākī-nāme*’den), Eye/ Eye, Êslemediñg, Êkin/ Mu/ Mü, Êrkin, Bat, Bat bat, Burun (1. örnek), Başak (2 tane), Biçek, Bèbek, Bèlgülük, Bulğangan, Tüş “düş, rüya” (2. örnek), Tüz “düz, doğru”, Tèşik/ Töşük, Tègreñge, Tañg “şaşma, şaşırma; şaşırtıcı”, Tèñg/ Tègmes, Tım (2. örnek), Tèlbe, Tanuğ/ Tanuğ, Tınmağur, Tèlmürüp (1. örnek), Tala Tala, Tegrük/ Tèvrük, Tos/ Toz, Tañg èmes/ Nutuğçı (2 beyit), Talpınma, Töküz (1. örnek), Tammadı, Tırnağ, Tırgüzdi, Til, Çırmaştı, Cèrge, Conak, Cıg, Çürük, Hale, Dèk (1. örnek)/ Yada taşı, Dèrge, Sungay, Salkın (1. örnek), Sayı (2 tane), Sürük, Sümürmek, Süngek (2. örnek), Şımalıp (Doğrusu: Şimal), Karakçı, Kabu, Kaşıda, Qaladı (Örnekte: Qalaydur-mèn), Qıynaldıñg, Qayırlur, Qorıya (2. örnek), Qozğanur/ Qozğalur, Qoldadı (Örnekte: Qoldadıñg), Quyaş, Ketün, Kèyin (2 tane: 1. ve 3. örnek), Ketek, Köpelek, Kökrek (2. örnek), Külek, Kāc, -Lik/ -Lıg/ -Lık/ [-Lük/ -Luğ/ -Luk], Maşab, Meleş, Munğayıban/ Munğrayıp, Munğ (Örnekte: Munğluğ), Müçek, Muz, Munğluğ, Nağu (2. örnek), N’etti, Yağmadı, Yavumañg, Yazğur (Örnekte: Yazğuray), Yalın “şule, alev, yalın, yalım; şimşek, yıldırım” (2 tane) (1. örnekte doğrusu: Ot), Yamğur, Yiberdi (1. örnekte:

Yiberdiŋ), Yèlek, Yılçılık, Tokuz (1. örnek), Gezek (2. örnek) maddesi. 111 örnek.

2. *Fevāyidü'l-Kiber*: At “ad” (2. örnek), Uyat, Êrmes (Doğrusu: Êtmes), Örtöp (2. örnekte: Örtedi), Ulus, Êvrüley, Oğ “hemen, derhâl, çabucak; işte o; aynen, tıpkı; ancak, yalnız, fakat” (2. örnek), Ügülgen (Örnekte: Ügülüp), Êrtek, Öntüç, Êgrim, Öy, İrcay (Örnekte: İrcaymadı), Arman (1. örnek), Ötrük, Aŋgdıp/ Andıp (Örnekte: Aŋgdıban), Ötleş, Aylandı (Örnekte: Aylandurmak), Uruk kıayaş, Otun, Ultanğ, Öksüt, Akızdınğ, Uçraşıp, Ornattı (Örnekte: Ornat), Burun (2. örnek), Bortak/ Bortağ (2. örnek), Barça, Butratıp, Bürkedi, Buzuğ, Tapuk “hizmet”, Taban, Taş “dış, dışarı”, Tağ, Tım (1. örnek), Tutaş/ Yaş (2. örnek) “tıfıl, küçük çocuk; ıslak, yaş; gözyaşı”, Tıyıp (Doğrusu: N’êtıp), Têr, Tün, Tözmegey, Têlmürüp (2. örnekte: Têlmürdüm), Tındı, Tavuş, Tümen (1. örnek), Tiş, Tanar, Tapkınga, Tavşalur (2. örnek), Tilemen, Tofrağ, Tıysa, Çın, Çağır, Çakın (2 tane), Çâklik, Dêgeç, Dêgley/ Tegle, Sorkut/ Sarkut (2 tane=3 beyit), Sağınğaç, Sungıl, Say, Sıpıardı (Örnekte: Sıpıarıp), Sızdı “resmetti, çizdi; yazdı”, Süzgüç, Süngek (1. örnek)/ Yığı (2. örnek), Südre, Südretip, Ğarav, -Ğına/ [-Kına]/ -Gine/ -Kine (2 tane), Katak/ Katığ, Kuvanma, Kaysı, Kayan, Karu, Kalpak, Kıcışur (2. örnekte: Kıcışsa), Kıyat ve Kônğrat (1. örnek), Kıya, Kuyun, Koy “koy!, bırak!; yerleştire!”), Kutkar, Kanı, Kılık/ Kılığ (2 beyit), Kuyı (2. örnek), Kêyin (2. örnek), Kêç kıurun (1. örnek), Köp, Kökreğ (1. örnek) (Doğrusu: Köp regim), Mönğreşip, Nağı (1. örnek), Nêge, Narı, Yaş “tıfıl, küçük çocuk” (3. örnek), Yaruğ/ Yaruğ (2 tane: 2. ve 3. örnek, 2. örnekte: Yaruğluk), Yavumas, Yanğlığ, Yêtilip, Yurun (Örnekte: Yurunluk), Yalbarıp, Yandaşıp, Yok mu, Yalaŋğaç, Ya, Yat maddesi. 109 örnek.

3. *Nevādirü’ş-Şebāb*: Arğadal, Uçkun, Ürkün, Altayı, Unaman, İdiş, Bütmenğiz, Bortak/ Bortağ (1. örnek), Tostağan/ Tostuğan, Tüş “düş, rüya” (1. örnek), Tamuğ, Tepengü/ Têpengü, Talaç/ Kıymaç, Tümen (2. örnek), Tumuş, Tavşalur (1. örnek), Çüçük (1. örnekte: Çüçüklük), Çolpan (1. örnek), Çbulğan, Çüçürgenmek (Örnekte: Çüçürgenme), Çörçek, -Ra/ -Re (-Radınğ/ -Redinğ/ -Rap/ -Rep), Sergek/ Sêrgek (1. örnek), Sıktattı

(Örnekte: Sıktatur-mên), Sınıkturdu (Örnekte: Sınıktursa), Sordikler, Şüdrün, Qapsamış, Qadadı (Örnekte: Qadaman), Qargağan sayı, Qıynalıp, Qıçışur (1. örnek), Qıyat ve Qoñrat (2. örnek), Kêltür, Künğrenme (2 tane) (1. örnekte: Künğrenmegil, 2. örnekte: Künğreniben), La, Hav, Hürer (Doğrusu: Hürey), Yaş “tıfıl, küçük çocuk” (1. örnek), Yaşurun, Yargu, Yarlıg/ Yarlık “emir, yarlık, ferman”, Yêñgil maddesi. 44 örnek.

4. *Bedāyi'ü'l-Vasaf*: Oq “hemen, derhâl, çabucak; işte o; aynen, tıpkı; ancak, yalnız, fakat” (1. örnek), Aşuq (Örnekte: Aşuqmañg), Arbağ, Aksum, Alağan u alaman, Unatqunça, Uçradı (Örnekte: Uçradım), Bêke, Bardur, Tarañggu/ Tarañgu, Tünğül (2. örnek), Tañgırğama, Têrgemek (2. örnekte: Têrgek), Çarkab, Cavun/ Covun, Çek, Sêvinçi, Sergek/ Sêrgek (2. örnek), Sorağ, Saqak, Salmaq, Şırdag, Qara başkan, Qoş, Gezek (1. örnek), Kêç qurun (2. örnek), Mañglay, Qabuq, Yaqtı (Örnekte: Yaqmağıl), Yarguçaq, Yargaq/ Yargag, Yoluqtı maddesi. 32 örnek.

5. *Bedāyi'ü'l-Bidāye*: Çüçük (2. örnek) maddesi. 1 örnek.

6. *Ferhād u Şîrîn*: Uğan (1. örnek), Ürgüder (1. örnek), Onğ (2 beyit), Arman (2. örnek), Bolcar, Pota/ Bota, Terek/ Têrek, Tumsuğ (1. örnek), Tüzük, Têrgemek (1. örnek), Dürlük, Zîlî (Örnekte: Zîlûçe), Sayparga, Sêskendi (1. örnekte: Sêskenmek), Fırıst, Qarağ/ Qarak, Kêmür/ Kômür, Kêngeşti, Körge, Kökeltaş (2 tane), Lök, Yarmaq (2. örnek), Yasap, Yavuşur, Yağdu maddesi. 26 örnek.

7. *Sedd-i İskenderî*: Eger, Öl, Böri, Bordağan, Conğ (2. örnek), Cerîb, Çupçuk, Çubruşup, Hâde, Dêgil, Devâc (1. örnek), Şîpâl, Toy, Qorıya (1. örnek), Qutan/ Qutan, Kerek, Mamuq/ Mamuğ, Münğüz, Uça, Çenge/ Çenge (2 tane: 2. ve 3 örnek) maddesi. 21 örnek.

8. *Hayretü'l-Ebrâr*: İlkı/ İlğı/ İlkı/ İlğı “at sürüsü, yılki; yıllık, yılki”, Üger, Isırğa, Erk, Adak “Türkistân'da bir yerin adı”, Allı/ Köl, Ayalgu (2 beyit) (2. örnek), İş, Başşı/ Sart, Burna, Tınç (2. örnek)/ Sağınç, Tul, Qoşuq, Çibilger, Çaray/ Çıray, Ğarvâş, Qur “kemer, kuşak”, Köks, Kürük, Qul maddesi. 20 örnek.

9. *Seb'a-yı Seyyāre*: Ayamay (1. örnek), Ataklık/ Atagılığ, Ürgüder (2. örnekte: Ürgüdep), Aq öy, Ahtaçı, Tuvağ (1. örnek), Conğ (1. örnek),

Cöp (2 tane), Sundı, Keybür, Küçün (1. örnek), Körege, Mâğ, Yarmağ (3. örnek), Yiberdi (2. örnekte: Yiberip), Yükünmek maddesi. 17 örnek.

10. *Leylî vü Mecnûn*: Tuvağ (2. örnek), Tuynağ, Tumşuğ (2. örnek), Cevâne, Dêk (2. örnek), Süneyn, Sêskendi (2. örnek), Süksük, Soğurdi, Şıbağ, Kılmağ, Kêngeş/ Kêngeç, Mañış maddesi. 13 örnek.

11. *Muḥākemetü'l-Luğateyr*: İt/ İt/ İt “it, köpek; yit!, kaybol!, it!”, Buhsadı (Örnekte: Buhsap), Tamşımak (Örnekte: Tamşıy), Çögür, Sinğremek/ Êngremek maddesi. 5 örnek.

12. *Lisānu't-Tayr*: Bürgüt, Saypadı, Kıyın maddesi. 3 örnek.

13. *Maḥbūbu'l-Kulūb*: Aḥsum, Dedek maddesi. 2 örnek.

14. *Münşe'ât*: Tanğ “sabah, tan”, Çenedi (Örnekte: Çenemdim, Doğrusu: Çenesem) maddesi. 2 örnek.

15. *Vakfiye*: Êngrek maddesi. 1 örnek.

16. *Mecālisü'n-Nefāyis*: Adak “ayak” (Mîr Sa'îd-i Kābilî'den 2 beyit) maddesi. 1 örnek.

17. *Mizānu'l-Evzân*: Çenge/ Çenge (1. örnek) maddesi. 1 örnek.

18. *Nazmu'l-Cevāhîr*: Küvenç (2 beyit) maddesi. 1 örnek.

19. Haydar Têlbe'nin *Maḥzenü'l-Esrâr*': At “ad” (1. örnek), Açun, Orun/ Orn, Ayamay (2. örnekte doğrusu: Ayama), İndedi, İpra/ Opra (Örnekte: Opramağan), Aşukup, Uy, Açırğandı, Ayalğu (1. örnek), Bökse, Bêgin (1. örnek), Tuş, Tınç (1. örnek), Tohta (Örnekte: Tohtamayın), Tansuk, Tünğül (1. örnekte: Tünğülgen), Töküz (2. örnek), Tilin (Doğrusu: Tile), Çomup (Örnekte: Çom), Coçun/ Coçın/ Yoçın, Çapan, Sarğud/ Sarğut, Sunup, Saypağucu, Korkuş (Örnekte: Korkuştı), Kuyı (1. örnek), Küçün (2. örnek), Yarmağ (1. örnek) maddesi. 29 örnek.

20. Luṭfî'nin *Dîvan*': Ulandı, Êrn (1. örnek), Êng, Aya mên/ Aya-mên/ Aya-mên “ben aya, ben kamere; esirgemem; söylerim” (2 beyit), Uzala, Ülüş, Bayğazı/ Baygızı, Bêgin (2. örnek), Tal, Tamur, Tile mên/ Tile-mên/ Tile-mên “ben dile, ben lisana; dilemem, istemem; keserim, dilerim” (2 beyit), Toymağur, -Çılay/ -Çiley, Çolpan (2. örnek), Kopardıng (Örnekte: Kopardmak), Kolsağ, Küler, Mênğ, Mênğzetti, Yığı (1. örnek) maddesi. 20 örnek.

21. Mevlânâ Luţfî'nin *Gül ü Nevruz*'u: Uğan (2. örnek), İçkındı (Örnekte: İçkınıp), Tanğıp, Çenep maddesi. 4 örnek.
22. Bâbü'r Mîrzâ (*Dîvân*): Tuğğan (2 beyit), Çeçen, Denğâne, Sıgnağı, Söğünç maddesi. 5 örnek.
23. 'Ubeyd Han: Ilmadı (Örnekte: Ilman)/ Barıda, Dêgey, Sarı, Yaruğ/ Yaruğ (1. örnekte: Yaruğlık) maddesi. 4 örnek.
24. Sultân Hüseyin Baykara (*Dîvân*): Salkın (2. örnek), Küymendi (Örnekte: Küymenip), Munğurgap maddesi. 3 örnek.
25. İskender Mîrzâ: Erke/ Érke maddesi. 1 örnek.
26. Na'îmî: Êkendür maddesi. 1 örnek.
27. Benâyî: Bêkeç maddesi. 1 örnek.
28. H'âce Kelân Penâhî: Teskeri/ Têskerî (2 beyit) maddesi. 1 örnek.
29. Necâtî: Uçmak "hareket ve ızdırıp; uçmak" maddesi. 1 örnek.
30. Şeyh 'Attâr (*Vaslet-nâme*): Devâc (2. örnek) maddesi. 1 örnek.
31. Şairleri bilinmeyen veyahut bulamadığımız şiirler: Eserin girişinde verilen Farsça beyit, Êgeçi/ Egeçi/ Ağa (AŞ: Luţfî'den), Eşkek/ Êşkek (AŞ: Luţfî'den), Torğu (AŞ: *Ġarâyibü 'ş-Şıgar*'dan), Közlük (2 beyit) (AŞ: Luţfî'den) maddesi. 4 örnek.

• Bu sözlükte tanıklığına başvurulmuş *Gül ü Nevruz* eserinin yazarı Mevlânâ Luţfî olarak verilmiştir. *Abuşka* ve *Gül ü Nevruz* eserinin yazma nüshalarından olan Wien Staatsbibliothek (No. 649) nüshasında *Gül ü Nevruz'un* Luţfî'ye ait olduğunu öğrenecek de Nevâyî'nin *Mecâlisü'n-Nefâ'is* ve *Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâ'imi'l-Fütüvve* adlı eserlerinde Luţfî'ye dair böyle bir kayıt bulunmamaktadır. *Mecâlisü'n-Nefâ'is*'te Luţfî'nin sadece Türkçe *Dîvân* ve *Zafer-nâme* tercümesi mesnevisinden söz edilmiştir (66-67, 122). *Zahîrû'd-dîn* Muhammed Bâbü'r, Risâle-yi 'Arûz adlı eserinde ise şöyle diyor: "Bu veznde meşnevî bisyâr aytıpturlar, ol cümleden...Mevlânâ Haydar H'ârezmî'nin *Gül ü Nevruz'ı*" (118).

• Bu sözlükte tanıklığına başvurulmuş *Mahzenü'l-Esrâr* eserinin yazarı Haydar Têlbe olarak verilmiştir. Bu eserin birçok yazma nüshalarında Haydar Têlbe biçiminde geçen bu ad, Nevâyî'nin *Mecâlisü'n-Nefâ'is* adlı eserlerinde Mevlânâ Haydar-ı Türkî-gü'y biçiminde geçer (193, 442).

• Bazı maddelere Farsça örnek verilmiştir: Eserin girişinde verilen Farsça beyit, Devâc (Şeyh ‘Attâr).

2.6. Örneklerin Başka Sözlüklerle Karşılaştırılması

• AŞ’de örnekli olduğu hâlde burada örneksiz kalan maddeler vardır (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi): At “at”, At “at!”, Üz “suda yüz!” (Örnekte: Üzmek), Uluğ, Ügse, Êkev, Êmgek “çocuğun emeklemesi”, Ês, Êmes, Utru, Arık/ Arık, İtik, Abuşğa/ Abuşka, Abağa, Arıg “arı, temiz, pak”, Arık “zayıf, cılız, arık”, Aluk “perişan, kafası karışık; kaygılı” (Doğrusu: Uluğ “büyük, ulu”), Ayap, Êgrik/ Êgrek (Doğrusu: Êgrim), İşnar, Ökte, Avulcaş/ Ovulcaş (AŞ: اولچاشيب), Ögün, Uçur, Eteke, Atabek, Êgek, Öçkü, Êlgerdi, İni, Êneke, Örlap, Örgemçi, Butrattı, Borçın “dişi ördek”, Buğu, Bosaga/ Bosaka, Tüş “kuşluk vakti”, Tartar, Taş “taş”, Tarıkma, Tirik “diri”, Tiz, Tarıg, Talğan/ Talkan (AŞ’de Talğan “yağma, talan” maddesinde), Têri, Têreçi, Ton, Çayan, Cıcıg, Çıdar-mên, Çıdap, Çigreyip/ Çigrep (Örnekte: چيکراييبان, Doğrusu: چيکراتيبان), Çıg/ Çık, Çurpa, Çoğ, Cülge, Ceşn, Calın (AŞ: Çalın, Doğrusu: Çakın), Cul (AŞ: چل, Doğrusu: Cul), Hav (AŞ: خوييله, Doğrusu: Hüblar), Düküldemek, Dapkur, Rece, Rüst, Sona, Sorak, Soruğ, Savgat/ Sovgat, Soyurğal (AŞ: Sıyurğal/ Soyurğalı, Doğrusu: Soyurğal), Soyurğar, Salca, Singil/ Singli, Suruk, Sonğğı uyku, Şıralğa, Tağay/ Tağayı/ Tağay/ Tağayı (AŞ: Tağay, Doğrusu: Tağayı), -Ğan, Ğacarçı/ Ğazarçı, -Ğa, Ğıncı/ Ğıncı, Kaan, Kaptan, Kaban, Kaçır, Karğadı, Karıgı/ Karıkma, Karı “pir, karı, yaşlı”, Karı “kol”, Karmaşıp, Kağ, Kalın, Kavğunçı, Kavursun, Kırav, Korgan, Kuruğ, Kozğalan, Kozğadı, Kuş, Koşun, Kol, Koldaş, Konğ, Konağ, Koy “koyun”, Kevürge, Kezek, Kez, Kèygülük, Key, Kèsek, Kème, Köprük, Körlük, Kök “asuman, gök, gökyüzü; sebze, yeşillik, Ölenğ”, Kök “saz kurma, kökleme; [saz ahengi]”, Ölenğ “sebze, yeşillik”, Köykenek, Lâş, Maral, Mañra (Örnekte: Mañgrap), Mégecin, Mênğiz, Mönğre, Möldür, Müşek, Nâcû, Nème, Tuykun/ Tuygun, Hardı, Yatış, Yağar, Yarp/ Yaruştı, Yatlık, Yasal, Yaraşa, Yaraş, Yalav, Yadattı, Yadaman, Yadar mu êrkin, Yalıkdı/ Yalkmak/ Yalkımak, Yalınmak, Yavğan, Yapurğak/ Yafrak, Yağın, Yètti “yetiştı, eriştı, ulaştı”, Yèti/ Yètti “yedi sayısı”, Yèvütkeci (AŞ: ييوتکاي),

Yèng “yen, giysi kolu”, Yèng “yen!, mağlup et!”, Yèmrülür, Bıg, Yip, Yürüş, Yosun, Yumalatıp, Yumran, Bolup, Yuğay, Yalañg.

- AŞ'de örneksiz kaldığı hâlde burada örneklendirilmiş maddeler vardır: Êrkin, Barğalı, Tamuğ, Taban, Tağ, Tèlbe, Tanuğ/ Tanuğ, Tiş, Tıysa, Süngek, Katak/ Katıg, Koldadı (Örnekte: Koldadıñg), Yamğur, Yurun.

- Bu sözlükte maddelere verilen örneklerin birçoğu AŞ'den alınmıştır. Bu maddeler şunlardan ibarettir (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi): İt/ İt/ İt “it, köpek; yit!, kaybol!; it!” (SG'de de var), Uğan (2 tane) (1. örnek SG'de de var), Açun, Ayamay (1. örnek) (SG'de de var), Ataklık/ Ataglık (SG'de de var), İlkı/ İlgi/ İlkı/ İlgi “at sürüsü, yılki; yıllık, yılki” (SG'de de var), Ürgüder (1. örnek) (SG'de de var), Ürgüder (2. örnekte: Ürgüdep) (SG'de de var), Üger (SG'de de var), Örtöp (2. örnekte: Örtedi), Onğ, Örgenür, Isırğa (SG'de de var), Oğ “hemen, derhâl, çabucak; işte o; aynen, tıpkı; ancak, yalnız, fakat” (1. örnek) (SG'de de var), Allıda (SG'de de var), İçkindi (Örnekte: İçkınıp) (SG'de de var), Êrtek (SG'de de var), Aşuk (Örnekte: Aşukmanğ) (SG'de de var), Arbağ (SG'de de var), Êngek, Ulandı, Êrn (1. örnek) (SG'de Utğanıp maddesinde, Doğrusu: Uftan-), Ürkün (SG'de de var), Ağ öy, Êgeçi/ Egeçi/ Ağa (AŞ'de Ekeçi maddesinde), Açırğandı, Ahtaçı (SG'de de var), Erk (SG'de de var), Erke/ Êrke (SG'de de var), Adak “ayak” (SG'de de var), Adak “Türkistân'da bir yerin adı” (SG'de de var), Êger (SG'de de var), Arman (2. örnek), Ötrük (AŞ ve SG'de Ötrükkine maddesinde), Ahsum (SG'de de var), Aksum (SG'de de var), Alıtay (SG'de de var), Eşkek/ Êşkek (SG'de de var), Alahan u alaman (SG'de de var), Allı/ Köl, Öl (SG'de de var), Anğdıp/ Andıp (Örnekte: Anğdıban) (SG'de de var), Êkendür, Ötleş (SG'de de var), Aylandı (Örnekte: Aylandurmak) (SG'de de var), Eye/ Êye, Êslemediñg (SG'de de var), Ilmadı (Örnekte: Ilman)/ Barıda (SG'de Ilman maddesinde), Ênğ, Uruk kıayaş (SG'de de var), Ayalgu (2 tane) (1. örnek SG'de كوكلا maddesinde), Aya mèn/ Aya-mèn/ Aya-mèn “ben aya, ben kamere; esirgemem; söylerim”, Uzala (SG'de de var), Ülüş, Unatğunça (SG'de de var), Unaman (SG'de de var), İş, İdiş (SG'de de var), Bağşı/ Sart (SG'de Yahşı maddesinde), Biçek (SG'de de var), Bèbek (SG'de de var),

Bütmenğiz (AŞ'de بُوتوب maddesinde) (SG'de de var), Bêke (SG'de de var), Bêkeç, Bôri, Bürgüt (SG'de de var), Bordağan (SG'de de var), Bökse (SG'de de var), Bortak/ Bortağ (1. örnek), Bayğazı/ Bayğızı (SG'de de var), Bêgin (2 tane) (SG'de de var), Burna (SG'de de var), Tostağan/ Tostuğan (SG'de de var), Bolcar (SG'de de var), Buhsadı (SG'de بُوخساب maddesinde), Pota/ Bota (SG'de بوزلاب maddesinde), Bêlgülük (SG'de de var), Butratıp, Bürkedi (SG'de de var), Bulğanğan (SG'de de var), Tüz “sazı kur!; şarkı düz!, ahenk yap!”/ Ayakçı/ Tokuz (2. örnek) (AŞ'de Tokuz maddesinde), Tepengü/ Têpengü (SG'de de var), Tuvağ (2 tane), Tuynak, Torğu (SG'de de var), Tınç (2. örnek)/ Sağınç (SG'de Sağınc maddesinde), Tul, Têgreŋge (AŞ'de تیکرا maddesinde, SG'de بُوکراییب maddesinde), Têŋg/ Têgmes (SG'de تیکماس maddesinde), Tım (2. örnek) (AŞ ve SG'de تیم maddesinde), Kışuk (SG'de de var), Tamşımak (Örnekte: Tamşıy) (SG'de de var), Taŋıp (SG'de فُور maddesinde), Tal (SG'de de var), Tınmağur, Taraŋggu/ Taraŋgu (SG'de de var), Terek/ Têrek (SG'de de var), Teskeri/ Têsker (SG'de de var), Tala Tala (SG'de de var), Talaç/ Kıymaç (SG'de de var), Tavuş (SG'de de var), Tansuk (SG'de de var), Tuğğan (SG'de de var), Tumuş (SG'de de var), Tünğül (2. örnek) (SG'de تیکیل maddesinde), Tegrük/ Têvrük (SG'de de var), Tamur, Taŋ êmes/ Nutukçı (SG'de de var), Tile mên/ Tile-mên/ Tile-mên “ben dile, ben lisana; dilemem, istemem; keserim, dilerim” (SG'de de var), Taŋırğama (SG'de de var), Tumuş (2 tane) (1. örnek SG'de de var), Tüzük (SG'de de var), Têrgemek (1. örnek) (SG'de de var), Têrgemek (2. örnekte: Têrgek) (SG'de تیرکاک maddesinde), Toymağur (SG'de de var), Tapkaŋa (SG'de de var), Taŋ “sabah, tan”, Tavşalur (1. örnek), Töküz (1. örnek) (SG'de de var), Tilin (Doğrusu: Tiley) (SG'de de var), Çüçük (1. örnekte: Çüçüklük) (SG'de de var), Conğ (2 tane), Çarğab (SG'de de var), Çağır, Çibilger (SG'de de var), Cêrge (SG'de de var), Cavun/ Covun (SG'de de var), Çêçen, Cerîb, Çaray/ Çıray (SG'de de var), - Çılay/ -Çiley, Cığ (SG'de de var), Cöp (2 tane) (2. örnek SG'de de var), Çupçuk (SG'de de var), Coçun/ Coçın/ Yoçın (AŞ'de يولچين maddesinde, SG'de يُولچى maddesinde), Çolpan (2 tane) (SG'de de var), Cevâne (SG'de de var), Çapan, Çek (SG'de de var), Çenedi (Örnekte: Çenemdim, Doğrusu:

Çenesem) (SG'de Çenemdim maddesinde), Çenep, Çubruşup (SG'de de var), Çubulğan, Çüçürgenmek (Örnekte: Çüçürgenme) (SG'de de var), Çögür, Çörçek (SG'de de var), Çäklik, Hâde, Dedek, Dèk (2 tane) (1. örnek AŞ'de Yada taşı maddesinde)/ Yada taşı, Derge, Degey, Dürlük (SG'de de var), Dêgeç (SG'de de var), Dêgil (AŞ'de Hav maddesinde, SG'de Kav maddesinde), Devâc (2 tane), Denğâne (AŞ ve SG'de ايتالينک maddesinde), -Ra/ -Re (-Radıñg/ -Rediñg/ -Rap/ -Rep), Zîlî (Örnekte: Zîlûçe), Sêvinçi (SG'de de var), Sarı, Sergek/ Sêrgek (2 tane) (SG'de de var), Sarkud/ Sarkut, Sorkut/ Sarkut (2 tane), Sağınçaç (SG'de de var), Sungıl (AŞ ve SG'de كيجكا maddesinde), Sorağ, Saķaķ (SG'de de var), Salmak (SG'de de var), Salkın (2 tane) (1. örnek SG'de de var), Sayı (2 tane) (1. örnek SG'de de var), Süneyn, Saypağuçı (SG'de de var), Saypadı (SG'de de var), Sayparğa (SG'de de var), Sêskendi (2 tane) (1. örnekte: Sêskenmek) (1. örnek SG'de de var), Sıktattı (Örnekte: Sıktatur-mên) (SG'de de var), Sinğremek/ Ênğremek (SG'de de var), Sürük, Sıñnaķı (SG'de de var), Sınuķturdı (Örnekte: Sınuķtursa) (SG'de de var), Sordikler (SG'de de var), Süzgüç, Süksük (SG'de de var), Sogurdı (SG'de de var), Sögünç, Südre (SG'de de var), Südretip (AŞ'de Kavlatıp maddesinde, SG'de Koldatıp maddesinde), Sundı (SG'de de var), Şîpâl, Şıbaķ (SG'de de var), Şırdağ, Şımalıp (Doğrusu: Şımal) (SG'de de var), Şüdrün, Toy, Ğarvâş, Ğarav (SG'de de var), Firrist (SG'de de var), Kapsamış (SG'de de var), Kadamı (Örnekte: Kadamı), Karam/ Karak, Karakçı (SG'de de var), Karğagan sayı (SG'de de var), Karı (SG'de de var), Kabu (SG'de de var), Kara başkan, Kalamı (Örnekte: Kalamı) (SG'de de var), Kıynaldıñ (SG'de de var), Kıyn, Kıynalıp (SG'de de var), Kayrılur (SG'de de var), Kıcışur (1. örnek) (SG'de de var), Kıcışur (2. örnekte: Kıcışsa) (SG'de de var), Kiyat ve Kõngrat (2. örnek) (SG'de de var), Kopardıñ (Örnekte: Kopardıñ) (SG'de de var), Koriya (1. örnek) (SG'de de var), Kur "kemer, kuşak" (SG'de de var), Koş (AŞ'de Koş koş maddesinde) (SG'de de var), Kuţan/ Kutan (SG'de de var), Kılmak, Kolsanğ, Kuyun, Kuyas, Koy "koy!, bırak!; yerleştir!" (SG'de Koygu dèktür-mên maddesinde), Ketün (SG'de de var), Kerek (SG'de de var), Gezek (1. örnek), Kêmür/ Kõmür (SG'de de var),

Keybür (SG'de de var), Kêltür (SG'de de var), Ketek (SG'de de var), Kêç
 kûrun (2 tane) (1. örnek SG'de de var), Kêngeş/ Kêngeç (SG'de Kayaş
 maddesinde), Kêngeşti (SG'de de var), Köpelek (SG'de Kalağay
 maddesinde), Küçün (2 tane) (1. örnek SG'de de var, 2. örnek AŞ'de ايلينسام
 maddesinde), Közlük (SG'de de var), Körege (SG'de de var), Körge, Köks
 (SG'de de var), Kökrek (2 tane) (1. örnekte doğrusu: Köp regim), Kürük
 (SG'de de var), Kökeltaş (2 tane) (2. örnek SG'de de var), Külek, Küler,
 Künğrenme (2 tane) (1. örnekte: Künğrenmegil, 2. örnekte: Künğreniben)
 (SG'de de var), Küvenç (SG'de de var), Küymendi (Örnekte: Küymenip),
 La, -Lik/ -Lığ/ -Lık/ [-Lük/ -Luğ/ -Luk], Lök (SG'de de var), Maşab, Mâğ,
 Meleş (SG'de de var), Mamuk/ Mamuğ, Mañğlay (SG'de de var), Mañış
 (SG'de de var), Kabuk (SG'de de var), Mênğ, Mênğzetti (SG'de de var),
 Münğüz (SG'de de var), Munğ (Örnekte: Munğluğ), Munğurgap (SG'de de
 var), Kul (SG'de de var), Müçek (SG'de de var), Nağu (1. örnek) (SG'de de
 var), N'etti (SG'de de var), Hav (SG'de de var), Hürer (Doğrusu: Hürey)
 (SG'de de var), Yaş "tıfıl, küçük çocuk" (1. örnek) (SG'de de var), Yarmak
 (2 tane: 2. ve 3. örnek), Yaruğ/ Yaruğ (1. örnekte: Yaruğlık), Yasap,
 Yavuşur (SG'de de var), Yavumañğ (SG'de de var), Yavumas (SG'de de
 var), Yaşurun, Yargu (SG'de de var), Yağdu, Yarguçak (SG'de de var),
 Yazğur (Örnekte: Yazğuray) (SG'de de var), Yargak/ Yargağ (SG'de de
 var), Yétilip (SG'de de var), Yiberdi (1. örnekte: Yiberdiñğ), Yelek, Yığı (1.
 örnek), Yênğil (SG'de Haradur maddesinde), Yoluğu (SG'de de var), Tokuz
 (1. örnek) (SG'de de var), Uça (SG'de de var), Çenge/ Çenge (2 tane: 2. ve
 3 örnek) (SG'de de var), Çenge/ Çenge (1. örnek) (SG'de de var).

• Bu sözlükte maddelere verilen özgün örneklerin birçoğu SG'de de
 bulunmaktadır. Bu maddeler şunlardan ibarettir (maddeler düzeltilmiş
 biçimleriyle verildi): Uyal, -Ev/ -Av, Astın, Êvrülme (Örnekte: Êvrülgeli),
 Êneldi (Örnekte: Êneldim), Öntüç, Aşukup (SG'de Yoğan maddesinde),
 Êgrim, İrik (SG'de İtitmes maddesinde), İrcay (Örnekte: İrcaymadı), İçin
 (SG'de İçin ara maddesinde), Ultanğ, Öksüt, Uçraşp, Ornattı (Örnekte:
 Ornat), Bat bat, Başak (2. örnek), Buzuğ (SG'de تیکوردی ve پیموردی
 maddesinde), Tuş (SG'de Talaşgucı maddesinde), Tüz "düz, doğru" (SG'de

كيريش maddesinde), Tapuk “hizmet”, Taban (SG’de Yaruğ/ Yaruğ maddesinde), Tutaş/ Yaş (2. örnek) “tıfıl, küçük çocuk; ıslak, yaş; gözyaşı” (SG’de Tutaş maddesinde), Tos/ Toz, Tiş (SG’de Tizilgen maddesinde), Tanar, Tavşalur (2. örnek), Tilemen, Tıysa, Conak, Say, Sümürmek, -Gına/ [-Kına] (SG’de Yumrukğına maddesinde), -Gine/ -Kine (SG’de Yüzgine maddesinde), Katık/ Katıg (SG’de Katıg gözlük maddesinde), Kaşıs (SG’de Yaramas maddesinde), Kalpak, Koriya (2. örnek), Munğayıban/ Munğrayıp, Yalın “şule, alev, yalın, yalım; şimşek, yıldırım” (2. örnek), Yılçılık, Yığı (2. örnek)/ Süngek (1. örnek) (SG’de Yığı maddesinde), Yurun (SG’de Yurunluk maddesinde), Yalanğaç, Yat.

• Diğer sözlüklerde bulunmayan ve yazarın kendi araştırmalarına dayanan özgün örnekler bulunmaktadır. AŞ ve SG sözlüğünde yer almayan özgün örneklerin verildiği maddeler şunlardır (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi): Êrkin, Êkin/ Mu/ Mü, At “ad” (2 tane), Uyat, Orun/ Orn, Astıda, Asru (Doğrusu: Serv ü), Ayamay (2. örnekte doğrusu: Ayama), Asra, Uçmak “uçmak, behişt, cennet”, Uçmak “hareket ve ızdırıp; uçmak”, İndedi, Arğadal, Êmgek “zahmet, meşakkat; hizmet karşılığı”, Êrmes (Doğrusu: Êtmes), Örtep (2 tane: 1. ve 3. örnek), Ulus, Êvrüley, Ok “ok”/ Barğalı, Ok “hemen, derhâl, çabucak; işte o; aynen, tıpkı; ancak, yalnız, fakat” (2 tane: 2. ve 3. örnek), Asıg, İpra/ Opra (Örnekte: Opramağan), Ügülgen (Örnekte: Ügülüp), Uçkun, Öy, Uy, Êrn (2. örnek), Êrk, Arman (1. örnek), Otun, Akızdınğ, Uçradı (Örnekte: Uçradım), Bat, Burun (2 tane), Başak (1. örnek), Bortak/ Bortağ (2. örnek), Barça, Bardur, Tüş “düş, rüya” (2 tane), Tamuğ, Têşik/ Têşük, Tınç (1. örnek), Tohta (Örnekte: Tohtamayın), Taş “dış, dışarı”, Tağ, Tanğ “şasma, şasıрма; şasırtıcı”, Tım (1. örnek), Têlbe, Tanuğ/ Tanuk, Tıyıp (Doğrusu: N’êtıp), Têr, Tün, Tözmegey, Têlmürüp (1. örnek), Têlmürüp (2. örnekte: Têlmürdüm), Tındı, Tümen (2 tane), Tünğül (1. örnekte: Tünğülgen), Talpınma, Töküz (2. örnek), Tammadı, Tırnağ, Tirgüzdi, Til, Tofrağ, Çüçük (2. örnek), Çomup (Örnekte: Çom), Çın, Çırmaştı, Çakın (2 tane), Çürük, Hale, Dêgley/ Tegle, Sungay, Sunup, Sıpğardı (Örnekte: Sıpğarıp), Sızdı “resmetti, çizdi; yazdı”, Süngek (2. örnek), Kuvanma, Kayan, Kaşıda, Kıyat ve Konğrat (1. örnek),

Ḳıya, Ḳorḳuş (Örnekte: Ḳorḳuşı), Ḳozğanur/ Ḳozğalur, Ḳoldadı (Örnekte: Ḳoldadıñ), Ḳutḳar, Ḳanı, Ḳılık/ Ḳılığ, Ḳuyı (2 tane), Kèyin (3 tane), Köp, Kāc, Mōngreşip, Muz, Munğluğ, Nağu (2. örnek), Nège, Narı, Yaş “tıfıl, küçük çocuk” (3. örnek), Yaḳmadı, Yaḳtı (Örnekte: Yaḳmağıl), Yarmaḳ (1. örnek), Yaruḳ/ Yaruğ (2 tane: 2. ve 3. örnek, 2. örnekte: Yaruğluḳ), Yañlıg, Yalın “şule, alev, yalın, yalım; şimşek, yıldırım” (1. örnek, Doğrusu: Ot), Yamğur, Yiberdi (2. örnekte: Yiberip), Yarlıg/ Yarlıḳ “emir, yarlık, ferman”, Yoḳ mu, Yalbarıp, Yandaşıp, Ya, Yükünmek, Gezek (2. örnek).

• AŞ’de verilen örnek doğru olduğu hâlde bu sözlükte örneklerin yanlış biçimde verildiği hususlar bulunmaktadır:

→ Tansuḳ “her şeyin en iyisi, âlâ, enfes”.

Maḥzen[ü’l-*Esrār*]-ı Mîr Ḥaydar [Têlbe]’den:

Onda ki bu dāyire êrdi nihāl

Ortaḡa kêtürdi bu tansuḳ mişāl

Örneğin doğru biçim:

Anda ki bu dāyire urdi ḥayāl

Ortaḡa kêltürdi bu tansuḳ mişāl

→ Dêgeç “[söyleyince, deyince]”.

Dêgeç ebced başığa êvrülürler

Ḳamer birle koyuṣ ya‘nî eb ü ced

Örneğin doğru biçim:

[*Fevāyidü’l-Kiber*’den:]

Dêgeç ebced başığa êvrülürler

Ḳamer birle kuyaṣ ya‘nî ced ü eb

→ Şüdrün “şebnem, çiy”.

Eşkdin kirpik üzre ol ḥaṭ içün

Yağdurup sizğa şüdrün yığladı

Örneğin doğru biçim:

[*Nevādirü’ş-Şebāb*’dan:]

Eşkdin kirpik üze ol ḥaṭ üçün

Yağdurup sebzeğa şüdrün yığlay

→ Yazğur “suçlamak, itham etmek”.

Ol perī, közdin çü mahfīdür hemīşe veh nêvçün

İstep anı tapmasa mencün könğülñi yazğuray

Örneğin doğru biçim:

[*Ġarāyibü 'ş-Şıgar'*dan:]

Ol perī, közdin çü mahfīdür hemīşe veh nêçe

İstep anı tapmasa mencün könğülñi yazğuray

• AŞ'de verilen örnekte yanlışlar bulunduğu hâlde bu sözlükte düzeltilerek doğru biçimde verilen hususlar var:

→ Devāc “yorgan döşeğin sarıldığı bohça, çarşaf; yorgan; sedir örtüsü; saltanat esbabı”.

[*Vaşlet-nāme*'de] Şeyh 'Atṭār'dan:

Bā devāc u tāc u şemşīr ü kemer

Key şevī der ma'rifet şāhib-naẓar (AŞ: şevēd)

→ Südre “sürü!, sürükle!”.

[*Fevāyidü'l-Kiber*'den:]

Südre ol (AŞ: her) yan ey Nevāyī özni mühlik ẓa'f (AŞ: derd) ile

Şāyed étkey raḥm ol kātil bu ḥālīñgñi körüp (AŞ: çü)

→ Mênğzetti “benzetti”.

[*Luṭfī*'den:]

Kim kaşīñgñi hilāla mênğzetti (AŞ: hilāl)

Anı 'aşk ehli kec-naẓar dēdiler

→ Muñğ “bela; mihnet, bun; [üzüntü, keder]”.

[*Ġarāyibü 'ş-Şıgar'*dan:]

Ērür tenimdağı (AŞ: tenimdeki) yüz dağ birle munğluğ (AŞ: munğluğ) cān

Gedā ki tonığa her sarı salsa peyvendī

→ Yētilip “olgunlaşmış; yetişilmiş, erişilmiş, ulaşılmış”.

[*Fevāyidü'l-Kiber*'den:]

Hūrī ki mēning cānıma āfet yētiliptür (AŞ: Şūḥī)

Ṭbā kēbi ḳad birle ḳıyāmet yētiliptür (Bu mısra AŞ'de yok)

• Örneklerde AŞ kaynaklı yanlışlar bulunmaktadır:

→ Ērtek “eski, önceki”.

Her tañg êrte çekse gerdûn şubh tîgin kaşdîma
Tañg êmes kim bardur ol düşmenler içre êrteğim
Örneğin doğru biçim:

[*Fevāyidü'l-Kiber*'den:]

Her tañg êrte çekse gerdûn şubh tîgin katlıma
Tañg êmes kim bardur ol düşmenler içre êrteğim
→ Êrn “dudak”.

Nevāyî'den:

Yâr êrni bile kılmañgız ey kând u şeker lâf
Çün âb-ı hayât utğanıp andın yaşunuptur
Örneğin doğru biçim:

Mevlânâ Luţfî'den:

Yâr êrni bile urmañgız ey kând u şeker lâf
Çün âb-ı hayât uftanıp andın yaşunuptur
→ Açırğandı “mazlum hususunda zalimi kınamak ve kahretmek”.

[*Mağzenü'l-Esrâr-ı Mîr*] Haydar [Têlbe]'den:

Ol dem açırğandı bir ehl-i kabûl

Kim bu kişiler êrür êrkin fuzûl

Örneğin doğru biçim:

Ol dem açırğandı anğa bir fuzûl

Kim bu kişiler êrür ehl-i kabûl

→ Alţayı “kızıl tilki derisinden kürk, cılıkava”.

Bedāyi'ü'l-Vasaf'tan:

Rüşen eyler şu'le üstidin körüngey dūdını

Dil-berim êgnide alţayı bile başıda kiş

Örneğin doğru biçim:

Nevādirü's-Sebāb'dan

Rüşen eyler şu'le üstidin körüngey dūdını

Meh-veşim êgnide alţayı bile başıda kiş

→ Ülüş “parça, kısım”.

Nevāyî'den:

Sêndin eger tilense gül hüsn ülüşi ‘aceb degül

Bay kişilerğa çäre yok ārī gedā su'ālıdın

Örneğin doğru biçim:

Mevlānā Luṭfī'den:

Sızdın eger tilense gül hüsñ ülüşi 'aceb degül

Bay kişilerğa çäre yok ārī cığay su'ālıdın

→ Bahşı "Türkistān şahlarının hiç Farsça bilmeyen kâtipleri".

Sart'ğa ger-çi bu barur bahşılar

Türk ile hem yahşı barur bahşılar

Örneğin doğru biçim:

[*Hayretü'l-Ebrār*'den:]

Sart'ka ger-çi bu barur yahşılar

Türk ile hem yahşı barur bahşılar

→ Bürkedi "örttü, bürüdü".

Bâğ etrâfıda ağzıñgdın kızarıp sarğarıp

Ġunça zengārı libāsı birle başın bürkedi

Örneğin doğru biçim:

[*Fevāyidü'l-Kiber*'den:]

Bâğ ara hat içre ağzıñgdın kızarıp sarğarıp

Ġunça zengārı libāsı birle başın bürkedi

→ Talaç "eğri göz".

Nergis ol köz dēk ēmes ey bāğ-bān bak közüñg aç

Nē üçün kim bu biri kıymaç érür ol bir talaç

Örneğin doğru biçim:

[*Nevādirü's-Sebāb*'den:]

Nergis ol köz dēk ēmes ey bāğ-bān bakıp köz aç

Nē üçün kim ol biri kıymaç érür bu bir talaç

→ Dēgil "[söyle!, de!]" (AŞ'de Hav maddesinde).

Sedd-i İskenderi'den:

Dēgil hav bile könġli dēk boldı taş

Ki andın ēmes muṭlakā şu'le fāş

Örneğin doğru biçim:

Dēgil hūblar könġli dēk boldı taş

Bay kişilerğa çäre yok ārī gedā su’ālдын

Örneğin doğru biçim:

Mevlānā Luṭfī’den:

Sızdin eger tilense gül hūsn ülüşi ‘aceb degül

Bay kişilerğa çäre yok ārī cıgay su’ālдын

→ Bahşı “Türkistān şahlarının hiç Farsça bilmeyen kâtipleri”.

Sart’ğa ger-çi bu barur bahşılar

Türk ile hem yahşı barur bahşılar

Örneğin doğru biçim:

[*Hayretü’l-Ebrār*’den:]

Sart’ka ger-çi bu barur yahşılar

Türk ile hem yahşı barur bahşılar

→ Bürkedi “örttü, bürüdü”.

Bāğ etrāfıda ağzıngdın kızarıp sarğarıp

Ġunça zengārı libāsi birle başın bürkedi

Örneğin doğru biçim:

[*Fevāyidü’l-Kiber*’den:]

Bāğ ara hat içre ağzıngdın kızarıp sarğarıp

Ġunça zengārı libāsi birle başın bürkedi

→ Talaç “eğri göz”.

Nergis ol köz dēk ēmes ey bāğ-bān bak közüng aç

Nē üçün kim bu biri kıymaç érür ol bir talaç

Örneğin doğru biçim:

[*Nevādirü’s-Şebāb*’den:]

Nergis ol köz dēk ēmes ey bāğ-bān bakıp köz aç

Nē üçün kim ol biri kıymaç érür bu bir talaç

→ Dēgil “[söyle!, de!]” (AŞ’de Hav maddesinde).

Sedd-i İskenderi’den:

Dēgil hav bile könqli dēk boldı taş

Ki andın ēmes muṭlakā şu‘le fāş

Örneğin doğru biçim:

Dēgil hūblar könqli dēk boldı taş

Ki andın èmes muṭlakā şu'le fāş

→ Sıgnaḳ “[Türkistān'da bir şehir adı]”; [Sıgnaḳı (سیغناقی)]

‘Çığatay’da Bābüri yazısı gibi bir tür yazı”.

Hüblar ḥaṭṭı naşībiṅg bolmasa Bābür nè taṅg

Bābüri ḥaṭṭı èmesdür ḥaṭṭ-ı Sıgnaḳı murur

Örneğin doğru biçim:

[Bābür Mīrzā'dan:]

Türkler ḥaṭṭı naşībiṅg bolmasa Bābür nè taṅg

Bābüri ḥaṭṭı èmesdür ḥaṭṭ-ı Sıgnaḳı durur

→ Sordikler “soru sorsunlar”.

Şām-ı hicrānım vişāl ehliḡa bī-ḥad kışadur

Anı sordikler Nevāyī dīde-yi giryānıdın

Örneğin doğru biçim:

[Nevādirū 'ş-Şebāb'dan:]

Şām-ı hicrānım vişāl ehliḡa bī-ḥad kışkadur

Anı sordikler Nevāyī dīde-yi bī-ḥ'ābıdın

→ Yarmak “akçe”.

Çü söz taptı nihāyet tökti yarmaḡ

Te'emmülsiz nēcük kim taḡ u tofraḡ

Cānnı yarmakḡa sattı ḥ'āce-yi hüsn

Kim bu sevdānı tācir étkey ü bes

Örneklerin doğru biçim:

[Ferhād u Şīrīn'den:]

Çü söz taptı nihāyet tökti yarmak

Te'emmülsiz nēcük kim taş u tofraḡ

[Seb 'a-yı Seyyāre'den:]

Cānnı yarmakḡa sattı ḥ'āce-yi has

Kim bu sevdānı tācir étkey ü bes

→ Yavumas “yaklaşmaz, yakınlaşmaz”.

Çü yār könḡlide bolsam, belā maṅga yavumas

Bu vechdin ki tēmürdin bolup turur vatanım

Örneğin doğru biçim:

[*Fevāyidü'l-Kiber*'den:]

Çü yâr könglide bolsam, belâ manğa yavumas

Bu vechdîn ki têmürdîn bolur hişâr manğa

• Göndermelerde AŞ kaynaklı yanlışlar bulunmaktadır (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi): Altayî: *Bedāyi'ü'l-Vasaf*'tan (Doğrusu: *Nevādirü'ş-Şebāb*'dan), Aŋgdıp/ Andıp: *Ġarāyibü'ş-Şıġar*'dan (Doğrusu: *Fevāyidü'l-Kiber*'den), Ötleş: *Nevādirü'ş-Şebāb*'dan (Doğrusu: *Fevāyidü'l-Kiber*'den), İdiş: *Bedāyi'ü'l-Vasaf*'tan (Doğrusu: *Nevādirü'ş-Şebāb*'dan), Bayġazı/ Bayġızı: Nevāyî'den (Doğrusu: Luţfî'den), Torġu: *Ġarāyibü'ş-Şıġar*'dan (Doğrusu: ?), Tamur: Nevāyî'den (Doğrusu: Luţfî'den).

• Ferāġî'nin sözlüğü ile örtüşen hususlar bulunmaktadır. Bu hususlar Ferāġî'nin, *Miftāhu'l-Luġat* adlı eserini yazarken, bu eserden yararlandığını göstermektedir:

→ Sümürmek (Ferāġî'de maddenin anlamı ve örneği doğru biçimde Sümür maddesinde verilmiştir).

→ Yalın “şule, alev, yalın, yalım; şimşek, yıldırım” (1. örnekte doğrusu: Ot) (Ferāġî'de aynı örnek düzeltilerek Yaşur maddesinde verilmiştir).

→ Yarlıġ/ Yarlık “emir, yarlık, ferman” (Ferāġî'de aynı örnek Yarlıġ maddesinde verilmiştir).

→ Yurun (Ferāġî'de aynı örnek verilmiştir).

→ Yandaşıp (Ferāġî'de aynı örnek Yandaş maddesinde verilmiştir).

2.7. Yanlış Maddeler ve Örnekler

• Aynı örneğin verildiği farklı maddelerde gönderme açısından uyumsuzluklar bulunmaktadır (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi): Ėgeçi/ Egeçi (Şiir)/ Aġa (Nevāyî'den).

• Göndermelerde yanlışlar bulunmaktadır (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi): Ėrn: Nevāyî'den (AŞ: Luţfî'den, Doğrusu: Luţfî'den), Aġa: Nevāyî'den (AŞ: Luţfî'den, Doğrusu: ?), Eşkek/ Ėşkek: Nevāyî'den (AŞ: Luţfî'den, Doğrusu: ?), Ilmadı/ Barıda: Nevāyî'den (AŞ: ‘Ubeyd Ĥan’dan, Doğrusu: ‘Ubeyd Ĥan’dan), Ėŋġ: Nevāyî'den (AŞ: Luţfî'den, Doğrusu: Luţfî'den), Uzala: Nevāyî'den (AŞ: Luţfî'den, Doğrusu: ?).

Luṭfī'den), Ülüs: Nevāyī'den (AŞ: Luṭfī'den, Doğrusu: Luṭfī'den), Tuvağ: *Leylī vü Mecnūn*'dan (AŞ: *Seb'a-yı Seyyāre*'den, Doğrusu: *Seb'a-yı Seyyāre*'den), Tul: Ḥaydar'dan (AŞ: *Ḥayretü'l-Ebrār*'dan, Doğrusu: *Ḥayretü'l-Ebrār*'dan), Tal: Nevāyī'den (AŞ: Luṭfī'den, Doğrusu: Luṭfī'den), Toymağur: Nevāyī'den (AŞ: Luṭfī'den, Doğrusu: Luṭfī'den).

- Anlamsız bırakılan veya “anlamı meşhurdur” denilen maddeler vardır: Cerīb, Dêgeç, Dêgil, Dêgley/ Tegle, Sundı, Küçün, Mîrek, Yükünmek.

- Örnekleri verildiği hâlde maddenin verilmesinin unutulduğu hususlar vardır: Kıya, Kolsanğ, Kêngeşti, Köks, Munğayıban/ Munğrayıp, Mönğreşip, Mênğ, Yaruk/ Yaruğ.

- Anlamı verildiği hâlde maddenin verilmesinin unutulduğu hususlar vardır: Kez, Kêygülük, Minğ, Yêt “yetiş!, eriş!, ulaş!”, Yêt “yed!, yedeğinde götür!, at ve başka şeyleri tutup çek!”.

- Bu eserde; genellikle yanlış istinsah edilmiş nüshaların kullanılmasından doğan yanlış maddeler ve anlamlandırmalar, tanık olarak verilen örneklerde bulunan ve sağlam olmayan nüshaların kullanılmasından kaynaklanan yanlışlar gibi yanlışlar bulunmaktadır.

- Sözlükte yanlış veya yanlış ihtimali bulunan maddeler veya anlamlandırmalar bulunmaktadır. Bunlardan AŞ'de bulunanlar, AŞ'de doğru biçimde verilmiştir. Yanlışların bir kısmı, örneklerin yanlış okunmasından yahut sağlam olmayan nüshaların aktarılmasından kaynaklanmaktadır. Bu maddelerin bir kısmı, gölge (gerçekte bulunmayan hayalet) sözcüklerdir. Bir kısım maddeler ise ses bilgisi bakımından yanlış sözcüklerdir:

Abuşğa (Doğrusu: Abuşka),

Astı “ast, alt, aşağı” (Doğrusu: Astın “astta, altta, aşağıda”),

Ark (Doğrusu: Arık),

Emgenür (Doğrusu: Ėmgenür),

Ėrnes “etmez” (Doğrusu: “olmaz”),

Ėvrüley “dönerim” (Doğrusu: “döneyim”),

Utru “çok” (Doğrusu: “karşı”),

- İpra “eski” (Doğrusu: Opra “eski!, yıpra!, yıpran!”),
 Evke (Doğrusu: Erke/ Êrke),
 Êlgedi (Doğrusu: Êlgerdi),
 Unatğunça (Doğrusu: Unatğunça),
 Tavşalku (Doğrusu: Tavşalğu),
 Talğan (Doğrusu: Talkan),
 Tanğırğama “dinlememek, kabul etmemek” (Doğrusu: “tanlamamak, şaşırmamak”),
 Tuymatın (Doğrusu: Tuymayın),
 Toymatın (Doğrusu: Toymayın),
 Takmadı “yağmadı” (Doğrusu: Tammadı “damlamadı”),
 Conğ “hep; gemi” (Doğrusu: “barça denen gemi”),
 Çırap (Doğrusu: Çıdap),
 Çaray (Doğrusu: Çıray),
 Çık (Doğrusu: Çığ),
 Çarğ (جرغ) “ateş koru” (AŞ: جۇغ, Doğrusu: Çoğ),
 Çök “kirpi” (AŞ: /k/ ile: جۆك “bir kuşun adı; kırıpık”, Doğrusu: “bir kuş adı”),
 Çalaper (AŞ: چال, Doğrusu: Cul),
 Sêvğı (AŞ: سېۋىنچى, Doğrusu: Sêvinçi),
 Sungil (Doğrusu: Sunğıl),
 Sağınma “ekme!” (Doğrusu: “anma!”),
 Sağın “ekmek” (Doğrusu: “anmak”),
 Sağırğan (Doğrusu: Sakızğan),
 Sorğat (Doğrusu: Savğat/ Sovğat),
 Sıkadı (Doğrusu: Sıpkardı),
 Sıktadı (Doğrusu: Sıktattı),
 Sinğremek (kef’ler /k/ ile) (Doğrusu: ilk kef /g/ ile),
 Sordikler “soru sordular” (Doğrusu: “soru sorsunlar”),
 Sümürmek “içmek” (Doğrusu: “bir dikişte içmek, hepsini birden içmek, başına dikmek, sömürüp içmek”),
 Sonğğı uyğu (Doğrusu: Sonğğı uyku),

- Südetip (Doğrusu: Südretip),
Tağay/ Tağayı (Doğrusu: Tağayı),
Ġazırçı (Doğrusu: Ġazarçı),
Ġardāş (Doğrusu: Ġarvāş),
Ġarı “نرسٲ” (Doğrusu: “kol (نست)”),
Ġanap “anlamak” (Doğrusu: Ġanap “kanayıp”; Ġanmak “anlamak”),
Ġavķunçı (Doğrusu: Ġavķunçı),
ĠıŖġa (Doğrusu: ĠıŖķa),
Ġoriya “kor” (Doğrusu: “korunmuş yer”),
Ġurķaldı “buyurdu” (Doğrusu: “büyüdü, kocadı, kocaldı”),
Ġorķan (Doğrusu: Ġozģalan),
Ġorģadı (Doğrusu: Ġozģadı),
Ġuyķar (Doğrusu: Ġutķar),
Kevkev (Doğrusu: Kevürge),
Kenģeş/ Kenģeç (Doğrusu: Kênģeş/ Kênģeç),
Köpelek (/g/’ler ile) (Doğrusu: /k/’ler ile),
کوجوک (/g/ ve /ç/ ile) (AŞ: ilk kef /g/ ile, ikinci kef /k/ ile, /c/ ile:
کوجوک, Doğrusu: Küçlük),
Gönedi (AŞ: /g/ ile: گوناندى, Doğrusu: Könendi),
Mêçegin (AŞ: /k/ ve /c/ ile: میکچين, Doğrusu: Mëgecin),
Müçük (Doğrusu: Müçek),
Mütik “kaş” (Doğrusu: Müşek “fişek”),
Tuyķun (Doğrusu: Tuyģun),
بدلتاش (Doğrusu: Yada taşı),
Yarut “aydınlandı, ışıkladı, ışıldı, parladı” (Doğrusu: Yarup/
YaruŖtı),
Yaşurun “gizleyin!, saklayın!” (Doğrusu: “gizli, saklı”),
يانک-پنک (Doğrusu: Ġnġ),
Yazģur “yüz çevirme” (Doğrusu: “suçlamak, itham etmek”),
Yarģan (AŞ: Yarģaġ, Doğrusu: Yarģaķ/ Yarģaġ),
Yëmrür (Doğrusu: Yëmrülür),
Yerlik “emir, yarlık, ferman” (Doğrusu: Yarlık),

Yênîl “ağır” (Doğrusu: “hafif, yeğni”),
 Yumran “görmüş” (Doğrusu: “kör sıçan”),
 Yuyay (Doğrusu: Yuğay).

● Örneklerin yanlış okunuşundan veya anlaşılmasından ortaya çıkan yanlış maddeler veya anlamlandırmalar bulunmaktadır. Örneğin etkisinde yanlış anlamlandırılan maddeler, yazar tarafından kullanılmış sağlam olmayan nüshada geçen yanlış sözcüğün cümlede kazandığı anlama göre anlamlandırılmasından ileri gelen yanlış hususlardır:

→ Astı “ast, alt, aşağı”.

Noқта-yı hālîng nêdin şîrîn lebiñg üstidedür
 Noқта çün astı bolur her қайда kim yazılsa leb
 Madde ve örneğin doğru biçimi:

Astın “astta, altta, aşağıda”.

[*Ġarāyibü’ş-Şığar*’den:]

Noқта-yı hālîng nêdin şîrîn lebiñg üstidedür
 Noқта çün astın bolur her қайда kim yazılsa leb
 → Êrmes “etmez”.

Zahmıñ köñlüm otıǵa merhem êrmes nef‘ kim
Bâdedin mamuqǵa mamuqđın tüşer merhemǵa ot
 Madde ve örneğin doğru biçimi:

Êrmes “olmaz”.

[*Fevāyidü’l-Kiber*’den:]

Zahmıñ köñlüm otıǵa merhem êtmes nef‘ kim
Yaradın mamuqǵa mamuqđın tüşer merhemǵa ot

● Sözlükte verilen örneklerdeki yanlışlar, genellikle örneklerin yanlış okunmasından yahut sağlam olmayan nüshaların kullanılmasından ileri gelmektedir. Bunlardan AŞ’de bulunanlar, AŞ’de doğru biçimde verilmiştir:

→ Uǵan “Tanrı”.

Bu kün yüz şükr kim kıldı Uǵan’ım
Seni miñg onça kim bardur gümānım
 Örneğin doğru biçim:

[*Ferhād u Şîrîn*'den:]

Bu kün yüz şükr kim kıldı Uğan'ım

Sèni minğ ança kim bolğay gümanım

→ Êrk “ihtiyar, irade, seçme hakkı”.

Ölmeğimni bakma hicrânıngğa ey sultân-ı hüsn

Qatl hükmin kılsa şeh nè êrki bar cellâdnıng

Örneğin doğru biçim:

[*Ğarāyibü 'ş-Sığar*'dan:]

Ölmeğimni yakma hicrânıngğa ey sultân-ı hüsn

Qatl hükmin kılsa şeh nè êrki bar cellâdnıng

→ Ilmadı “dikkate almamak, göz önünde bulundurmamak; iltifat etmemek”/ Barıda “var iken”.

Nevâyî'den

Gül sarı kılman nazar zîbâ cemâlınğ barıda

Közge ılmay servni nâzük nihâlınğ barıda

Örneğin doğru biçim:

‘Ubeyd Han’dan:

Gül sarı kılman nazar zîbâ cemâlınğ barıda

Közge ılman servni nâzük nihâlınğ barıda

→ Uçradı “uğradı, karşılaştı”.

Pend eşitmey körüp anı yüz belâğa uçradıng

Közlerim çıksun ki yüz munça sezâ kemdür maŋga

Örneğin doğru biçim:

[*Bedāyi 'ü'l-Vasaf*'tan:]

Pend eşitmey körüp anı yüz belâğa uçradım

Közlerim çıksun ki yüz munça sezâ kemdür maŋga

→ Bêlgülük “bilinen, belli; meşhur, ünlü; [damgalı, işaretli]”.

‘Aşk otıdın kulluğınğ dağnı koydum köksüme

Özni bu nev‘ eyledim êl içre âhır bêlgülük

Örneğin doğru biçim:

[*Ğarāyibü 'ş-Sığar*'dan:]

‘Aşk otıdın kulluğınğ dağnı koydum köksüme

Özni bu nev‘ eyledim ‘aşk ehli içre bēlgülük

→ Tapuk “hizmet”.

Kul oldı maṅṅlayıda dağ körgüzüp ihsān

Vefāsı bezmide bes kim Nevāyī etti tapuk

Örneğin doğru biçim:

[*Fevāyidü’l-Kiber*’den:]

Kul oldı maṅṅlayıda dağ köp körüp ihsān

Vefāsı bezmide bes kim Nevāyī etti tapuk

→ Taṅgıp “bağlamak, sarmak”.

[*Gül ü Nevruz-ı*] Luṭfī’den:

Kēlip seyyāhlar dīn ēldin ēlge

Taṅgıp himmet kolın merdāne bēlge

Örneğin doğru biçim:

Kēzip seyyāhlar dēk ēldin ēlge

Taṅgıp himmet kurın merdāne bēlge

→ [Muṅgayıban/ Muṅgrayıp “üzülmek, kederlenmek”.]

Körüp qaşıda muḥiblerni cem‘ ü mēn müz-d-ver

Muṅganıban buzulur ḥātır-ı perīşānım

Örneğin doğru biçim:

[*Ġarāyibü’ş-Şığar*’dan:]

Körüp qaşıda muḥiblerni cem‘ ü mēn merdūd

Muṅgayıban buzulur ḥātır-ı perīşānım

→ [Mönğreşip “böğürmek”.]

Gāh vaşl iqbālınıṅ ğayr eyleridin şükr dēp

Geh firāk idbārınıṅ şiddetleridin mönğleyip

Örneğin doğru biçim:

[*Fevāyidü’l-Kiber*’den:]

Gāh vaşl iqbālınıṅ ‘işretleridin şükr dēp

Geh firāk idbārınıṅ şiddetleridin mönğreşip

• Örneklerin yanlış okunuşundan veya anlaşılmasından ortaya çıkan

doğru maddeler bulunmaktadır:

→ Asru “çok, fazla”.

Bütmedi gül-şen tavâfı birle könğlüm yarası

Bërmedi otumğa teskîn asru nezzâresi

Örneğin doğru biçimi:

[*Ġarāyibü 'ş-Sıgar'* dan:]

Bütmedi gül-şen tavâfı birle bağrım yarası

Bërmedi otumğa teskîn serv ü gül nezzâresi

→ Şımalıp “bir işe girişmek, kolu sıvamak”.

Ķanıma Ķol şımalıp tıĝni çekme ki Ķılur (AŞ kaynaklı yanlış)

Ķatlı pülâd Ķılıçdın burun ol sîm bilek

Örneğin doğru biçimi:

[*Ġarāyibü 'ş-Sıgar'* dan:]

Ķanıma Ķol şımal u tıĝni çekme ki Ķılur

Ķatlı pülâd Ķılıçdın burun ol sîm bilek

→ Ayamay “esirgememek; engellemek: [esirgemedenden]”.

[*Maḥzenü 'l-Esrār-ı*] Mîr Ḥaydar [*Têlbe*]’den:

Ḥayr êteĝine uzun Ķol tutunĝ

Mûr u melaḥdın ayamay sarĶutunĝ

Örneğin doğru biçimi:

Ḥayr êteĝine uzun tut Ķolunĝ

Mûr u melaḥdın ayama sarĶutunĝ

→ Tıyıp “menedip, önleyip, engelleyip”.

Felek vefâĝa ‘azâ tutĝan olsa ehl-i vefâ

Tirikni tıyıp yürüĝeyler cemâ‘at-ı meflûk

Örneğin doğru biçimi:

[*Fevāyidü 'l-Kiber*’den:]

Felek vefâĝa ‘azâ tutĶan olsa ehl-i vefâ

Tirik n’ètip yürüĝeyler cemâ‘at-ı meflûk

→ Tirkemek “engellemek; savmak”.

Ḥalāyık her nè Ķılsa tirkemek yok (AŞ kaynaklı yanlış)

Nè Ķılĝannı yaman Ķıldınĝ demek yok

Örneğin doğru biçimi:

[*Ferḥād u Şîrîn*’den:]

Halāyık her nê kılsa têrgemek yok

Nê kılğanı yaman kıldınğ demek yok

→ Calın “çakmak” (AŞ kaynaklı yanlış).

AŞ’de (ve ona uyan SG’de) verilen örnekte Çalın biçiminde geçen bu sözcük, Çakın olmalıdır.

→ Kökrek (/k/ ile) “ciğer; [göğüs]”.

Bî-ciger bolsam belâ tartarda êmdi mênî taŋg

Bardı közdin çün bağır pergâlesidin köregim (AŞ kaynaklı yanlış).

Örneğin doğru biçimi:

[Fevāyidü’l-Kiber’dan:]

Bî-ciger bolsam belâ tartarğa veh êmdi nê taŋg

Bardı közdin çün bağır pergâlesidin köp regim

→ Hürer “köpek ürümek, havlamak”.

Uyğunğa mâni‘ eger bolmasa ol kûy içre

Yügürüp itler ile kêçe taŋg atkunça hürer (AŞ kaynaklı yanlış).

Örneğin doğru biçimi:

[Nevādirü’ş-Şebāb’dan:]

Uyğunğa mâni‘ eger bolmasa ol kûy içre

Yügürüp itler ile kêçe taŋg atkunça hürey

→ Yalın “şule, alev, yalın, yalım; şimşek, yıldırım”.

‘Aşkdur cān perdeside rûşen êttim düstlar

Nêçe küygey-mên harîr içre yalınni yaşurup

Örneğin doğru biçimi:

[Ġarāyibü’ş-Şıġar’dan:]

‘Aşkdur cān perdeside rûşen êttim düstlar

Nêçe küygey-mên harîr içinde otni yaşurup

• Birbirine karıştırılmış veya örneği başka maddenin altında verilen maddeler vardır (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi):

→ Şüdrün “çiy, şebnem; Rumî şadırvan der” (Doğrusu: “çiy, şebnem”). Verilen “şadırvan” anlamı Çığ “çadır örtüsü” maddesi ile ilgili olmalıdır. Yani “çiy” anlamı Çığ maddesi ile karıştırılmış olmalıdır (AŞ kaynaklı karıştırılma).

- Kılmak (Örneği Kıl maddesi altında verilmiştir).
- Kolsanğ (Örneği Koldadı maddesi altında verilmiştir).
- Gezek (1. örneği Kuyı maddesi altında verilmiştir).
- Kèyin (1. örneği Gezek maddesi altında verilmiştir).
- Körege (Anlamı ve örneği Kürük maddesi altında verilmiştir).
- Körge (Anlamı ve örneği Kürük maddesi altında verilmiştir).
- Künğrenme (Beyitler birbirine karıştırılmıştır) (AŞ kaynaklı karıştırılma).

[*Nevādirü's-Şebāb*'den:]

Lāzım-ı 'aşk oldu hicrān, bolma 'āşık kimsege

Ėmdi kim bolduñg, taħammül eyleben [künğrenmegil]

[Her nè Hāk emri durur şükr ile kıl kim kılmak

Bendedin yahşı Ėmes h'āce işin] künğreniben

→ Küvenç (Beyitler birbirine karıştırılmıştır).

[*Naẓmu'l-Cevāhir*'den:]

Āfāk küvençi zāt-ı ferħundesı bil

[Eflāk çırağı rāy-ı rahşendesı bil

Cemşīd'ni haşmet içre şermendesı bil]

Dānişde Sikender'ni kemīn bendesı bil

- Yèvütkeđi (Anlamı Yètti/ Yitti maddesi altında verilmiştir) (AŞ kaynaklı karıştırılma).

→ Yèt “yetiş!, eriş!, ulaş!”; Yèt “yed!, yedeğinde götür!, at ve başka şeyleri tutup çek!” (Anlamları Yètilip maddesi altında verilmiştir).

• Çekimli biçimleri açısından madde başı ile örneklerin uyuşmadığı hususlar vardır (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi):

→ Ürgüder, Örnekteki biçim: Ürgürep (Doğrusu: Ürgüdep).

→ Ėvrülmek, Örnekteki biçim: Ėvrülgeli.

→ Öртеp, 2. örnekteki biçim: Örtedi.

→ Ipra/ Opra, Örnekteki biçim: Ipramağan (Doğrusu: Opramağan).

→ Ügülgen, Örnekteki biçim: Ügülüp.

→ İçkındı, Örnekteki biçim: İçkınp (AŞ kaynaklı uyuşmazlık).

→ Ėneldi, Örnekteki biçim: Ėneldim.

- Aşuk, Örnekteki biçim: Aşukmañg.
- Ircay, Örnekteki biçim: Ircaymadı.
- Anğdıp/ Andıp, Örnekteki biçim: Anğdıban (AŞ kaynaklı uyuşmazlık).
- Ilmadı, Örnekteki biçim: Ilman.
- Uçradı, Örnekteki biçim: Uçradım.
- Ornattı, Örnekteki biçim: Ornat.
- Buhsadı, Örnekteki biçim: Buhsap (AŞ kaynaklı uyuşmazlık).
- Tohta, Örnekteki biçim: Tohtamayın.
- Tamşımak, Örnekteki biçim: Tamşıy (AŞ kaynaklı uyuşmazlık).
- Têlmürüp, 2. örnekteki biçim: Têlmürdüm.
- Tünğül, 1. örnekteki biçim: Tünğülgen.
- Çomup, Örnekteki biçim: Çom.
- Çenedi, Örnekteki biçim: Çenemdim, Doğrusu: Çenesem (AŞ kaynaklı uyuşmazlık).
- Çüçürgenmek, Örnekteki biçim: Çüçürgenme (AŞ kaynaklı uyuşmazlık).
- Sıpkardı, Örnekteki biçim: Sıpkarıp.
- Sêskendi, 1. örnekteki biçim: Sêskenmek (AŞ kaynaklı uyuşmazlık).
- Sıktattı, Örnekteki biçim: Sıktatur-mên (AŞ kaynaklı uyuşmazlık).
- Sınukturdi, Örnekteki biçim: Sınuktursa (AŞ kaynaklı uyuşmazlık).
- Kâdadı, Örnekteki biçim: Kâdaman (AŞ kaynaklı uyuşmazlık).
- Kâladı, Örnekteki biçim: Kâlaydur-mên.
- Kıçışur, 2. örnekteki biçim: Kıçışsa.
- Kopardıñg, Örnekteki biçim: Kopardmak.
- Koldadı, Örnekteki biçim: Koldadıñg.
- Künğrenme, Örneklerdeki biçim: [Künğrenmegil] ve Künğreniben (AŞ kaynaklı uyuşmazlık).
- Küymendi, Örnekteki biçim: Küymenip.

→ Yakıtı, Örnekteki biçim: Yakmağıl.

→ Yazğur, Örnekteki biçim: Yazğuray (AŞ kaynaklı uyuşmazlık).

→ Yiberdi, 1. örnekteki biçim: Yiberding, 2. örnekteki biçim: Yiberip.

● Örneklerde adların çekim sırasında ünlüsünü düşürüp aldığı biçime göre ortaya çıkan maddeler bulunmaktadır:

→ Êrn “dudak”, Örnekteki biçim: Êrni [< Êrin-i].

● Örneklerde geçen çekimli biçimlerin yalın biçiminin madde başı olarak alınmasından doğan madde başı ile örneklerin uyuşmazlığı bulunan maddeler vardır:

→ Aylandı, Örnekteki biçim: Aylandurmak (AŞ kaynaklı uyuşmazlık).

→ İpra “eski”, Örnekteki biçim: İpranur (Doğrusu: Opranur).

→ Çüçük, 1. örnekteki biçim: Çüçüklük (AŞ kaynaklı uyuşmazlık).

→ Têrgemek, 2. örnekteki biçim: Têrgek (AŞ kaynaklı uyuşmazlık).

→ Zîlî “kilim, zili; küçük halı”, Örnekteki biçim: Zîlûçe (AŞ kaynaklı uyuşmazlık).

→ Kôrkuş “korku”, Örnekteki biçim: Kôrkuştı.

→ Munğ, Örnekteki biçim: Munğluğ (AŞ kaynaklı uyuşmazlık).

→ Yaruğ/ Yaruğ, 1. örnekteki biçim: Yaruğlık (AŞ kaynaklı uyuşmazlık), 2. örnekteki biçim: Yaruğluk.

→ Yurun. Örnekteki biçim: Yurunluk.

● Örneklerde geçen çekimli biçimler madde başı olarak alınırken yalın biçimine göre anlamlandırılan hususlar vardır (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi):

→ Astıda “ast, alt, aşağı”.

→ Allı “ön; yan, taraf” (AŞ kaynaklı yanlış).

→ Aya mên “ay, kamer”. Doğru biçim: Ay “ay, kamer”.

→ Tapğaŋa “bulmak”. Doğru biçim: “bulmak için; bulana”.

● Örneklerde geçen çekimli biçimlerin madde başı olarak alınmasından doğan yanlışlar vardır:

→ ایرنک “dudak”. Doğru biçim: Ėrin “dudak” (AŞ: ایرنک “dudağın”).

• Eylemler bazen kök veya emir biçimleriyle sözlükte yer alır. Örneklerde geçen çekimli eylemlerin kökünü tespit ederken yanlışlar yapılmıştır:

→ İpra “eski”. Örnekteki biçim: İpranur (Doğrusu: Opranur).

• Örneklerde geçen biçimlerin diğer kelimelerle birlikte veya cümlede kazandığı anlama göre anlamlandırılan maddeler vardır:

→ Kılmaq “özür dilemek; nikâhla kız isteyip almak” (AŞ Kaynaklı anlam, Doğrusu: “dilemek, istemek”).

[*Leylî vü Mecnûn*’dan:]

Çün haclesi sarı köz salıp-sên

Kılmaqça kızını söz salıp-sên

→ Bordağan “yumurtaya yatan tavuk” (AŞ: “yumurta basan tavuk”, SG: “semiren, semizleyen”, Doğrusu: “semirten, semizleten”).

[*Sedd-i İskenderî*’den:]

Ketekde kalıp bordağan mâkiyân

Nê ma’lûmı uçmaqça sūd u ziyân

• Tekrarlanmış hususlar bulunmaktadır:

→ Tekrarlanmış maddeler bulunmaktadır (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi): Uyat, Örtöp, Asra, Oğ “ok”, Oğ “hemen, derhâl, çabucak; işte o; aynen, tıpkı; ancak, yalnız, fakat”, Uruk, Örgenür, Abuşğa/ Abuşka, Abağa, Ênğek, Uy, Êger, Eteke, Öçkü, Ayakçı, Ağa, İni, Êneke, Inak, Altayı, Bêbek, Bêke, Bêkeç, Bôri, Bôdene, Bürgüt, But, Buğu, Pota/ Bota, Tuş, Tüş “düş, rüya”, Tüş “aşağıya in!, düş!”, Tüz “düz, doğru”, Töz, Teyin, Tiz, Tapuğçı, Tavuşkan, Tiş, Çın, Çupçuk, Çurpa, Cevâne, Dedek, Delâl, Dêk, -Ra/ -Re (-Radîng/ -Redîng/ -Rap/ -Rep), Sağak, Sağızgan, Sayı, Êgeç, Singil/ Singli, Sünğek, -Ğına/ [-Kına], Kaban, Karağ, Kuğan/ Kutan, Kônğ, Koy “koyun”, Kerek, Köks, Kökre, Kökeltaş, -Lik, Maral, Mâğ, Mañğlay, Mêgecin, Mênğ, Müşek, Yaş “tıfıl, küçük çocuk”, Yat, Yatlık, Yanğag, Yığı, Gezek.

→ Bazen tekrarlanan örneksiz bir maddeye tekrarında örnek verilmiştir (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi): Uyat, Asra, Oğ “ok”, Ênğek, Uy, Êrin (Êrn maddesinde), Êger, Ayakçı, Ağa, Altayı, Bèbek, Bèke, Bèkeç, Børi, Børgüt, Pota/ Bota, Tüz “düz, doğru”, Tiş, Çın, Çupçuk, Cevâne, Dedek, Sağak, Sünğek, -Ğına/ [-Kına], Kğarağ, Kğutan/ Kğutan, Kerek, Kòks, Kòkrek, Kòkeltaş, -Lik, Māğ, Mağlay, Mèng, Yaş “tıfıl, küçük çocuk”, Yat, Yığı.

→ Bazen tekrarlanan anlamsız bir maddeye tekrarında anlam verilmiştir: Dèk.

→ Bazen tekrarlanan bir maddeye öncekinden farklı örnekler verilmiştir: Öртеp, Tüş “düş, rüya”, Dèk, Sayı.

→ Bazen tekrarlanan bir maddede veya anlamlandırmada farklılıklar ve düzeltmeler görülmektedir: Asra “yap!”/ Asra “koru!, sakla!” (Doğrusu: “koru!, sakla!”), Oğ “hemen, derhâl, çabucak; nakit”/ Oğ “hemen, derhâl, çabucak; işte o; aynen, tıpkı; ancak, yalnız, fakat” (“nakit” AŞ kaynaklı anlam), Inağ “ثابت و مقرر”/ Inağ “نايب و مقرب: naip ve yakın dost” (Doğrusu: “naip ve yakın dost”), Oşuk/ Aşuk, Bozcın/ Borcın “dişi ceylan” (Bozcın AŞ kaynaklı biçim) (Doğrusu: Borcın), Pota/ Bota, Tavşalğan “nefes nefese kalmak”/ Tavşalur “yorulur, zebun olur, güçsüz düşer”, Tile-mèn “ben dile, ben lisana; dilemem, istemem; keserim, dilerim”/ Tilemen “dilemem, istemem” (Kafiye gereği: Tile-mèn < Tilemen), Çaplık (چابلق)/ Çapan (چپان) (Doğrusu: Çapan), Çakır ve kanat/ Çakır kanat (Doğrusu: Çakır kanat), Çalı/ Çal (Doğrusu: Çal), Hubla (خوبلا) “çakmak”/ Hav “kav” (AŞ kaynaklı biçim) (Doğrusu: Hav “kav”), Sinğil/ Sinğli (Tekrarı: /k/ ile) (Doğrusu: /g/ ile), Māk/ Māğ (Doğrusu: Māğ), Yıkı/ Yığı (Doğrusu: Yığı).

→ Bazen tekrarlanan bir maddenin örneğinde farklılıklar ve düzeltmeler görülmektedir:

Oğ “hemen, derhâl, çabucak; işte o; aynen, tıpkı; ancak, yalnız, fakat”.

Tā tirik-mèn ‘aşk harfıdır tilimde ey refîk

Ölsem anı oğ mezārum taşığa merkūm kıl

Maddenin tekrarı:

Oķ “hemen, derhâl, çabucak”.

Tâ tirik-mên ‘aşk ħarfıdır tilimde ey refîķ

Ölsem onı oķ mezârım taşığa merķûm kıl

Örneğin doğru biçimi:

[*Ġarāyibü ’s-Şıġar* dan:]

Tâ tirik-mên ‘aşkı ħarfıdır ıçimde ey refîķ

Ölsem anı oķ mezârım taşıda merķûm kıl

• Farklı maddelere aynı örneğin verildiği hususlar vardır: İt/ İt/ İt “it, köpek; yit!, kaybol!; it!”, Êkin/ Mu/ Mü, Êgeçi/ Egeçi/ Ağa, İlķı/ İlġı/ İlķı/ İlġı “at sürüsü, yılķı; yıllık, yılķı”, Tüz “sazı kur!; şarkı düz!, ahenk yap!”/ Ayakçı/ Toķuz (2. örnek), Aya mên/ Aya-mên/ Aya-mên “ben aya, ben kamere; esirgemem; söylerim”, Oķ “ok”/ Barġalı, Ilmadı (Örnekte: Ilman)/ Barıda, Tutaş/ Yaş (2. örnek) “tıfıl, küçük çocuk; ıslak, yaş; gözyaşı”, Tanġ êmes/ Nutuķçı, Tile mên/ Tile-mên/ Tile-mên “ben dile, ben lisana; dilemem, istemem; keserim, dilerim”, Tênġ/ Têgmes, Baġşı/ Sart, Tınç (2. örnek)/ Saġınç, Sinġremek/ Ênġremek, Coçun/ Coçın/ Yoçın, Talaç/ Kıymaç, Allı/ Köl, Dêk (1. örnek)/ Yada taş, Sünġek (1. örnek)/ Yıġı (2. örnek), Ölenġ “şarkı, türkû”/ Çenge/ Çenge (3. örnek).

• Bazen farklı maddelere verilen aynı örnekte de farklılıklar ve düzeltmeler görölmektedir: Oķ “ok”/ Barġalı, Tutaş/ Yaş (2. örnek) “tıfıl, küçük çocuk; ıslak, yaş; gözyaşı”, Tanġ êmes/ Nutuķçı, Baġşı/ Sart, Talaç/ Kıymaç, Allı/ Köl, Dêk (1. örnek)/ Yada taş, Sünġek (1. örnek)/ Yıġı (2. örnek).

2.8. Ses Bilgisi Yanlıları

• Ses bilgisi bakımından madde başı ile örneklerin uyuşmadığı hususlar vardır.

→ Mamuķ. Örnekteki biçim: Mamuġ.

→ Yay. Örnekteki biçim: Ya.

• Bu sözlükte ses bilgisi bakımından eserlerine başvuru dönemin Çaġatay Türkçesinin genel özelliklerine ya da örneklerin alındığı eserlerin sağlam nüshalarında geçen biçimlerine uygun olmayan maddeler bulunmaktadır. Bu durumlarda; sözlükteki biçimler korunmakla birlikte,

eserlerde geçen biçimleri de madde başı olarak eklenmiştir. Örneklerdeki biçimler ise alındığı eserlerdeki biçimlere uygun olacak şekilde düzeltilerek verilmiştir (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi):

Abuşğa (Doğrusu: Abuşka),

Arķ (Doğrusu: Arık),

İlgı “at sürüsü, yıldı” (Doğrusu: İlkı),

Oşuk (Doğrusu: Aşuk),

İpra (Doğrusu: Opra),

Emgenür (Doğrusu: Êmgenür),

Egeçi (Doğrusu: Êgeçi),

Erke (Doğrusu: Êrke),

Eşkek (Doğrusu: Êşkek),

Andıp (Doğrusu: Anğdıp),

Eye (Doğrusu: Êye),

Buzdığan (Doğrusu: Buzduğan),

Bosaķa (Doğrusu: Bosağa),

Bayğazı (Doğrusu: Bayğızı),

Pota (Doğrusu: Bota),

Tepengü (Doğrusu: Tèpengü),

Tèşik (Doğrusu: Töşük),

Taraŋġu (Doğrusu: Taraŋgu),

Terek (Doğrusu: Tèrek),

Teskeri (Doğrusu: Tèskeri),

Talğan (Doğrusu: Talğan),

Tegrük (Doğrusu: Tèvrük),

Tile-mèn “dilemem, istemem” (Doğrusu: Tilemen. Kafiye gereği:

Tile-mèn < Tilemen),

Tuymatın (Doğrusu: Tuymayın),

Toymatın (Doğrusu: Toymayın),

Cavun (Doğrusu: Covun),

Çaray (Doğrusu: Çıray),

Çigreyip (Doğrusu: Çigrep),

Çık (Doğrusu: Çığ),
 Coçun (Doğrusu: Coçın/ Yoçın),
 Dek (Doğrusu: Dèk),
 Tegle (Doğrusu: Dègley),
 Sergek (Doğrusu: Sèrgek),
 Sarğud (Doğrusu: Sarğut),
 Sorğut (Doğrusu: Sarğut),
 Sustağan (Doğrusu: Sustayğan),
 Tağay/ Tağayı/ Tağay (AŞ: Tağay, Doğrusu: Tağayı),
 Ğuncı (AŞ: Ğunçı, Doğrusu: Ğıncı),
 Karığdı (Doğrusu: Karıkmak),
 Kısğa (Doğrusu: Kışka),
 Kozğanur (Doğrusu: Kozğalur),
 Kılık (Doğrusu: Kılığ),
 Kêmür (Doğrusu: Kômür),
 Kêngeç (Doğrusu: Kêngeş),
 Kürçek (AŞ: Kürçek, Doğrusu: Kürcek),
 Tuyğun (Doğrusu: Tuyğun),
 Yalıkdı (AŞ: Yalıkdı, Doğrusu: Yalkmak/ Yalkımak).

● Ses bilgisi bakımından ikili biçimler bulunmaktadır. Bu paralel biçimler, madde başlarında olduğu gibi örneklerde de göze çarpmaktadır (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi): Abuşğa/ Abuşka, Çağatay/ Çığatay, Arğ/ Arık, Aşuk/ Oşuk, İlkı/ İlğı “at sürüsü, yılki”; İlkı/ İlğı “yıllık, yılki”, Êrin/ Êrn, Êgeç/ Êgeçi/ Egeçi, Emgenür/ Êmgenür, İpra/ Opra, Erke/ Êrke, Eşkek/ Êşkek, İnağ/ İnağ, Ağsum/ Ağsum, Anğdıp/ Andıp, Eye/ Êye, Buzdığan/ Buzduğan, Êlgi/ Êli, Bosğa/ Bosaka, Bortağ/ Bortağ, Baygazı/ Bayğızı, Tostağan/ Tostuğan, Pota/ Bota, Tepengü/ Tèpengü, Tèşik/ Tòşük, Tanuğ/ Tanuk, Taranğgu/ Taranğu, Terek/ Tèrek, Teskeri/ Tèskeri, Talğan/ Talkan, Tegrük/ Tèvrük, Tuymatın/ Tuymayın, Toymatın/ Toymayın, Cavun/ Covun, Çaray/ Çıray, Çigreyip/ Çigrep, Çığ/ Çık, Coçun/ Coçın/ Yoçın, Dartar/ Tartar, Dek/ Dèk, Dègley/ Tegle, Sergek/ Sèrgek, Sarğud/ Sarğut, Sorğut/ Sarğut, Sorağ/ Sorağ/ Soruğ, Savğat/ Sovğat, Sinğil/ Sinğli,

Sustağan/ Sustayğan, Tağay/ Tağayı, Tağay/ Tağayı, Toy/ Toy, Ğacarçı/ Ğazarçı, Ğıncı/ Ğuncı, Kıtık/ Kıtığ, Karağ/ Karak, Karıgdı/ Karıkmağ, Kısğa/ Kıska, Kutluğ/ Kutluk, Kozğanur/ Kozğalur, Kılık/ Kılığ, Këmür/ Kömür, Kêngeş/ Kêngeç, Kürçek/ Kürcek, Mamuk/ Mamuğ, Tuykun/ Tuygun, Yaruğ/ Yaruğ, Yaŋgak/ Yaŋgağ, Yalıkdı/ Yalkmağ/ Yalkımağ, Yargak/ Yargağ, Yapurgak/ Yafrak, Yëti/ Yëtti, Il/ Yıl (Ilkı/ Ilğı/ Yılçılık), Yarlığ/ Yarlık “emir, yarlık, ferman”; Üz/ Yüz (Üz/ Yüzlendi), Yalanğaç/ Yalanğ, Yay/ Ya, Çenge/ Çenge.

2.9. Yazım ve Söyleniş Biçimi Yanlıları

- Yazılıştaki tutarsızlıklar bulunmaktadır.

→ Bazen aynı maddenin yazılış bakımından ikili biçimleri görülmektedir: Pota (پوتاوتە), Tağay/ Tağay (تاغای-طغای), Tağayı/ Tağayı (تاغایی-طغایی), Toy/ Toy (توی-طوی).

→ Bazen aynı maddenin tekrarında yazılış farkı görülmektedir: Asra (اسرا-اسره), Öçkü (اوچکو-اوچکو), Èneke (اینکا-اینکا), Èngek (اینکاک-اینکاک), Tavşalğan (توشالغان)/ Tavşalur (توشالور), Tapukçı (تابوقچی-تابوقچی), Tapuk “bulunmuş nesne”/ Tapkaŋa (تابوق-تابقانغه), Dedek (دادک-دادک), Saypadı (سایپادی)/ Saypara (سیپارغه) (AŞ kaynaklı biçim), Kaban (قaban-قaban), Yavudı (یاودی)/ Yavuşur (یاوشور)/ Yavumas (یاوماس)/ Yavumanğ (یاوومانگ) (AŞ kaynaklı biçimler).

→ Yazılış bakımından madde başı ile örneklerin uyuşmadığı maddeler vardır: Açun (آچون-آچون), Ayakçı (ایاقچی-ایاقچی), Bëbek (بییک-بییک), Barıda (باریدا-باریدا), Tapuk (تابوق-تابوق), Tavşalur (2. örnek) (توشالور-توشالور), Coŋg (جونگ-جونگ), Dedek (دادک-دادک), -Gine/ -Kine (کنه-کنه), Kalpak (قالباق-قالباق), Yakmadı (یاقمادی-یاقمادی).

→ Bazen aynı maddenin tekrarında verilen aynı örnekte bile yazılış bakımından farklılıklar görülmektedir: Tuş maddesi (کیمکا-کیمکه), -Ra/ -Re (-Radıŋg/ -Redıŋg/ -Rap/ -Rep) maddesi (قیلمسا-قیلماسا).

→ Bazen farklı örneklerde geçen aynı sözcükte bile yazılış bakımından farklılıklar görülmektedir: Savuğ (ساووغ-ساووغ), Çäbük (چابک-چابک), Barça (بارچا-بارچا).

→ Bazen farklı maddelere verilen aynı örnekte bile yazılış bakımından farklılıklar görülmektedir: Têng/ Têgmes maddesi (بیرله-بیرلا), Talaç/ Kıymaç maddesi (آج-اج) ve (تلاج-تالاج), Allı/ Köl maddesi (الیدا-الی دا), Tanğ émes/ Nutuqçı maddesi (بولغوسی دور-بولغوسیدور) ve (آنینک-آنینک), Tutaş/ Yaş (2. örnek) “tıfıl, küçük çocuk; ıslak, yaş; gözyaşı” maddesi (کوزم-کوزوم).

→ Bazen aynı örnekte bile bir sözcüğün yazılışında farklılıklar görülmektedir: Biçek (بیچک-بیچاک), Birle (بیرله-بیرلا), Bolmasa (بولمسا-بولماسا), Tilep (تیلپ-تیلاب), Kıldı la (قیدیلای-قیدلی لا), Anıñg (آنینک-آنینک).

• Madde yanlış verildiğine karşın örnekte doğru biçimde verilen hususlar vardır:

→ Çüçürgünmek, Örnekteki biçim: Çüçürgenmek.

→ Sarğu (سرغو), Örnekteki biçim: Sarğud (Doğrusu: Sarğut).

→ Sürmek (سورماک), Örnekteki biçim: Sümürmek.

→ Sürer (سورار), Örnekteki biçim: Südre.

→ Şıpak (شیپاق), Örnekteki biçim: Şıbak.

→ Kargay sayı (قارغای سایى), Örnekteki biçim: Kargağan sayı.

→ Mañgla (مانگلا) (AŞ kaynaklı biçim), Örnekteki biçim: Mañglay.

• Madde doğru verildiğine karşın örnekte yanlış biçimde verilen hususlar vardır:

→ Coçun (AŞ kaynaklı biçim) (Doğrusu: Coçın/ Yoçın), Örnekteki biçim: Çoğın (جوغین).

→ Fırrist (فَرست), Örnekteki biçim: Ferseng (فرسنک).

→ Kõngrat (قونگرات), 2. örnekteki biçim: Kığrat (قغرات) (AŞ kaynaklı biçim).

• Madde yanlış yazıldığına karşın örnekte yazılışı doğru biçimde verilen hususlar vardır:

→ Kürük (کروک), Örnekteki biçim: Kürük (کوروک).

• Madde doğru yazıldığına karşın örnekte yazılışı yanlış biçimde verilen hususlar vardır:

→ Dürlük (درلوق) “inci[li]”, Örnekteki biçim: Dürlük (دورلوق).

● Madde doğru yazıldığına karşın söyleniş biçimi yanlış verilen hususlar vardır:

→ Singremek (kef'ler /k/ ile) (Doğrusu: ilk kef /g/ ile).

→ Köpelek (/g'ler ile) (Doğrusu: /k'ler ile).

→ Küçün (/g/ ve /ç/ ile) (Doğrusu: /k/ ve /ç/ ile) (AŞ kaynaklı biçim).

→ Külek (ilk kef /g/ ile, ikinci kef /k/ ile) (Doğrusu: /k'ler ile) (AŞ kaynaklı biçim).

→ Küvenç (/g/ ile) (Doğrusu: /k/ ile) (AŞ kaynaklı biçim).

● Söyleniş biçimi doğru yazıldığına karşın maddesi yanlış verilen hususlar vardır:

→ Karıkdı/ Karyakdı (قاریقدی-قاریادی) (/k/ ve /ğ/ ile) (AŞ: Karıgdı/ Karıkmak, Doğrusu: Karıkmak).

● Bu sözlükte yazılış bakımından eserlerine başvuru dönemin Çağatay Türkçesinin genel özelliklerine ya da örneklerin alındığı eserlerin sağlam nüshalarında geçen biçimlerine uygun olmayan maddeler bulunmaktadır: Kutan (Doğrusu: Kutan) (AŞ kaynaklı biçim).

2.10. Köken Bilgisi

● Sözlükte birçok Moğolca sözcüğe -Moğolca olduğu belirtilmeksizin- yer verilmiştir (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi): Avulca-/ Ovulca-, Ahtaçı, Ircay, Butra-, Borda-, Bolcar, Buhsa-, Tohta, Tala Tala, Çürege, Çibilger, Cerge, Cıdam, Cöp, Coçun/ Coçın/ Yoçın, Çurpa, Cülge, Çubru-, Çögür, Dolana, Dapkur, Dégley/ Tegle, Sergek/ Sérgek, Sarıud/ Sarıut, Sorıut/ Sarıut, Salkın, Savgat/ Sovgat, Soyurğal, Soyurğa-, Salca, Sıpkar-, Sokur, Şıbağ, Şırdağ, Şıralğa, Şıgavul, Şımal-, Şüdrün, Ğacarçı/ Ğazarçı, Ğıncı/ Ğuncı, Kaçır, Karu, Kabu, Kavursun, Kıyat, Koriya, KONG, Kevürge, Kürçek/ Kürcek, Maral, Mègeçin, Möldür, Nutuqçı, Hona, Hirül/ Hirevül, Karavul, Keşik, Yamçı, Yada-, Yevütke-, Yosun.

→ Bunların bazıları Türkçe ekler almıştır: Kökeltaş.

● Sözlükte bazen Arapça sözcüklere de kökenine değinilmeden yer verilmiştir (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi): Delâl, Cerîb, Cul, Süneyn, Fülân, Ketün, Maşab (< Meş'ab ?).

→ Bunların bazıısı Türkçe ekler almıştır: Dürlük.

- Sözlükte bazen Farsça sözcüklere de kökenine değinilmeden yer verilmiştir (maddeler düzeltilmiş biçimleriyle verildi): Cevâne, Mâğ, Tekev, Ceşn, Hâde, Hale, Devâc, Dâý, Rece, Raḥ raḥ, Rüst, Zîlî, Şîpâl, Ğarvâş, Voşum (Kerek maddesinin açıklanması sırasında Mâzenderân/ Dâru'l-merz'de söylendiği kaydedilmiş), Gezek, Key, Kâc, Lâş (~ Ar. Na'ş), Lök, Mâğ, Mîrek, Nâcû.

→ Bunların bazıısı Türkçe ekler almıştır: Çâklik.

→ Bazen Türkçe sözcüklere Farsça ekler getirilmiştir: Denğâne.

Sonuç

Bu çalışmada, Neẓr-'Alî tarafından H 11. yüzyılda Safevi padişahı Şâh Şafî Sâmi Mîrzâ'nın (hük. H 1038-1052/1629-1642) buyruğuyla yazılan Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük incelenmiştir. Mîrzâ Mehdî Han Esterâbâdî tarafından yazılan *Senglaḥ* sözlüğüne kaynaklık eden bu eserin Abuşka sözlüğünden yararlanılarak yazıldığı anlaşılmaktadır. Sözlüğün üç nüshası tespit edilmiştir: Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp. nr. 4354/3 (T), Tahran-Meclis Ktp. nr. 9176 (Sebt nr. 85417) (M) ve Kum-Gölpaygani Ktp. nr. 20/148-4028/1 (G) nüshası.

Bu eserdeki maddeler genellikle Çağatay Türkçesi alanından seçilmiştir. Örneklerin çoğu Nevâyî'nin eserlerinden özellikle de *Ġarâyibü's-Şığar* ve *Fevāyidü'l-Kiber* adlı eserinden seçilmiştir. Bu sözlük sayesinde, *Senglaḥ* sözlüğünün muhakemesi yapılarak bazı yanlış ve şüpheli sözcüklerin doğru biçimi tespit edilebilmektedir. İran sahasında yazılan ilk Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük olması son derece önemlidir. Büyük ihtimalle Çağatay Türkçesi-Farsçanın ilk ve Abuşka'dan sonra Çağatay Türkçesinin ikinci sözlüğüdür.

Bu sözlükte yazılış aynı olan farklı sözcükler tek bir madde gibi bir arada verildiği gibi çekimleri farklı olan aynı sözcükler de farklı maddeler gibi verilmiştir. Yazılış aynı olan farklı sözcükleri ayırıp, çekimleri farklı olan aynı sözcükleri de birleştirdikten sonra sözlük dizinin elde edilen

söz dağarcığının toplam madde sayısı 725'tir. Eserde verilen örneklerin toplam sayısı ise 485'tir.

Diğer Çağatay Türkçesi sözlüklerinde olduğu gibi bu sözlükte de bazı yanlışlar bulunmaktadır. Bunların çoğu genellikle sağlam olmayan nüshaların kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

Sözlükte diğer sözlüklerde bulunmayan ve yazarın kendi araştırmalarına dayanan özgün maddeler ve örneklerin bulunması son derece önemlidir. Nezr-'Alî'nin 17. yüzyılda genellikle Çağatay Türkçesi alanından sözcükler alarak bu sözlüğü ortaya koymaya çalışması değer taşımaktadır.

Kısaltmalar

Ar.	Arapça
AŞ	<i>Abuşka</i> sözlüğü
H	hicri
hük.	hüküm sürdüğü tarih
Ktp.	Kütüphanesi
nr.	Numara
s.	sayfa
SG	<i>Senglah</i> sözlüğü
TDK	Türk Dil Kurumu

Kaynaklar

- Caferoğlu, Ahmet. 1984. "Çağatay Türkçesi Gelişmesi ve Karakteri". *Türk Dili Tarihi*, 195-229. II. Cilt, Enderun, İstanbul.
- Danışpejuh, Muhammed Taki. Ş. 1340. *Fihrist-i Nüshaha-yı Hattî-yi Kitabhane-yi Merkezi-yi Danışgah-i Tahran*. Cilt: 13, Danışgah-i Tahran, Tahran.
- Danışpejuh, Muhammed Taki. Ş. 1346. *Fihrist-i Nüshaha-yı Hattî-yi Kitabhane-yi Merkezi-yi Danışgah-i Tahran*. Cilt: 15, Danışgah-i Tahran, Tahran.
- Eraslan, Kemal. 2001. *'Alî Şîr Nevâyî: Mecâlisü'n-Nefâ'is I (Giriş ve Metin)*. TDK, Ankara.

- Hakim, Muhammed Hüseyin. Ş. 1390. *Fihrist-i Nüshaha-yı Hattî-yi Kitabhane-yi Meclis-i Şura-yı İslami*. Cilt: 29/2, Kitabhane, Müze ve Merkez-i Esnad-i Meclis-i Şura-yı İslami, Tahran.
- Hey'et, Cevad. Ş. 1376. *Azerbaycan Edebiyatı Tarihine Bir Bakış*. Varlık Dergisi, Tahran.
- Kerimi, Muhammet Rıza. Ş. 1384. *Azerbaycan Edebiyat Tarihi*. Varlık Dergisi, Cilt: II, Yekta Resed, Zencan.
- Köprülü, Fuad. 1942. "Azeri". *İslam Ansiklopedisi*, II. Cilt, 118-151. MEB, İstanbul.
- Köprülü, Fuad. 1945. "Çağatay Edebiyatı". *İslam Ansiklopedisi*, III. Cilt, 270-323. MEB, İstanbul.
- Rahimi, Farhad. 2014. "Çağatay Türkçesi Edebiyatı Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi". *Turkish Studies*, 9 (3): 1157-1218. Ankara.
- Rahimi, Farhad. 2017. "İran Kitaplıklarında Bulunan Çağatay Türkçesi Sözlükleri". *Teke Dergisi*, Sayı: 6/4: 2067-2079.
- Rahimi, Farhad. 2018. *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Akçağ, Ankara.
- Rahimi, Farhad. 2018 (a). "Çağatay Türkçesi Sözlükleri Bibliyografyası". *Teke Dergisi*, Sayı: 7/1: 69-104.
- Rahimi, Farhad. 2018 (b). "Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine". *Teke Dergisi*, Sayı: 7/2: 663-704.
- Rahimi, Farhad. 2018 (c). "Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Sözcük Bilimi Açısından Değerlendirilmesi". *Teke Dergisi*, Sayı: 7/3: 1472-1499.
- Rahimi, Farhad. 2019. "Abuşka Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine". *Teke Dergisi*, Sayı: 8/3: 1293-1312.
- Rahimi, Farhad. 2019. "Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Sözlük Bilimi Açısından Değerlendirilmesi". *Teke Dergisi*, Sayı: 8/1: 53-92.

- Rahimi, Farhad. 2020. "Bedâyi'ü'l-Lügat Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 17, Sayı 3: 412-426.
- Rahimi, Farhad. 2020. "Senglah Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine". *Teke Dergisi*, Sayı: 9/2: 530-552.
- Rahimi, Farhad. 2021. "Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine". *Bugu Dergisi*, Sayı: 2/4: 393-406.
- Rahimi, Farhad. 2021. "Ferheng-i Vassaf'taki Yanlışlar Üzerine". *Bugu Dergisi*, Sayı: 2/2: 162-170.
- Rahimi, Farhad. 2021. "Kitab-ı Türki (Ferheng-i Nasîrî) Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine". *Bugu Dergisi*, Sayı: 2/1: 36-43.
- Rahimi, Farhad. 2021. *Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. TDK, Ankara.
- Rahimi, Farhad. 2022. "Sözcük ve Sözlük Bilimi Açısından Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü". *Turkish Studies - Languages*, 17 (2): 623-659. Ankara.
- Rahimi, Farhad. 2022. *Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. TDK, Ankara.
- Rahimi, Farhad. 2023. "Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine". *Bugu Dergisi*, Sayı: 4/1: 1-37.
- Sadrayi-yi Hoyi, Ali - Hafiziyan-ı Babili, Ebülfezl. Ş. 1388. *Fihrist-i Nüshaha-yı Hattı-yi Kitabhane-yi Umumi-yi Ayetullah Gülpaygani*. Cilt: 5-6, ed. Mustafa Dirayeti, Kitabhane, Müze ve Merkez-i Esnad-i Meclis-i Şura-yı İslami, Müessese-yi Ferhengi Pejuheşi-yi Elcevad-ı Meşhed, Tahran.
- Sam Mirza Safevi. Ş. 1384. *Tezkire-yi Tuhfe-yi Sami*. Haz.: Rükneddin Hümayun Ferruh, Esatir, Tahran.
- Zahîrî'd-dîn Muhammed Bâbü'r, *Risâle-yi 'Arûz* El Yazması, [No.y., y.y.].

The Evaluation of Nezrali's Chagatai Turkish Dictionary

Dr. Farhad Rahimi¹

Abstract

In the Iran field, many Chagatai Turkish dictionaries have been prepared to understand the works of 'Alī Šīr Nevā'ī. One of them is Neẓr-'Alī's dictionary. The aim of this study is to research the Chagatai Turkish-Persian dictionary, which was written by Neẓr-'Alī in Iran in the H 11th century by the order of the Safavid king Šāh Šafī Sām Mīrzā (government: H 1038-1052/ 1629-1642), to reveal the lexical and lexicographic material obtained from the work, and to determine the contribution of this work to the development process of the Turkish language by comparing it with other works. This study consists of two parts. In the first section, "Introduction", brief information about the work is given; In the second part, under the title of "Evaluation of the Work", a lexical and lexicographic analysis of the dictionary was made. In the section titled "Evaluation of the Work", The work has been examined by emphasizing such subjects with the subtitles of "Organization of the Work", "Spelling and Pronunciation", "Phonetics", "Vocabulary", "Witnesses", "Comparison of Examples with Other Dictionaries", "Incorrect Items and Examples", "Phonetic Errors", "Spelling and Pronunciation Errors" and "Etymology". In the "Comparison of Examples with Other Dictionaries" part of this section, comparisons were made with *Senglah* and *Abuşka*, which are the most important dictionaries in the field, as well as with *Miftāhu'l-Luġat*, which was written by Ferāġī. The study is based on the Tehran University-Central Library nr. 4354/3 (T),

¹Dr. Farhad Rahimi – Tabriz University, Department of Turkish Language and Literature.

E-mail: farhad_rahimi2007@yahoo.com

ORCID ID: 0000-0003-1819-6577

For citation: Farhad Rahimi. 2023. "The Evaluation of Nezrali's Chagatai Turkish Dictionary". *Golden scripts* 1: 92-150.

Tehran-Parliament Library nr. 9176 (Sebt nr. 85417) (M) and Kum-Gülpaygani Library nr. 20/148-4028/1 (G) manuscript copies.

Key words: *Iran, Nezr-'Alī, Chagatai Turkish, Chagatai Turkish Dictionary, Nevāyī, Safavids, 17th century, Lexicology, Lexicography.*

References

- Caferoğlu, Ahmet. 1984. "Çağatay Türkçesi Gelişmesi ve Karakteri". *Türk Dili Tarihi*, 195-229. II. Cilt, Enderun, İstanbul.
- Danışpejuh, Muhammed Taki. Ş. 1340. *Fihrist-i Nūshaha-yı Hattı-yi Kitabhane-yi Merkezi-yi Danışgah-i Tahran*. Cilt: 13, Danışgah-i Tahran, Tahran.
- Danışpejuh, Muhammed Taki. Ş. 1346. *Fihrist-i Nūshaha-yı Hattı-yi Kitabhane-yi Merkezi-yi Danışgah-i Tahran*. Cilt: 15, Danışgah-i Tahran, Tahran.
- Eraslan, Kemal. 2001. *'Alī Şīr Nevāyī: Mecālisü'n-Nefāyis I (Giriş ve Metin)*. TDK, Ankara.
- Hakim, Muhammed Hüseyin. Ş. 1390. *Fihrist-i Nūshaha-yı Hattı-yi Kitabhane-yi Meclis-i Şura-yı İslami*. Cilt: 29/2, Kitabhane, Müze ve Merkez-i Esnad-i Meclis-i Şura-yı İslami, Tahran.
- Hey'et, Cevad. Ş. 1376. *Azerbaycan Edebiyatı Tarihine Bir Bakış*. Varlık Dergisi, Tahran.
- Kerimi, Muhammed Rıza. Ş. 1384. *Azerbaycan Edebiyat Tarihi*. Varlık Dergisi, Cilt: II, Yekta Resed, Zencan.
- Köprülü, Fuad. 1942. "Azeri". *İslam Ansiklopedisi*, II. Cilt, 118-151. MEB, İstanbul.
- Köprülü, Fuad. 1945. "Çağatay Edebiyatı". *İslam Ansiklopedisi*, III. Cilt, 270-323. MEB, İstanbul.
- Rahimi, Farhad. 2014. "Çağatay Türkçesi Edebiyatı Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi". *Turkish Studies*, 9 (3): 1157-1218. Ankara.
- Rahimi, Farhad. 2017. "İran Kitaplıklarında Bulunan Çağatay Türkçesi Sözlükleri". *Teke Dergisi*, Sayı: 6/4: 2067-2079.

- Rahimi, Farhad. 2018. *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Akçağ, Ankara.
- Rahimi, Farhad. 2018 (a). "Çağatay Türkçesi Sözlükleri Bibliyografyası". *Teke Dergisi*, Sayı: 7/1: 69-104.
- Rahimi, Farhad. 2018 (b). "Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine". *Teke Dergisi*, Sayı: 7/2: 663-704.
- Rahimi, Farhad. 2018 (c). "Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Sözcük Bilimi Açısından Değerlendirilmesi". *Teke Dergisi*, Sayı: 7/3: 1472-1499.
- Rahimi, Farhad. 2019. "Abuşka Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine". *Teke Dergisi*, Sayı: 8/3: 1293-1312.
- Rahimi, Farhad. 2019. "Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Sözlük Bilimi Açısından Değerlendirilmesi". *Teke Dergisi*, Sayı: 8/1: 53-92.
- Rahimi, Farhad. 2020. "Bedâyi'ü'l-Lügat Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 17, Sayı 3: 412-426.
- Rahimi, Farhad. 2020. "Senglah Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine". *Teke Dergisi*, Sayı: 9/2: 530-552.
- Rahimi, Farhad. 2021. "Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine". *Bugu Dergisi*, Sayı: 2/4: 393-406.
- Rahimi, Farhad. 2021. "Ferheng-i Vassaf'taki Yanlışlar Üzerine". *Bugu Dergisi*, Sayı: 2/2: 162-170.
- Rahimi, Farhad. 2021. "Kitab-ı Türkî (Ferheng-i Nasîrî) Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine". *Bugu Dergisi*, Sayı: 2/1: 36-43.
- Rahimi, Farhad. 2021. *Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. TDK, Ankara.
- Rahimi, Farhad. 2022. "Sözcük ve Sözlük Bilimi Açısından Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü". *Turkish Studies - Languages*, 17 (2): 623-659. Ankara.
- Rahimi, Farhad. 2022. *Nezralî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. TDK, Ankara.

- Rahimi, Farhad. 2023. "Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine". *Bugu Dergisi*, Sayı: 4/1: 1-37.
- Sadrayi-yi Hoyi, Ali - Hafiziyan-ı Babili, Ebülfezl. Ş. 1388. *Fihrist-i Nūshaha-yı Hattı-yi Kitabhane-yi Umumi-yi Ayetullah Gülpaygani*. Cilt: 5-6, ed. Mustafa Dirayeti, Kitabhane, Müze ve Merkez-i Esnad-i Meclis-i Şura-yı İslami, Müessese-yi Ferhengi Pejuheşi-yi Elcevad-ı Meşhed, Tahran.
- Sam Mirza Safevi. Ş. 1384. *Tezkire-yi Tuhfe-yi Sami*. Haz.: Rükneddin Hümayun Ferruh, Esatir, Tahran.
- Ẓahīrū'd-dīn Muḥammed Bābūr, *Risāle-yi 'Arūṣ* El Yazması, [No.y., y.y.].

Extended abstract

In the Iran field, many Chagatai Turkish dictionaries have been prepared to understand the works of ‘Alī Šīr Nevāyī. One of them is Neẓr-‘Alī’s dictionary. The aim of this study is to research the Chagatai Turkish-Persian dictionary, which was written by Neẓr-‘Alī in Iran in the H 11th century by the order of the Safavid king Šāh Šafī Sām Mīrzā (government: H 1038-1052/ 1629-1642), to reveal the lexical and lexicographic material obtained from the work, and to determine the contribution of this work to the development process of the Turkish language by comparing it with other works. This study consists of two parts. In the first section, “Introduction”, brief information about the work is given; In the second part, under the title of “Evaluation of the Work”, a lexical and lexicographic analysis of the dictionary was made. In the section titled “Evaluation of the Work”, The work has been examined by emphasizing such subjects with the subtitles of “Organization of the Work”, “Spelling and Pronunciation”, “Phonetics”, “Vocabulary”, “Witnesses”, “Comparison of Examples with Other Dictionaries”, “Incorrect Items and Examples”, “Phonetic Errors”, “Spelling and Pronunciation Errors” and “Etymology”. In the “Comparison of Examples with Other Dictionaries” part of this section, comparisons were made with *Senglaḥ* and *Abuşka*, which are the most important dictionaries in the field, as well as with *Miftāḥu’l-Luġat*, which was written by Ferāġī. The study is based on the Tehran University-Central Library nr. 4354/3 (T), Tehran-Parliament Library nr. 9176 (Sebt nr. 85417) (M) and Kum-Gūlpaygani Library nr. 20/148-4028/1 (G) manuscript copies.

This work was published by Farhad Rahimi in 2022.

● Rahimi, Farhad (2022). *Neẓrali’nin Çaġatay Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.

The items in this work are generally selected from the field of Chagatai Turkish. Most of the examples were selected from Nevāyī’s works, especially Ġarāyibü’ş-Şıġar and Fevāyidü’l-Kiber. Thanks to this dictionary, the correct form of some wrong and doubtful words can be determined by reasoning the *Senglaḥ* dictionary. It is extremely important

that it is the first Chagatai Turkish-Persian dictionary written in the Iranian field. It is probably the first Chagatai Turkish-Persian dictionary and the second Chagatai Turkish after Abuşka.

In this dictionary, different words with the same spelling are given together as a single item, and the same words with different conjugations are given as different items. After separating different words with the same spelling and combining the same words with different conjugations, the total number of items in the vocabulary obtained from the dictionary index is 725. The total number of examples given in the work is 485.

As in other Chagatai Turkish dictionaries, there are some mistakes in this dictionary. Much of this is due to the use of crippled copies that are often not intact.

It is extremely important that the dictionary contains original items and examples that are not found in other dictionaries and are based on the author's own research. It is worthwhile that Neẓr-'Alī tried to put forward this dictionary by taking words from the field of Chagatai Turkish in the 17th century.

In this work, which is a Turkish-Persian dictionary written in the H 11th century, the headlines are in Turkish and the explanations are in Persian. The dictionary is arranged in Arabic elifba order. The dictionary is divided into chapters with the Arabic elifba order according to the first letters of the words. After the meanings of the words are explained, they are exemplified by the pieces of poetry in which they are mentioned. In the examples, Nevāyī's works were mostly used. When Nevāyī's works are referenced, it is usually not specified which work he is. Examples from Chagatai works are usually given to headlines, the number of these examples varies between zero and three. Undoubtedly, Nevāyī is one of the authors whose works are taken as examples. The works used by him include: *Ġarāyibü'ş-Şığar*, *Sākī-nāme* (*Ġarāyibü'ş-Şığar* da), *Fevāyidü'l-Kiber*, *Nevādirü'ş-Şebāb*, *Bedāyi'ü'l-Vasat*, *Bedāyi'ü'l-Bidāye*, *Ferhād u Şīrīn*, *Sedd-i İskenderī*, *Hayretü'l-Ebrār*, *Seb'a-yı Seyyāre*, *Leylī vü Mecnūn*, *Muḥākemetü'l-Luğateyn*, *Lisānu'ṭ-Ṭayr*, *Mahbūbu'l-Kulūb*,

Münşe'at, Vaḳfiye, Mecālisū'n-Nefāyis (Mīr Sa'īd-i Kābilī), *Mīzānu'l-Evzān* and *Naẓmu'l-Cevāhir*. Other Chagatai Turkish literatures such as Ḥaydar Tēlbe (*Maḥzenū'l-Esrār*), Luṭfī (*Dīvan, Gül ü Nevruz*), Bābūr Mīrzā (*Dīvān*), 'Ubeyd Ḥan, Sulṭān Ḥüseyn Baykara (*Dīvān*), İskender Mīrzā, Na'īmī, Benāyī and Ḥāce Kelān Penāhī were also consulted. Since they frequently use Turkish-Mongolian words in their works, poets and writers who wrote in Persian were sometimes consulted. In a few places, examples are given from the author's own poems, while in a few places examples without the author's name are taken.

The author of the work *Gül ü Nevruz*, whose testimony is referenced in this dictionary, is given as Mevlānā Luṭfī. The author of the work *Maḥzen-i Esrār*, whose testimony is referenced in this dictionary, is given as Mīr Ḥaydar Tēlbe.

MAQOLA TAQDIM QILISH TALABLARI

“Oltin bitiglar – Golden Scripts” jurnali – Sharq adabiyoti va madaniyati, ijtimoiy-ma’naviy hayoti, tilshunoslik va aniq fanlar, dinshunoslik va ilohiyotshunoslikka oid ahamiyatli qo’lyozma manbalar, xalq og’zaki ijodi namunalariga bag’ishlangan ilmiy tadqiqotlar xulosalarini chop etishga mo’ljallangan.

I. Maqola taqdim etish uchun umumiy talablar

Qo’lyozmalar yil davomida o’zbek, ingliz, rus, fors, shuningdek, turkiy tillarda topshirilishi mumkin. Agar muallif o’z maqolasini jurnalning muayyan sonida nashr etmoqchi bo’lsa, unda qo’lyozma jurnal nashridan kamida besh oy oldin taqdim etishi kerak.

Qo’lyozmalar MS Word (.doc) formatida (oltinbitiglar@gmail.com) elektron pochtasiga yuborilishi kerak. Iqtiboslar va izohlar bo’yicha MS Word menejerini qo’llash lozim.

Barcha qo’lyozmalar muallif (mualliflar) haqidagi qisqacha ma’lumot bilan yuboriladi.

Asosiy matn *Times New Roman* shrifti, 14 hajm, satr oralig’i 1 interval, hoshiyalar chapdan 3 sm, o’ngdan 1,5 sm, yuqori va pastdan 2 sm bo’lishi kerak.

Maqolalar *The Chicago Manual of Style, 16th Edition* formatida shakllantirilishi lozim.

Maqola matni 3 000–5 000 so’zdan iborat bo’lishi kerak.

100–150 so’zdan iborat o’zbek va ingliz tillaridagi abstrakt (annotatsiya) va 5–10 so’zdan kam bo’lmagan kalit so’zlar (o’zbek va ingliz tillarida). Abstrakt maqolaning maqsadi, metodologiyasi va natijalarini qisqacha ifodalashi kerak.

Adabiyotlar ro’yxati 5 sahifadan oshmasligi lozim.

Kitobga taqriz (ingliz yoki boshqa tillarda bo’lishi mumkin) 1500 so’zdan oshmasligi talab etiladi.

Taqriz formati: 1) sarlavha: kitob nomi, muallif (mualliflar), nashr qilingan shahar: nashriyot nomi, nashr yili, sahifasi soni. Narxi, ISBN raqami, (qattiq/yumshoq muqova); 2) taqriz so’ngida: taqrizchining F.I.O., ish joyi, pochta manzili.

II. Maqola bo’limlarini rasmiylashtirish

Maqola nomi – normal harflarda, to’q bo’yoqda, 16 hajm.

Maqola nomi o’zbek va ingliz tillarida (agar maqola boshqa tillarda yozilgan bo’lsa, maqola yozilgan til va ingliz tilida) beriladi.

Maqola sarlavhasidan keyin sahifaning o’ng chetida muallifning ism-familiyasi yozilib, oxiriga yulduzcha (*) ishorasi

qo'yiladi va sahifa pastida muallif haqida quyidagi qisqa ma'lumotlar beriladi: F.I.O., ilmiy daraja va unvon; ish joyi; e-pochta va ORCID ID (raqami).

Maqola kirish, asosiy qism bo'limlari va xulosadan tashkil topadi.

Maqola bo'limlari sarlavhasi – *yotiq*, 14 hajm.

III. Maqolada tarjimalardan foydalanish

Boshqa tillardagi matn yoki boshqa manbalar tarjimoni aniq ko'rsatilishi kerak. Agar matn maqola muallifi tomonidan tarjima qilingan bo'lsa, u holda "tarjima muallifniki" shaklida beriladi.

Rasmiy nashrdan olingan tarjima-matn tahrir qilinmaydi.

Zarur holatda tarjima matnga sana, turli diakritik belgilar va boshqa elementlar kiritilishi mumkin.

Tarjima qilingan matn olingan manba nomi asl holicha beriladi. Zarur deb topilsa, uning nomi qavs ichida berilishi mumkin.

Geografik nomlar tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Tashkilotlar nomi tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Davr nomi rasmiy qabul qilingan shaklda beriladi.

IV. Ko'chirma va tarjima parchaning berilishi

Manbadan olingan ko'chirma parcha asosiy matndan 1 qator tashlab ajratiladi, satr oralig'i 1 interval, markazda, 12 hajmda yoziladi.

Ko'chirmaning tarjimasi qavs ichida () satr boshidan yozilishi kerak. Bunday ko'chirma *Times New Roman* shrift, 12 hajm, normal yozuvda beriladi.

V. Havola va izohlar berish

Manbaga havola matn ichida to'rtburchak qavsda [] beriladi. Havola qilingan manbalar bir nechta bo'lsa, ular nuqtali vergul (;) bilan ajratiladi.

Izohlar tegishli sahifa pastida, tartib raqami bilan joylashtiriladi.

VI. Qo'lyozma (toshbosma) manbalar va nashr etilgan asarlar bibliografiyasi

Bibliografiyada muallif yoki asar nomi satrboshidan, boshqa barcha qatorlari abzasdan yoziladi. Adabiyotlar *bibliografiyada* o'zbek lotin alifbosi tartibida ko'rsatiladi.

6.1. Qo'lyozma va toshbosma manbalar bibliografiyasi

Qo'lyozma yoki toshbosma manbalarni bibliografiyada o'zi yozilgan grafikada berish maqsadga muvofiq. Lotin alifbosidagi transliteratsiyasini berish ham mumkin. Ba'zan qo'lyozma asarning nomi muallif ismidan oldin yozilishi ham mumkin.

Muallif nomi. Ko'chirilgan asr (agar mavjud bo'lsa). Asar nomi. Qo'lyozma (toshbosma): saqlanayotgan joy, inventar raqam.

Xondamir. XV asr. Makorim ul-axloq. Qo'lyozma: O'zFASHI, № 742.

Matnda qo'lyozma (toshbosma)ga havola berish:

[Xondamir, Makorim, 17^a]

7.2. Kitoblar uchun

Bibliografiyada:

Familiya, ism. Nashr yili. *Kitob nomi*. Shahar: Nashriyot nomi.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011. *Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

Matnda kitobga havola:

[Familiya kitob nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 2011, 99]

Agar bir muallifning bir yilda nashr qilingan kitoblaridan foydalanilgan bo'lsa, bibliografiyada kitobning nashr yili o'zbek lotin alifbosi harflari bilan ajratilib ko'rsatiladi.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011(a). *Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011(b). *O'zbek adabiyotining falsafiy sarchashmalari*. Toshkent: Akademnashr.

Matnda kitobga havola:

[Sirojiddinov 2011(a), 99]

Ikki muallif tomonidan yozilgan kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar: Nashriyot nomi.

Vohidov, Rahim va Husniddin Eshonqulov. 2006. *O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi*. Toshkent: Adabiyot jamg'armasi nashriyoti.

Matnda kitobga havola:

[Familiya va Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Vohidov va Eshonqulov 2006, 52]

Agar kitobning uch va undan ortiq muallifi bo'lsa, bibliografiyada barcha mualliflarning ismi to'liq yoziladi. Bunday kitobga havola qilinganda, birinchi muallifning ismi yozilib, davomida *va boshqalar* deb ko'rsatiladi:

[Familiya va boshqalar nashr yili, sahifa raqami]

[Vohidov va boshqalar 2010, 847]

Kitob yoki to'plam maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Kitob yoki to'plam nomi*, Ism Familiya, Ism Familiya muharrirligida, maqola sahifasi raqamlari. Shahar: Nashriyot.

Ismoilov, Ilyos. 2020. "Navoiy ijodida Ya'juj-Ma'juj obrazi." *Alisher Navoiy va XXI asr*, Shuhrat Sirojiddinov muharrirligida, 130 – 133. Toshkent: Mashhur-press.

Matnda kitob yoki to'plam maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Ismoilov 2020, 131]

Elektron shaklda nashr qilingan kitoblar uchun:

Elektron kitobning bir nechta formati bo'lsa, bibliografiyada foydalanilgan format ko'rsatiladi. Elektron kitobning internet manzili (URL) hamda shu manba olingan sana ko'rsatilishi lozim.

Elektron kitobni bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. *Kitob nomi*. Shahar: Nashriyot nomi. URL.
Foydalanilgan sana.

Adizova, Iqboloy. 2020. *Thinker poetess of the East*. Germany:
Lambert Academic Publishing. <https://www.lap-publishing.com/>. 12.07.2019.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Adizova 2020, 11]

Ikki muallif tomonidan yozilgan elektron kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar:
Nashriyot nomi. Internet adres (URL).

Sirojiddinov, Shuhrat va Sohiba Umarova. 2017. *O'zbek
matnshunosligi qirralari*. Chikago: Chikago universiteti nashriyoti.
<http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 1987, 19-hujjat]

7.3. Jurnal maqolasi uchun

Chop etilgan jurnal maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi* jurnal soni:
maqola sahifalari.

Alimuhamedov, Rixsitilla. 2018. "Qadimgi turk-moniy adabiyoti."
Oltin bitiglar 1: 65 – 76.

Matnda jurnal maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Alimuhamedov 2018, 70]

Elektron jurnal uchun:

Elektron jurnal uchun jurnalning DOI manzili ko'rsatiladi. Agar DOI manzili mavjud bo'lmasa, internet adresi ko'rsatilishi kerak (URL). DOI – bu o'zgarmas ID bo'lib, internet tarmoqlarining elektron adreslari tizimiga ulangan, ya'ni manbani boshqaruvchi <http://dx.doi.org/> manzildir.

Elektron jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi* jurnal soni: maqola sahifalari. DOI adres (yoki URL).

Ismoilov, Ilyos. 2020. "Saddi Iskandariy" dostonidagi adabiy ta'sir va o'ziga xoslik masalasi xususida." *O'zbekistonda xorijiy tillar* 3: 229 – 235. doi: 10.36078/1596780050.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Ismoilov 2020, 231]

7.4. Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal uchun

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasiga havola matn shaklida beriladi (masalan, Muhammadjon Imomnazarovning 27.02.2005dagi "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasida chop etilgan maqolasida aytilganidek...); odatda, bunday manbalar umumiy adabiyotlar ro'yxatida keltirilmaydi. Agar keltirilsa, kitoblarga qo'yiladigan talablarga asosan beriladi.

Agar onlayn maqolaga havola berilayotgan bo'lsa, uning internet manzili (URL), maqola olingan sana ko'rsatilishi kerak.

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Gazeta-Jurnal nomi*, nashr sanasi.

Imomnazarov, Muhammadjon. 2005. "Jomiy "Xamsa" yozganmi?." *O'zbekiston adabiyoti va san'ati*, January 25.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Imomnazarov 2005, 4]

Elektron gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi*, nashr sanasi. Internet adres.

Sobirov, Ergash va Akmal Kenjayev. 2010. "Milliy qadriyat va globalashuv". *New York Times*, 27.02. <http://www.nytimes.com/28/us/28health.html>.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sobirov va Kenjayev 2010, 17]

Maqola so'ngida foydalanilgan adabiyotlar o'zbek lotin alifbosi tartibida beriladi. Adabiyotlar ro'yxati ikki qismdan iborat bo'lishi, birinchi qismda foydalanilgan adabiyot chop etilgan grafikada yuqorida ko'rsatilgan shaklda rasmiylashtirilishi, ikkinchi qismda esa barcha foydalanilgan adabiyotlar o'zbek lotin alifbosida berilishi talab qilinadi. Misol uchun:

Adabiyotlar

Баранов, Х.К. 1958. Арабско – русский словарь. Москва: Наука.

Adabiyotlar

Baranov, X.K. 1958. Arabsko – russkiy slovar. Moskva: Nauka.

Maqolani rasmiylashtirish talablarining ingliz tilidagi variantini "*The Chicago Manual of Style, 16th Edition*" qo'llanmasi yoki <https://www.chicagomanualofstyle>. havolasidan ko'rib olishingiz mumkin.

IZOHLAR

Ushbu son “Oltin bitiglar” tahririyatida sahifalandi.
Manzil: Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib ko'chasi 103-uy.
e-mail: oltinbitiglar@gmail.com
Tel.: +99894 697-97-04

Bosishga 30. 03. 2023-yilda ruxsat etildi
Qog'oz bichimi 70x100 1/16/.
nashriyot bosma tabog'i: 8

Jurnal 2017-yil 26 oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Matbuot va axborot
agentligi tomonidan № 0940 raqami bilan ro'yxatdan o'tgan.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy Attestatsiya Komissiyasi tomonidan
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc)
dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalari chop etilishi lozim bo'lgan
ro'yxatga kiritilgan.

Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi va mualliflarga qaytarilmaydi.

“Mashhur-Press” bosmaxonasida chop etildi.
Buyurtma №0440 Adadi 300 dona.
Bosmaxona manzili:100129 Toshkent, Markaz 15, 1-uy. Tel.: +99890 900 75 77,
+99894 659 94 62